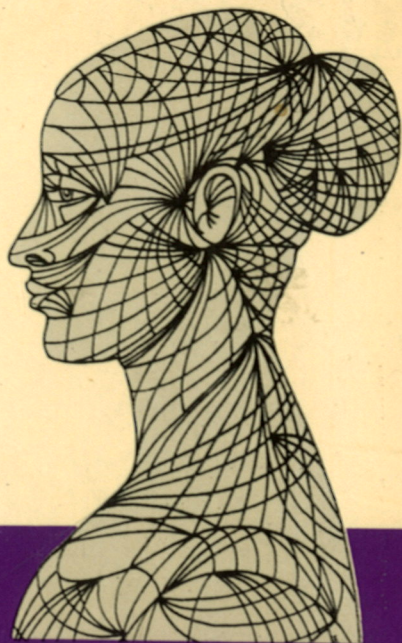

MAHMUD KONJHODŽIĆ

MOSTARKE

»MOSTAR U BORBI ZA SLOBODU«

Knjiga 4

IZDAVAČKI SAVJET

Džemal Alikalfić (predsjednik), Alija Bijavica, Adil Bijedić, Dušan Čapin, Safet Čišić, Zulfikar Džankić, Branko Dželetović, Ljubo Gordić, Stjepan Ivanković, Ante Karačić, Alija-Ala Kreso, Hamida-Mida Malkoč, Dragica Maslov, Danica Milićević, dr Milojka Nadaždin, Nada Novak, Asim Pervan, Boro Pištalo, Martin Raguz, Mensur Seferović, Salko Selimotić, Mustafa Udovičić, Krešimir Vidović

REDAKCIJA

Mensur Seferović (odgovorni urednik), Ljubo Gordić (sekretar), Nada Novak, Asim Pervan, Boro Pištalo, Salko Selimotić, Krešimir Vidović

RECENZENTI

Vasko Gnjatić
Inž. Čedomil Milićević

Ediciju »MOSTAR U BORBI ZA SLOBODU«
pokrenuo je i njeno izdavanje organizovao Opštinski
odbor Saveza udruženja boraca NOR Mostar

MAHMUD KONJHODŽIĆ

MOSTARKE

(Fragmenti o revolucionarnoj djelatnosti i patriotskoj
opredjeljenosti žena Mostara, o njihovoj borbi za slo-
bodu i socijalizam)

BORAC S NOVINARSKIM PEROM

Doslovno tako: borac s novinarskim perom — Mahmut Konjhodžić. Umro je noćas u 75. godini, negirajući pomalo zastrašujuće biltene o zdravstvenom stanju novinara. Jer, za svoga novinarskog veka koji je trajao gotovo pedeset godina nije se nikad žalio da je umoran, da je iscrpljen, posustao. Napuštajući nas, kao da je svoje novinarsko pero samo odložio, odolevajući, jakošću duha, konačnoj fizičkoj nemoci.

Značajna ličnost jugoslovenskog žurnalizma, dugogodišnji novinar »Politike« i drugih listova i agencija, delovao je u širokom vremenskom i društvenom rasponu, kroz tri razdoblja: bio je novinar pre rata, u partizanima i u svim ovim godinama socijalističke izgradnje, do nedavnih dana.

Rođen 27. oktobra 1905. u Ljubuškom, opredelio se za novinarsku profesiju 1932. postavši te godine dopisnik »Politike« najpre iz svog zavičaja, zatim iz Mostara pa Splita. Kao svršeni pravnik, baveći se i sudijskim znanjem, sve je više ulazio u novinarstvo, tako da mu se u godinama pred rat sasvim posvetio, preselivši se u Zagreb, gde je bio šef »Politikinog« dopisništva. U »Politici« je naročito negovao reportažu s naglašenom socijalnom notom. Kao novinar sarađivao je sa Božidarom Adžijom, sa URS-ovim sindikatima i sa SBOTI-jem, uoči rata član je inicijativnog

odbora za osnivanje društva prijatelja SSSR-a za Hrvatsku, zajedno sa Augustom Cesarcem, Antunom Augustinčićem i drugim naprednim intelektualcima.

Za vreme okupacije ubrzo se uključio u ilegalni rad, kao član novinskog odeljenja zagrebačkog NOO-a, radeći u redakcijama »Vijesti« i »Narodna borba«. Po preporuci zagrebačke partijske organizacije upućen je u Otočac, u propagandno odeljenje ZAVNOH-a i u redakciju »Vjesnika«, u kojoj je, kao reporter, radio do oslobođenja zemlje. Bio je član prve ratne redakcije Tanjuga, dopisnik ove agencije iz Hrvatske i dopisnik i urednik nekoliko listova koji su izlazili u toku narodnooslobodilačke borbe. Iz tog razdoblja sačuvao je i mnoge zabeleške koje je kasnije koristio u svojoj bogatoj publicističkoj delatnosti. U KPJ primljen je 1944. godine.

Urednik »Vjesnika«, potom urednik Tanjuga i njegov dopisnik iz Kaira — prve su Konjhodžićeve dužnosti posle rata. Slede uredničke funkcije u sarajevskim listovima »Oslobođenje« i »Crvena zvijezda«, pa u redakcijama »Borbe« i »Jugopresa« u Zagrebu, zatim rad u Uredu za informacije Izvršnog veća Sabora SR Hrvatske — do penzionisanja.

Autor je većeg broja knjiga koje predstavljaju značajan doprinos našoj publicistici, posebno u tematskoj oblasti narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Objavio je, pored ostalih, ove knjige: »Vidio sam Egipat« (1956), »Na hiljadu frontova« (1959), »Od Kupe do mora« (1963), »Sisak 1941« (1969), »Kronika o ljubuškom kraju« (prvi deo, 1974) i »Riječi istine« (1975).

Povodom 70-godišnjice života Mahmudu Konjhodžiću dodeljena je, 1976, nagrada za životno delo — »Moša Pijade«.

(S. Ostojić, »Politika«, 13. novembra 1979)

PORUKE I OČEKIVANJA

(Umjesto predgovora)

Pisac ove knjige Mahmud Konjhodžić nije stigao, na žalost, da pročita ili sasluša mišljenja učesnika narodnooslobodilačkog pokreta u Mostaru kojima se — šaljući im svoju posljednju verziju rukopisa »Mostarke« (prva verzija je imala 450 kucanih strana, druga 320, treća 383, a ova koju objavljujemo — obratio pismom s naslovom »Poruka i molba autora drugovima recenzentima i lektoru«, koje je počeo riječima:

»U ovom rukopisu pominje se hiljade činjenica, mnogo imena, mjesta i događaja, i biću vrlo zahvalan svima koji obrate naročitu pažnju na nedostatke svih vrsta kojih u ovakvom rukopisu lako može biti. Osobito molim da se povede računa o eventualnom ponavljanju, ako ga još ima, da to brišemo...«

Čekajući odgovor iz Mostara, spreman da briše sve što je suvišno i da dopisuje sve što je novo i bolje, u grozničavom iščekivanju da, kako dalje piše, »čuje opšti utisak o tekstu — da li privlači pažnju današnjeg čitaoca, da li je preko stranica saopštio ono što je osnovno — o masovnosti pokreta, o bratstvu i jedinstvu, da li čitalac može osjetiti ko to sve stvara i organizuje, da li svuda vidi organizacije — Partiju, SKOJ, AFŽ itd, i uopšte organizovanost borbe«, očekujući poduže vremena odgovor o svemu tome što je napisao — pretekla ga je iznenadna bolest i neočeki-

vana smrt, 12. novembra 1979, u 75. godini života, te tako ne dočeka da vidi ovo svoje, posljednje spisateljsko djelo.

Ali, vratimo se Konjhodžićevim porukama i očekivanjima, tekstu u kome piše:

»Pošto je odlučeno da se napiše knjiga o ženama Mostara i o njihovoj borbi, a kako je gotovo oko četrina hiljade žena na razne načine pomagalo borbu, svakome mora biti jasno da se u jednoj knjizi ne može opisati sva borba žena tog grada. To su beskrajni i nesagledivi romani i sudbine počev od onih mladih djevojaka koje su uzele puške u ruke do starica koje su u svojim njedrima čuvale letak ili bombu.

Sigurno je da postoji u dokumentima i sjećanjima ljudi bogat materijal o borbi mostarskih žena i da bi se o toj temi moglo napisati nekoliko knjiga.

Ova prva knjiga nikako ne može biti tako obimna da obuhvati sve, jer to bi bile hiljade stranica, a takve knjige se i ne pišu. Zato se u ovoj knjizi prvencu o veličanstvenoj borbi žena jednoga grada moralo pribjeći samo iznošenjem isječaka iz te velike borbe. Ovo je samo poticaj za dalja istraživanja i za stvaranje novih djela. Ovo je samo pokušaj da se na pojedinačnim primjerima pokaže, bar donekle, kako se ta velika borba vodila. Uostalom, nisu ovi primjeri uzeti samo zato da bi se vidjelo kako je neka od učesnica lično preživljavala zbivanja, nego prije svega da bi se zbivanja osvijetlila i na primjerima pokazala opšta cjelina borbe. Iz doživljaja nekolicine žena vide se i oblici rada i borbe, način organizacije, svenarodnost, bratstvo i jedinstvo i opštenarodna želja da se pobijedi strašan neprijatelj, a i osjećaj za samozaštitu i svenarodnu odbranu u najtežim trenucima istorije naših naroda.

Posebna pažnja morala je biti poklonjena osnovnoj zadaći: da se materijal što pristupačnije pruži čitaocu,

naročito mladem, pa i onome koji se još nije ni rodio. I na njega treba misliti kad se piše ovakva knjiga ako hoćemo da tradicije velike revolucije prenosimo na mlađe i najmlađe, a svakako smo dužni da sastave knjiga, stil, način pisanja i sve ostalo prilagodimo čitaocima, da im knjiga bude pristupačna i zanimljiva. Zaista je potrebno da u ovakvim knjigama ima što više dobrih i zanimljivih priča o doživljajima revolucionarki, o njihovim junaštvima, podvizima, susretima sa surovim neprijateljem, o stradanjima i žrtvovanju.

Prema svemu tomu, moram se izviniti svima kojih nema u ovoj knjizi i o kojima sam premalo pisao. Njihovi romani i priče ostaju za druge knjige, jer Mostarke po svojoj borbi i žrtvama odista zaslužuju da još mnogo knjiga o njima ugleda svjetlost dana. Ovo neka bude samo skroman početak.«

Tako piše Mahmud Konjhodžić, pisac koji je znao da je njegova knjiga samo jedna od desetak drugih koje se pripremaju u ediciji »Mostar u borbi za slobodu« (tri su objavljene prije nekoliko godina) u kojima će se takode govoriti o Mostarkama na borbenom partizanskom položaju. Takve su knjige: »Tajna partijske štamparije« — o majci nekoliko sestara i braće Muštovića u čijoj je kući u toku rata neprekidno radila ilegalna štamparija (i o drugim ženama koje su radile na tim opasnim i značajnim poslovima); »Mostarski proleterski bataljon« — o mladićima i djevojkama koji su s puškom u ruci vodili bitku i u toj bici mnogi od njih i poginuli, »Dijagonale mostarskih skojevaca«, »Narodna vlast u okupiranom gradu«, »Kuriri« i drugi tekstovi koji će biti štampani do 1984. godine.

Na kraju ostaje nam samo toliko da od desetak i više pisanih mišljenja i primjedbi (Džemala Alikal-

fića, Drage Miletića, Nade Novak, Safeta Burine, Reufa Džabića, Fahre Lakišić, Dane Milićević, Osmanna Đikića, Hamide Čadre-Malkoč i drugih), povrh mnogih sugestija koje je M. Konjhodžić saslušao u pojedinačnim i grupnim susretima sa učesnicima rata, izdvojimo samo dvije, makar toliko, i da ih u kraćim izvodima predložimo čitaocima: mišljenje Safeta Burine, književnika, koji je svojevremeno pročitao drugu verziju rukopisa (320 strana) i koji je takođe u međuvremenu umro, i Reufa Džabića, jednog od om-ladinskih rukovodilaca u Mostaru u toku posljednjeg rata, koji je pročitao treću verziju teksta.

»Odmah da kažem«, zapisao je S. Burina, »smatram da knjiga ima mnogo lijepih razmatranja, zanimljivog ulaženja u suštinska pitanja borbe i otpora u gradu Mostaru i okolini za vrijeme narodnooslobodilačkog rata, zanimljivih detalja, dosta dragocjenih podataka o opštoj situaciji u gradu i među građanima, o naprednim snagama, o borbi i borbama unutar grada i van njega, o saradnicima i protivnicima pokreta borbe za oslobođenje, ubjedljivih dokumenata, pa čak i nekih pronađenih neprijateljskih izvještaja — ustaških, italijanskih, njemačkih, četničkih i drugih. Rukopis često detaljno upućuje na opštu atmosferu i djelatnost vlasti koje su uvijek neprijateljski raspoložene prema domaćim snagama borbe i otpora. Na mnogim mjestima su solidno razrađene situacije i potkrepljene velikim brojem zanimljivih detalja iz akcija i o njihovim stvaraocima. Vrlo korisni su bili mnogobrojni razgovori s tim akterima, od kojih je većina sigurno autentična i prema tom istorijski su tačni i korisni i vrijedni za opštu i detaljniju sliku pokreta u gradu... I što se dublje ulazilo u razvoj života i borbe u gradu, posebno u djelovanje mostarskih žena svih vjera i zanimanja, prikaz je bio bolji i zanimljiviji.

Autor je uspio da izgradi lijepu i snažnu sliku teške situacije u vrijeme okupacije i boravka okupatora u gradu i u zemlji, koristeći se svojim bogatim novinarskim iskustvom i djelimično ostvarujući ono što se od njega tražilo kad je dobio zadatak da izvrši jedan ovako složen posao — da piše o ulozi žena Mostarki u toku četvorogodišnje borbe naših naroda i Mostara, u jednom tako kataklizmatičnom periodu našeg narodnooslobodilačkog rata... Obuhvaćena je u knjizi društveno-politička i borbena situacija svih godina od početka rata do sloma fašističkog neprijatelja i oslobođenja grada i zemlje.«

Na prvoj stranici svoga mišljenja Reuf Džabić je zabilježio:

»Mislim da je knjiga veoma vrijedan, istinit, uvjerljiv i popularno pisan dokument koji svjedoči o jednom vremenu daleko šire nego što je to samo borba Mostarki — što joj je posebna prednost. Provučeno je kroz nju sve osnovno što autor spominje u molbi recenzentima.

Ne bi trebalo ispustiti nijedan značajniji događaj, ali ni šire opisivati sudbinu pojedinih istaknutih žena... Pri svemu treba imati u vidu opširnost knjige (sada 383 kucane strane), jer obimna knjiga može postići suprotan efekat od željenog. Skraćivanje bi se moglo postići izbjegavanjem ponavljanja ili nabiranja kakve su zadatke Mostarke izvršavale u ilegalnom radu... Samo opisivanje događaja i sudbina dovoljno jasno govori o karakteru i raznovrsnosti zadataka. Takođe bi se mogle zgusnuti i pojedine epizode, kao i svjedočenja pojedinih Mostarki o događajima i vlastitim sudbinama, ne oduzimajući autentičnost. Po mom mišljenju, stil i način kazivanja su upravo onakvi kako sam i očekivao... Inače, mišljenje drugarica smatram najkompetentnijim.«

Razumljivo, Redakcija posebno zahvaljuje predratnim mostarskim komunistima i vrsnim poznavateljima prilika u Mostaru i njegovom proleterskom bataljonu — drugovima Čedomilu Miličeviću i Vasku Gnjatiću, recenzentima koji su brižljivo i s punom odgovornošću pročitali posljednju verziju rukopisa, zapazili izvjesne nepreciznosti, nedorečenosti ili previde u tekstu i tako, na najbolji mogući način, doprinijeli da rukopis dobije svoj sadašnji tok kazivanja. Jedan od njih, Vasko Gnjatić, politički komesar Konjičkog (Mostarskog) partizanskog bataljona 1941—1942, na kraju svoje recenzije saopštio je svoju opštu ocjenu ove publikacije:

»U knjizi 'Mostarke' glavni junak je grad Mostar sa svojim majkama, sestrama, djevojkama i ženama. To su ilegalke — borci u gradu, partizanke u odredu i brigadi predvođeni Komunističkom partijom Jugoslavije na čelu sa drugom Titom. Bile su to radnice, učenice, studentkinje, omladinke ili pak 'obične žene' — članovi KPJ, SKOJ-a ili patriotkinje, pripadnice jedne široke mreže revolucionarnog pokreta čija je organizacija izvanredno dobro funkcionisala. Djelatnost mostarskih žena i pored svih nedaća i najgrubljeg nasrtaja od strane neprijatelja rijetko kada doživljava neuspjeh i poraze. Mnoge od njih su se neustrašivo držale (o čemu knjiga upravo govori) i prošle kroz najteža iskušenja od početka do kraja rata. Mnoge od njih — ne štedeći sebe — svoje živote su položile za bolje sutra, za slobodu, za bratstvo i jedinstvo.

Kako u vrijeme buđenja revolucionarnog radničkog pokreta, u predvečerje a tako i u vrijeme revolucije, borba mostarskih žena je najtješnje vezana za jedinstveni sindikalni i revolucionarni radnički pokret. Sve akcije žena bile su vođene od strane radničke klase, a docnije i njene partije. Naime, njihova

aktivnost je bila sastavni dio organizovane cjelokupne borbe radničke klase Mostara. Tako treba posmatrati i vidjeti akcije mostarskih žena i njihov značajan doprinos.

Kroz nezaboravne priče i svjedočanstva svojih junakinja autor riječima slika i govori o jednom teškom ali herojskom vremenu, posebno iz vremena okupacije, ilegalnih akcija u gradu Mostaru, gdje su žene položile ispit i pokazale pored hrabrosti svoju veliku umješnost i vještinu. Svaka njihova priča ili kazivanje govori o masovnosti jednog pokreta, dubokim korjenima u narodu i građanima Mostara. Te priče, vrlo često potresne i iskazane jednostavnim riječima, govore o veličanstvenoj borbi žena grada Mostara. Tu se odslikava njihovo junaštvo, samoprijegor, patriotizam i kako se u toj borbi kovalo bratstvo i jedinstvo. To je velika ljubav ne samo prema svom gradu, prema svojim najrođenijim: sinovima, kćerima, braći ili muževima, nego mnogo više od toga, to je prezir i mržnja okupatora i njegovih slugu — izdajnika svih boja, zapravo to su primjeri kako se voli svoja rodna gruda i kako se za njenu slobodu vrijedilo boriti.

Izabrani su upravo oni primjeri koji dočaravaju borbenu situaciju mostarskih žena za sve četiri godine rata. Pojedinačni primjeri i njihovo prikazivanje nisu sami sebi cilj već prije svega način da se bar donekle najslikovitije prikaže ukupnost i cjelina borbenog puta mostarskih žena. Mostarke se u toj borbi kale. Tok revolucije kao i kod njihovih drugova razvio je sve njihove ljudske vrijednosti i vrline, istovremeno savlađujući ispoljene slabosti i teškoće.

Knjiga je vrlo dobro ilustrovanom mnoštvom podataka. Istina, pojedini kvartovi dobili su istaknutije mjesto u knjizi, mada Brankovac ili Carina stvarno ničim za njima ne zaostaju.

Na kraju, knjiga 'Mostarke' služiće mnogim narednim pokoljenjima kao podstrek i putokaz kako se u jednom teškom vremenu uspješno moglo boriti, kako se u tako teškim uslovima razvijalo drugarstvo, bratstvo i jedinstvo i širio patriotizam. Mostarke su pripadale svim nacionalnostima; to su bile Srpkinje, Muslimanke i Hrvatice, Jevrejke, kao i njihovi drugovi saborci.

Knjiga kao takva, zaista predstavlja vrlo interesantnu materiju, jedno prirodno kazivanje koje kod čitaoca sve više pobuđuje interes, jer sa nestrpljenjem očekuje dalji tok zbivanja.

Pred nama je, eto, knjiga Mahmuda Konjhodžića — dokumentarni i publicistički zapis o revolucionarnoj djelatnosti i patriotskom opredjeljenju žena Mostara, o njihovoj tvrdokornoj i dugoj borbi za slobodu i socijalizam.

REDAKCIJA

PRVI PUCNJI

Vrelog i sparnog dana tridesetog jula hiljadu devesto četrdeset prve u dvorištu stare mostarske kuće u južnom dijelu grada, u Donjoj mahali, odjeknula je bomba, a zatim i pucnjava iz karabina.

Jedna hrabra žena, skromna Mostarka, nježna majka, zrele dobi, s već odraslom djecom, izrazito lijepa Zlatka Vuković smjelo je, tom bombom, branila odstupnicu komunistima.

Tog julskog dana je grupa ustaša upala u avliju i kuću koja je označavana kao izrazito komunistička, uz to i srpska.

Bomba je odjeknula širom grada i mnogo dalje.

Mostar, grad pjesnika, bašta punih jorgovana, juga i topline, bio je i prije toga događaja duboko uzbuđen ratnim zbivanjima, slomom vojske stare države i porobljavanjem domovine. A taj dan — dan prvih pucnjeva — još više ga je uzбудio, čitavog, grad koji je živio bez reda i zakona: ustaše su hapsile, proganjale, ubijale, mučile. Tog julskog dana u kuću Zlatke Vuković došla je susjeda i drugarica njene kćerke Radojke, učenica Ženske stručne škole Fahra Mušević, da joj kaže neke novosti, jer je Fahra bila sekretar skojevske organizacije u školi. A i inače su Fahra i Radojka, također skojevke, bile nerazdvojne drugarice.

Fahra je zatekla Radojku kako zalijeva cvijeće i pridružila joj se pa su zajedno zalijevale bogate saksije.

Toga dana su ustaše objavile nalog da Srbi ne smiju izlaziti iz kuća. Očigledno je bilo da je Zlatka bila uzbuđena dok je promatrala mlade djevojke kako se bezbrižno bave oko cvijeća.

Kada su Radojka i Fahra osvježile cvijeće prešle su u kuhinju. Tek tada je Fahra osjetila da još nekog ima u kući jer se iz susjedne sobe čuo razgovor. Iako se govorilo tiho, raspoznala je jedan glas. Bio je to glas srednjeg Zlatkinog sina, Slobodana, zrelog komuniste, svršenog đaka Srednje tehničke škole u Sarajevu.

Za ručkom kod Vukovićevih bili su Slobodanovi drugovi i susjedi Alija Kreso i Muhamed Rebac. Poslije objeda sjeli su u bašču i razgovarali pod murvom blizu pčelinjaka.

Slobodan i Alija su potom po običaju krenuli na Neretvu, nedaleko od kuće, da se okupaju i osvježe.

Kako je Slobodan već znao da najmlađi njegov brat Rade nešto sa Zlatkom razgovarao, je vratio se da vidi ima li šta novo.

U ta uzbudljiva vremena svaki je čovjek pratio događaje, a posebno su komunisti i njihova djeca pratili sva zbivanja u gradu i novosti brzo javljali jedni drugima.

Oko tri sata poslije podne došao je pod pećinu na Neretvi, dok su se kupaći odmarali u hladovini pod stijenom, Ahmed Sefić i zapitao momke:

— Zar nije tu Slobodan?

— Kod kuće je — odgovorio je Alija. — Obećao je da će doći.

Ahmed se odmah vratio otkud je i došao. Ušao je na sporedan ulaz u kuću i sjeo sa Slobodanom u sobi. Bilo je riječi o nekim partijskim zadacima, jer je Slobodan bio sekretar ulične partijske ćelije.

Baš u toj odaji gdje su sjedili — u »primaćoj« sobi — bilo je udešeno da se može podići jedna daska od poda iznad malog skloništa oružja. Desetak dana ranije i Alija Kreso je donio od Mladena Balorde jedan vojno-državni pištolj sa trideset metaka. Vidio je tada i dosta bombi tu, u kući.

Jedno ulište u bašti umjesto meda i pčela bilo je puno bombi.

Tri je bombe Zlatka držala u samoj kući, u jorganim, koji su po običaju bili složeni jedan na drugi na jednom sanduku.

U sobi gdje su razgovarali Slobodan i Ahmed, pod onim daskama od poda koje su se mogle podići, bilo je skriveno desetak-petnaest bombi i jedna karabinka sa dosta metaka.

Malo kasnije, kad su se Radojka i Fahra pred ogledalom koje je bilo uz ostakljena vrata, ogledavale kako im na glavama pristaje crvena marama, Fahra je kroz ta vrata pogledala na dvorište i — užasnula se: ugledala je ustašu s puškom. Pozvala je Radojku i obje su, kao po dogovoru, krenule na sporedan izlaz iz kuhinje i jedna za drugom mirno izišle na ulicu. Čim su se tamo obrele navih sokaka su opazile automobil i još jednog ustašu s puškom, ali on nije obratio pažnju na njih. Rastale su se. Radojka se zaputila u komšiluk. Brzo je ušla u kuću njihove susjede Zorke Kovačević. Fahra je otišla svojoj kući, koja je bila u jednom uskom sokaku u Donjoj mahali, nešto niže od sokaka porodice Vuković. Međutim, još Fahra nije bila stigla do kuće, a zapucalo je...

Šta se dalje događalo u kući, u dvorištu?

Zlatka je trenutak prije Fahre opazila ustaše i odmah upozorila Slobodana i Ahmeda da su u dvorištu rekavši im da odmah bježe. Zatim je požurila u sobu, dohvatila bombu, jednu od onih bombi između jorgana, istrčala, odvila osigurač i snažno zamahnuvši bacila u dvorište pred same ustaše, i to baš ispred sobe u kojoj su do tada Slobodan i Ahmed sjedili i razgovarali. Njih dvojica su čas prije toga na drugi izlaz iz kuće umakli prema Neretvi.

Bomba je prasnula. Jedan ustaša, zloglasni Buhač je ranjen. Nastala je pucnjava u dvorištu. Iznenadeni neprijatelj je uzmakao, ali samo načas. Ubrzo su se ustaše bijesno bacile na Zlatku, svladale je, vezale i odvele u automobil.

Prema sjećanju očevidaca, Ahmed Sefić je sa Slobodanom bio umakao ka Neretvi, ali se okolnim putem vratio pred staru kuću ispred koje se već bila okupila oveća grupa ljudi, žena i djece. Umiješao se među svijet i stao kao promatrač. Ali neko od špijuna ga je poznao i pokazao, pa su ustaše i njega uhvatile.

Ustaški automobil sa vezanom Zlatkom i Ahmedom uskoro se izgubio iz Donje mahale.

Kuća Gojka Vukovića je još od početka djelovanja Komunističke partije Jugoslavije bila, ne samo u tom kvartu, poznata po njenom domaćinu, limarskom radniku Gojku, članu Centralnog komiteta KPJ, organizatoru mnogih radničkih i političkih akcija u gradu, koji je nesrećno poginuo 1934. godine. Napad ustaša na nju mogao je uslijediti već i zbog toga što je bila tako označena, a možda je i neki špijun pratio Ahmeda Sefića pa dovukao grupu ustaša. Taj događaj je bio početak oružanih akcija u gradu. Ono što se zbilo toga dana i sutradan upečatljivo označava taj početak.

Kada su ustaše napale Gojkovu kuću, u njenom gornjem spratu uhvatili su Dejana Popovića sa ses-

trom Verom, simpatizere KPJ, koji su tu stanovali. Pošto su bili i Srbi, uhapsili su i njih.

Slobodan je, pošto je uspio da umakne do skrovite pećine uz Neretvu, ostao u jednoj špilji sve do mraka. Gojko njegov otac je bio vrlo poznat po prijateljstvu s ljudima. Njegova porodica, u selu Rodoču, južno od Mostara, imala je kuma nekog Stojana. Slobodan se nadao da će se kod njega moći skloniti. Zlatka je, čak, nekoliko dana ranije, odlazila k tom Stojanu i, pošto su Srbi bili progonjeni, molila ga da se zauzme za njenu porodicu ako, kao srpska, bude progonjena, i Stojan je to obećao.

I zaista, kad se te noći iznenada pojavio Slobodan, Stojan ga je prihvatio, odveo ga u jednu pećinu u svojoj ogradi, ponio gunj za njega i nešto hrane i smjestio ga na to skrovito mjesto rekavši mu da se ništa ne plaši. Slobodan je mislio da je na sigurnom mjestu, pa je poslije uzbudljivog dana, u neizvjesnosti šta je bilo s majkom, bratom i sestrom i premoren do iznemoglosti, usnuo.

U zoru se pojavio kamion u Rodoču. Vidjeli su ga mladići Muhamed Kreso i Sulejman Rebac, koji su tu čuvali krave. Bili su očevici kad je s kamiona skočilo nekoliko ustaša i razvilo se u streljački stroj, a potom oprezno krenulo prema Stojanovoj ogradi.

Znači, kum je izdao Slobodana!

Ustaše su zatekle Slobodana na spavanju i uhvatile ga. Oko vrata su mu vezale kožni opasač i tako ga vukli do kamiona. Strpali su ga unutra, onako s kaišem oko vrata.

Ustaše su provele Slobodana kroz Mostar divljački vičući da je uhvaćen. A on, pretučen, s kaišem o vratu, naslonjen na kabinu kamiona stajao je klonule glave. U toj prilici su mnogi Mostarci posljednji put vidjeli hrabrog komunistu. A vidjeli su i to kako ustaše bijesno tržu kaiš ne bi li što jače stegao.

Uhapšenici su tada zatvarani u zgradu mostarske Gimnazije, koju su vlasti bile pretvorile u zloglasni zatvor.

Te večeri, kako je pričao podvornik Gimnazije, očevdac, ustaški neljudi su Slobodana ubili na užasan, svirep način. Vezali su ga za noge i vukli niza stepenice, tako da mu je glava udarala o rub svakog kamenog stepenika, sve do prizemlja...

Ti dani u Mostaru bili su najzbudljiviji za sve vrijeme rata. Stalno se nešto događalo.

Tih dana se zbilo još jedan događaj. Sekretar Mjesnog komiteta Partije Jusuf Čevro išao je ulicom kod južnog mosta, neko ga je opazio i pokazao, pa su ga ustaše uhvatile i također zatvorile u zgradu osnovne škole »Kraljica Marija«.

Prvog avgusta ustaška policija je objavila proglas da su strijeljani Zlatka, Ahmed, Dejan i Vera, a novim proglasom da je isto to učinjeno sa Slobodanom Vukovićem i Jusufom Čevrom.

Bilo je to vrijeme kada su Mostarom krstarili divlji i raščupani ustaški razbojnici s karabinima o ramenu, koji su mjesto remnika imali samo kanap.

Komunistička porodica Gojka Vukovića je ubrzo zatrta. Niko živ nije ostao.

Slobodan i Zlatka su streljani. Ostali su Mladen i Rade i sestra im Radojka.

Mladen je živio i radio u Sarajevu i kao partizan je poginuo na Romaniji 26. avgusta 1941. u jurišu za oslobođenje Sokoca. Radojka, crnomanjasta ljepotica, poput svoje majke, neko vrijeme se krila kod bake i tu šila košulje za partizane, a poslije je otišla u partizanski odred. Nakon pete ofanzive je zarobljena i ubijena. Najmlađi, Rade, dočekao je kao komesar čete u Trinaestoj hercegovačkoj brigadi oslobođenje Mostara — od cijele porodice jedini živ. Ali kasnije i on je, u borbama na Ivan-planini, početkom 1945. poginuo.

Iako je porodica komunističkog borca Gojka Vukovića sva izginula, ostalo je neizbrisivo sjećanje i na njega i na Zlatku, hrabru majku Mostarku, prvog bombaša u nepokorenom gradu, čijim podvigom i cjelokupnim životnim djelom, simbolom otpora i žrtvovanja za slobodu i socijalizam, i započinjemo priču o borbi žena Mostara.

VRIJEME ZRENJA

Bosansko-hercegovačka državna straža sigurnosti u Mostaru 27. avgusta 1908. je podnijela »radi zločina iz paragrafa 144 Krivičnog zakona« ovu prijavu:

»Stražar prvog razreda Halil Varvarić javlja:

Danas u 10 sati i 30 minuta prije podne skupilo se je u Sauervaldovoj ulici preko sto radnica iz duhanske tvornice koje su pozivale drugu svjetinu da im se pridruži.

Pošto su pomenute radnice bile pozivane da se smjesta razidu, ali pošto nisu htjele poslušati, bile su dvije radnice predvedene.

Kod te skupštine radnica nalazio se je prisutan i Vladimir Bejatović, koji je počeo vikati radnicama: nemojte se razilaziti, hajdemo svi na policiju, one se radnice moraju pušćati — te ih je na taj način podraživao na otpor protiv straže. Ja sam Bejatovića opomenuo u ime zakona da šuti i da odmah ide kući, te je i nadalje vikao radnicama: hajde samo naprijed, one se moraju pušćati! Istoga sam u ime zakona proglasio uhapšenim i htio ga na policiju predvesti, ali je Bejatović zamahnuo rukom da me udari. U tom času kad je isti zamahnuo rukom da će me udariti, pograbbio sam ga za ruku i udarac mu predusreo, te ga predveo i zatvorio.«

Policajac Halil je dvije mlade radnice, Filu Bajić i Anđu Lasić, uhapsio, kako se to navodi u podužem

izvještaju na njemačkom jeziku. Fila i Anđa su imale petnaest-šesnaest godina. To je hapšenje bilo u vezi sa štrajkom radnica Tvornice duhana, koje se nisu htjele razići na poziv policije.

Njihove drugarice su tom demonstracijom tražile njihovo puštanje iz zatvora.

Drugi izvještaj objašnjava i zbog čega je izbio štrajk. Taj akt je uputio direktor Tvornice duhana u Mostaru Zemaljskoj vladi u Sarajevu.

»Cigaretuše« su povele

Kako je fabrika bila povisila cijene cigaretama »vrbas«, smanjena je njihova prodaja i gomilale su se zalihe. Uprava fabrike je odlučila da gubitke prebaci na leđa radnicama, koje su ionako imale nadnice koliko da jedva prežive. Ograničena je proizvodnja i radnicama je određeno koliko cigareta koja smije izraditi. To je bilo mnogo manje od prijašnje norme, tako da je svaka gubila dnevno jednu krunu, a to je značilo (pošto su zarađivale 25 do 30 kruna sedmično) sniženje mjesečne zarade gotovo za četvrtinu.

Devedeset radnica »cigaretuša« obustavilo je rad, sišle su u dvorište i čekale da im pridru ostale radnice. Direktor fabrike je nastojao da ih istjera iz dvorišta. Pozvao je i policiju. Kako radnice nisu htjele da napuste dvorište policija je odlučila da silom izvodi jednu po jednu na izlaz i izbacuje ih napolje. Kad se to dogodilo s prvom ostale su krenule za njom, svrstale se u povorku i krenule kroz grad k policiji. U demonstracijama su uhapšene one dvije najborbenije djevojke.

Pošto se u tim demonstracijama bilo okupilo još svijeta, policijski komesar se bijaše uplašio nereda, pa je pustio one dvije radnice, a u izvještaju što je upu-

tio Zemaljskoj vladi u Sarajevu pravdao je to puštanje njihovom mladošću rekavši da su to gotovo djevojčice. Međutim, ipak je tražio uputstvo šta da dalje radi, da li da te dvije radnice kazni zatvorom u daljem postupku? Zemaljska vlada mu je odgovorila da ih kazni manjom kaznom zatvora i opomene ih da će, ako se demonstracija ponovi, mnogo strože biti kažnjene.

Delegacija radnica koja je ušla k policijskom komesaru da interveniše bila je sastavljena od istih radnika kao i u štrajku 1906. godine. To policija naročito ističe u izvještaju i dodaje da su te i druge radnice stavljene pod policijsku pasku. Ostalim radnicama fabrika je dala rok od osam dana da se vrate na posao, inače će biti zauvijek otpuštene iz fabrike.

Iz svih dokumenata na njemačkom jeziku vidi se da je policija prvih godina radničkih štrajkova bila prilično zbunjena tim novim pojavama, iako je vrlo odlučno nastupala protiv radnika.

Taj događaj iz hiljadu devet stotina osme godine samo je jedan od odjeka krupnih zbivanja koja su se nizala u mnogim evropskim zemljama u to vrijeme, u doba prvih početaka borbe radničke klase.

Mlade radnice Fila i Anđa, za koje je direktor fabrike govorio da su još djeca, doživjele su tako prva iskustva iz teške borbe za bolji život.

Dvije godine prije tog događaja, 1906, sav Mostar je bio ustreptao od burnih događaja, prije svega od generalnog štrajka koji je bio obuhvatio svu Bosnu i Hercegovinu, pa i Mostar. Žene su i u tom štrajku, kao i u svim drugima, bile rame uz rame s muškarcima, te su i hapšene i proganjane, često su one bile i pokretači i kolovođe otpora.

Prvi štrajk radnika u istoriji Mostara izbio je 10. maja 1906. godine, pošto je oko prvomajskih praznika

počeo veliki štrajkački pokret, najprije u Sarajevu, a počele su ga žene radnice Sarajevske fabrike duhana.

U Mostaru su muškarci »ugrabili« prvenstvo ženama. Bili su to stolarski radnici. Sutradan, 11. maja, još mnogo radnika drugih struka stupilo je u štrajk: pekari, ekmedžije (aščije), tesari, bojadžije, bravari, limari, kovači, mesari, transportni radnici, bačvari, tipografi, terzije narodne nošnje, zlatari, kujundžije, obučari i krojači.

Svi su toga dana rano ujutro izišli na ulice i u povorci stigli do Fabrike duhana. Pred ulazom su se radnice već bile okupile. Ali kad je dat znak za ulazak okrenule su leđa fabrici i u povorci pošle, zajedno s radnicima, u mirne demonstracije gradom, sve do Rondona na šetalištu koje se tada zvalo »Štefanijal« (po imenu austrijsko-bečke carice Stefanije — »Stefanie Allee«).

Delegaciju radnica i radnika primio je tadanji bosansko-hercegovački »zemaljski poglavar«, a predvodio ju je predsjednik štrajkačkog komiteta tipografski radnik Milan Zubac. U ime radnica u njoj su bile: Luca Ljoljić, Savka Aleksić, Fila Bratović i Anka Palandžić.

Masa od dvije hiljade radnica i radnika čekala je pred hotelom »Neretva« rezultat pregovora sa »zemaljskim poglavarom«, a u isto vrijeme su i radnički predstavnici pregovarali s poslodavcima.

Tada su radnici postigli i prve uspjehe, od kojih su bili najvažniji: skraćenje radnog vremena sa dotadanih 14, 15, pa i 16, na 10 do 11 sati, a i uređeno je da je otkazni rok od 8 do 14 dana, i dobijene su neke manje povišice nadnica. Isto tako i Direkcija »Duhanske režije« u Sarajevu (pošto je tada duhanska industrija bila u državnim rukama) odobrila je povišicu radnicima Fabrike duhana jednako kako su

to malo ranije bile postigle fabričke radnice u Sarajevu.

Talasanja radnika i radnica prerasla su u generalni štrajk i u Mostaru kao i u cijeloj Bosni i Hercegovini.

Prva crvena zastava

Tih dana su austrougarske vlasti bile uznemirene događajima.

Na Pavkovićevoj gostionici u Cernici pojavila se i prva crvena zastava u Mostaru, a i u demonstracijama koje su išle prema Zahumu nošena je crvena zastava.

Grupa od oko 80 radnika sa obučarskim majstorskom Đorđem Labalom na čelu išla je kroz grad i zatvarala radnje, a u zapadnom dijelu grada je jednu takvu skupinu vodio bojadžijski radnik Stjepan Andrijašević, koga su vlasti već imale zapisanog »kao opšte štetno lice«.

U gradu je obustavljen sav saobraćaj fijakerima i teretnim kolima, jedino su vojna i poštanska vozila mogla da se kreću gradskim ulicama.

Pošto je to sve bilo uzelo maha, vojska je, kao u opasnom stanju, izašla na ulice u streljačkom stroju i usmjerila se prema masi štrajkača zaprijetivši da će pucati. Vojska je osiguravala i Fabriku duhana.

Demonstracije su se ponavljale, kao, na primjer, kad su uhapšena četiri pekarska radnika i kad je otpušteno 35 radnica Fabrike duhana, među kojima su bile baš one koje su vodile štrajk.

Usljed tog otpuštanja je narodni zastupnik iz Dalmacije u bečkom parlamentu Juraj Bijankini podnio interpelaciju. Vlasti su morale udovoljiti zahtjevima radnica da se njihove drugarice vrate na posao, ali su

se u odgovoru na interpelaciju izvlačile na smiješan način.

U Beč su iz Sarajeva i Mostara bili poslati izvještaji da je nekoliko dana u Mostaru vladala jugovina, pa je duhan toliko ovlažio da je bilo nemoguće raditi, te su radnice zato poslate kućama (naravno, bez plaće). A poslije interpelacije — piše u dokumentu — nastupila je bura, duhan se prosušio i radnice su opet pozvane na posao.

Radnice tada nisu bile hapšene, ali je jednoj od njih po kazni oduzeta zarada za četrnaest dana »zbog nedoličnog ponašanja«. Tako se onda kažnjavalo.

Događaji u Sarajevu i Mostaru 1906. godine odjeknuli su u okolnim mjestima, posebno u Ljubuškom, gdje su radnice Duhanske stanice bile najnepomirljivije štrajkačice. A njihove zahtjeve su vlasti u Sarajevu i Beču nazvale »mostarskim parolama«, što znači da su »mostarske parole« stigle i u Ljubuški.

Tih godina se stvarao radnički pokret. Žene su naglo izašle na pozornicu života, u borbu, u javno djelovanje, i to može da služi na čast radničkom pokretu i komunistima, jer su tek pod njihovom zastavom one krenule putem borbe i napretka.

Uz razne nevolje koje su tukle radnice tadanjih fabrika bio je stigao i talas tehničkog napretka i osvajanja strojeva, koji su počeli istiskivati ljude s posla. Poslodavci su, kako privatnici tako i država, nemilosrdno izbacivali radnice iz proizvodnje da ih zamijene strojevi.

Tih godina su radnice već imale svoje delegate, preko kojih su se borile za svoja prava, za čovječan postupak i za suzbijanje nepravdi koje su im svaljivane na pleća.

Predstavnice radnica mostarske fabrike Ana Šimun i Antonija Čolak stigle su tada i u Sarajevo sa

protesnom peticijom i zahtjevima radnica koje su poslodavci bili izbacili s posla poslije nabavke savremenih mašina, a ujedno su snizili i nadnice ostalim radnicima.

Kako su dovožene nove mašine poslodavci su, u ovom slučaju austrougarska okupatorska vlast, pokušavali da na pleća radnica prebacuju čak i troškove nabavke tih sredstava.

Trideset godina docnije

Trideset godina kasnije policija iz Mostara šalje pretpostavljenima gotovo istovjetne izvještaje.

Tvornica duhana je usavršila svoje mašine. U gradu su osnovane još neke male tvornice i pogoni kao što je bila platnara »Vitković«, u kojoj su također bile zaposlene većinom žene. One su 19. marta 1940. godine stupile u štrajk. Izvještaji što su odašiljani žandarmerijskoj brigadi u Zagrebu sasvim su bili nalik izvještajima iz 1908. godine.

Ta dva događaja u životu mostarskih radnica, jedan prije a drugi baš uoči drugog svjetskog rata, zaokrugljuju jedno razdoblje koje je bilo ispunjeno borbom radnica i radnika u tom gradu za osnovna prava.

Na bezbrojne nepravde, progone, ugnjetavanja i zakidanja, u novcu, na teror i hapšenja sve organizovaniji radnički pokret je odgovarao neumornim radom, akcijama, demonstracijama i štrajkovima. Borba se zaoštravala i malo-pomalo se povećavala snaga revolucionarnog pokreta, u kom su žene bile značajan činilac.

Ali moralo se i voljeti, valjalo je i djecu rađati i odgajati. Isto tako je trebalo baviti se i kulturnim radom i učiti. Žena je kao i muškarci sve podnosila i

borila se i za svoj život i za život svoje djece, koja su često u velikom broju dolazila na svijet.

U mukama su se rađale i velike ljubavi, susreti djevojaka i momaka na radničkim zabavama i prvomajskim proslavama, izletima i demonstracijama, u fabričkim dvoranama, pa i u zatvorima. Život je ipak donosio i radosti, bez kojih čovjek ne bi opstao niti bi mogao živjeti. Sreća i radost su dolazili bar pokatkad, u rijetkim časovima. Najviše kada bi otac izišao iz zatvora, ponekad kada bi uspio štrajk ili demonstracija, kad bi se rodio zdrav sin i kćer, ili kad bi se pojavila bolja zarada...

Život mostarskih žena je, kao i svuda, borba oplemenjivala, kao i život čitavih porodica. I kulturni rad u radničkom kulturnom društvu »Abrašević« je upotpunjavao svakodnevnici. Žene su sudjelovale u kulturnim doživljajima kao aktivne učesnice ili su pomagale drugaricama i drugovima. Živo su navijale za radnički sportski klub »Velež«

Među prvim malobrojnim članicama Komunističke partije Jugoslavije isticale su se samo tri žene: Ana Šimunova, ona ista koja je još prije prvog svjetskog rata, 1906. godine, kao vrlo mlada radnica učestvovala u štrajku, i koja je u mostarskoj delegaciji odlazila u Sarajevo da izrazi protest što su dovođenjem strojeva u Fabriku duhana radnice izbacivane s posla. Druga žena član Partije, Saveta Bokić, bila je udata za člana Partije Eugena Krizmanića, a treća žena komunistkinja bila je Zorka Petković.

Osim tih, najaktivnijih žena, neke su, kao Zlatka Vuković, Darinka Bitanga i druge, uz svoje muževe učestvovala u radničkom pokretu i kulturno-umjetničkim društvima, naročito u »Abraševiću«, ali su zbog tadašnjeg odnosa društva, pa i komunista, prema ženama uopšte, do smrti ostale izvan Partije.

Mnoge žene su u toj borbi više puta hapšene i izdržale progone, premetačine kuća i druga šikaniranja policije.

Gorčine i nadanja

Tragično je završila Zorka Petković, žena koja je isprebijana i izbezumljena, izvršila samoubistvo. I to samoubistvo je bolno odjeknulo u redovima mostarskih radnika i radnica.

U zatvoru su se čak i djeca rađala. Tako je zatvora dopala i Saveta Bokić-Krizmanić baš kad je bila pred porođajem, te je tu rodila zdravo dijete, ali čak ni tada nije puštena već je zadržana sve dok nije izdržala kaznu.

Konačno, i vjenčanja je bilo u zatvoru. Limarski radnik Špiro Gutić, član »Abraševića« i »Veleža«, godine 1929. je uhapšen. Prijetila mu je robija. Kada je osuđen na godinu dana robije, odlučio je da se oženi prije nego što ga odvuku u neku od kaznionica u kojima su komunisti »odležavali« robiju.

Radnica u Fabrici duhana Ljubica Zurovac dugo je drugovala sa Špirom pošto su se upoznali u »Abraševiću«, jer je, s Anom i Olgom Šimun i drugim djevojkama, bila članica dramske sekcije. Između nje i Špire se najprije razvilo veliko drugarstvo, a poslije i ljubav. Ljubica je radila u fabrici s poznatim partijskim radnikom Rudom Hrozničekom, koji je jedanaest godina radio za mašinama. Kasnije je radila sa Karlom Batkom. Ti istaknuti komunisti su bili vrlo naobrazovani, te su utjecali na radnice oko sebe. Ljubica ih se po tome sjeća s najvećim poštovanjem i ujedno s tugom što su u najboljem životnom dobu pali u borbi.

Ljubica i Špiro su se odlučili da se vjenčaju, ali baš tada je Špiro dopao zatvora. To je bilo u jeku šestojanuarske diktature kralja Aleksandra.

Jedne subote, kad je Ljubica došla Špiri u zatvor u posjetu, dogovorili su se da se vjenčaju makar i u zatvoru. Prve subote poslije tog dolaska obavljeno je vjenčanje. Dogovor o svemu postignut je u strazarevom prisustvu jer budući bračni par po sudskim propisima nije smio govoriti nasamo.

Ali pred njima je bila još jedna prepreka: istražni sudija Slavko Hadžić tražio je da se vjenčaju u crkvi, što je Špiro energično odbio. Kad je u zatvoru nek se obavi baš u zatvoru, i to bez ikakvih uobičajenih ceremonija. Konačno su se pogodili sa istražiteljem da se vjenčanje obavi u zatvorskoj kapelici.

Tako je druge subote Ljubica stigla u zatvor odjevena što je bolje mogla za tu svečanu zgođu: u sivom kostimu sa crvenim karanfilom u zapučku. S njom je došao Đoko Salatić, kao kum. Dovezli su se u fijakeru po lijepom jesenjem danu te, 1929. godine.

Sud, koji je, kako se vidi, tada bio vrlo bogobojazan sam se našao popa iako ga Špiro nije htio, ali prema tadanjim zakonima vjenčanje se nije moglo ni obaviti na drugi način osim crkvenog, s popom.

Dok je pop čitao neku molitvu Špiro, doveden iz ćelije, bio je vrlo blijed i nervozan. Nije lako pri srcu čovjeku kad se u zatvoru vjenčava. Osim toga, pošto je već devet mjeseci bio odležan u zloglasnom mostarskom zatvoru »Čelovini« (nazvanom tako zato što su do kože šišali sve zatvorenike), bio je u licu sav pobijelio jer cijelo to ljeto nije na sunce izlazio.

Dok je pop mrmljao svoje Špiro je tiho razgovarao s kumom Salatićem o tome šta ima novo u organizaciji, sindikatima, »Veležu« i »Abraševiću«. A kada je sve završeno, suprugi su se razišli: Špiro je

odveden u ćeliju, a Ljubica i kum Đoko Salatić kućama.

Pošto je Špiro odležao zatvor, kad je pušten, otvorio je limarsku radnju. S Ljubicom je izrodio troje djece. Nijedno nisu krstili niti su ih uopšte upisivali u matične knjige. To su bila djeca ljubavi, rođena u braku sklopljenom u zatvoru Okružnog suda u Mostaru. Tek poslije oslobođenja Spiro i Ljubica su svoju nekrštenu djecu upisali u matične knjige: sinove Savu i Zdravka i kćerku Slađanu.

Gotovo sve radničke porodice su živjele životom punim neizvjesnosti i muka. Nesigurnost zarada, besposlica, brige u izdržavanju djece i uza sve to, progoni, hapšenja, robijanja, premetačine i neprekidan ilegalni politički rad — to su bile sudbine radničkih porodica.

Radnički život u Mostaru bio je prepleten mnoštvom, često očajničkih, selidbi u traženju posla i zarade. Sudbine radničkih porodica bile su vezane za borbu, pa je takva i priča Rose Vanović, Crnogorke, koja je postala Mostarka.

Negdje oko 1932. godine, kada su u Mostaru progoni komunista bili vrlo oštri, radnik Mitar Vanović pobjegao je sa svoja tri druga pred progonima policije u Crnu Goru. Sakrio se na Cetinju, u domu Rosina susjeda Čeranića, koji je zatim zamolio Rosinu porodicu da bjegunca malo skloni od policije, jer ga je progonila. Tako se Rosa upoznala s Mitrom i zavoljeli su se.

Pošto je jedno vrijeme bio skriven, Mitra je policija otkrila i uhapsila, da bi ga potom stražarno sprovela u Mostar. Bio je duže vrijeme pod paskom policije i nije smio da napušta grad, pa kad je on to javio Rosi, ona je stigla u Mostar za njim.

I Rosa je tada zapisana u policijske kartone, te se i sama morala prijavljivati svaki treći dan. U Mo-

Izrada cigareta u Fabrici duhana u Mostaru

Drugi šestomjesečni srednjoškolski tečaj u Muslimanskoj narodnoj biblioteci u Mostaru od novembra 1937. do maja 1938. godine

staru se Rosa i Mitar nisu odmah vjenčali, ali su živjeli zajedno. Pošto je tako, pod policijskim nadzorom, jedna velika ljubav urodila i bračnom vezom, Rosa je s Mitrom dobila dva sina. Sve se to događalo pod neprekidnom prijetnjom i progonima. Mitar je više puta bio hapšen i puštan, sve do 1941. godine, kada su ga, odmah u početku, ustaše uhvatile i ubile.

Rosa nikad nije iznevjerila ideje za koje se borio njen drug, i u ratu je predano sa svojim drugaricama, obavljala sve zadatke koje je borba nalagala.

Radnice koje su i prije prvog svjetskog rata učestvovala u borbi za bolji život preživjele su sličnu sudbinu kao Ljubica Gutić i Rosa Vanović, kao Zlatica Vuković, Darinka Bitanga i tolike druge. A bilo ih je mnogo. Među njima: Anika Komad-Vlahbegović, radnica Dragica Dragišić, Šima Šimić, ugostiteljska radnica Katica Oneščuk, radnica Milica Pejanović (umrla od tuberkuloze za vrijeme okupacije), krojačka radnica Obešve (poginula od bombardovanja u Mostaru u posljednjem ratu), poznata kao član dramske sekcije »Abrašević«.

Sve više žena u borbi

Od 1906. godine, od prvih štrajkova, pa sve do godine 1945. u gradu je trajala grčevita borba, razgarala se svijest ljudi i žena. U teškim prilikama prečesto su se morali stisnuti zubi, suviše mnogo puta su djeca bila gladna i prozebla. Mnogi su živjeli u bijedi, besposlenosti, sa zlehudim zaradama koje nikada nisu mogle dati bar donekle pristojan običan život.

Nemoguće je ukratko reći sve što se u Mostaru događalo za četrdeset godina borbe radnika i radnica, od 1905. do 1945.

U godinama uoči posljednjeg rata žene su počele naglo da ulaze u javni život i stupaju u borbu. Nije bilo akcije radničke klase ili sindikata, nije bilo kulturno-umjetničkog događaja, štrajka, pa ni igranke ili izleta, u kojima nisu sudjelovale i Mostarke. Kad dođe to vrijeme, i karabin postade njihov vjeran drug, djevojkama pogotovu.

Bilo je i zatišja poslije silnih revolucionarnih kretanja iza prvog svjetskog rata, bilo je prekida kad je proglašena »Obznana« i kada su raspuštena radnička društva, pa i »Abrašević« i »Velež«, kada su zatvoreni radnički domovi, i dom u Mostaru. Ali ta zatišja su vrlo kratko trajala. »Silazilo« se tada u ilegalnost i ono što se radilo do tada manje-više otvoreno, »sišlo« je pod strogu tajnu.

Poslije zavođenja diktature kralja Aleksandra 1929. godine u Mostaru je pohapšeno gotovo čitavo rukovodstvo Partije i sindikata i mnogi su osuđeni na robiju. Među uhapšenima je bilo i žena, kao Saveta Krizmanić i Zorka Petrović — radnice.

Ali već od 1935. godine sve je više žena u javnom životu, a napredni pokret je imao vrlo široku osnovicu u raznim organizacijama i u raznolikim oblicima rada.

Sindikalni pokret je, preko organizacija Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSS), osobito obuhvatao žene, i njihova pojava donosi mu osvježanje. To je bila snaga koju klasni neprijatelj niti je poznavao niti je još bio unio u svoje policijske kartoteke.

Nekoliko godina uoči drugog svjetskog rata nastala je prekretnica u oblicima legalnog i polulegalnog rada, iako je Partija i dalje ostala u najstrožoj ilegalnosti. I u Mostaru se naročito osjetio novi

duh poslije dolaska druga Tita na čelo komunista Jugoslavije, jer se on osobito brinuo da žene uđu u borbene redove i u javni život naprednog pokreta.

To vrijeme se poklapa i s vraćanjem najistaknutijih mostarskih komunista s robije, pa iako oni nisu javno mogli da stanu na čelo pokreta, njihovo prisustvo se i te kako osjećalo. A oni su stigli iz kaznionica stare Jugoslavije — prekaljeni i politički još bolje obrazovani u poznatim »komunističkim univerzitetima« — u robijašnicama.

Tada je oživio ne samo politički nego osobito i kulturnoumjetnički rad u legalnim oblicima. I velik broj Mostarki odjednom se našao u žarištima borbe kojih je u gradu već bilo dosta.

Iako organizacija Partije u Mostaru nije bila brojem jaka, probijanjem komunista u sve pore društva, utjecaj Partije bio je jak i svestran. U mnogim slučajevima javno mišljenje je prevagnulo na stranu naprednog pokreta. A temperamenat toga svijeta i kretanje za zaradom činili su da napredne ideje stižu u Mostar vrlo brzo. Tako su se i žene naglo našle na poprištu velike borbe.

Uporedo s djelovanjem u sindikatima zasnovani su novi oblici rada. Jedno od mjesta okupljanja naprednih ljudi bila je poznata mostarska biblioteka, koja je razvijala izvanrednu aktivnost, a vrlo mnogo žena je već sudjelovala u tom radu. Ta je ustanova osnovana još 1928. godine, kao Gajretova »Muslimanska biblioteka«, ali je nekoliko godina tavorila i bila bez većeg značaja. Nekako krajem 1935. godine upravu u njoj preuzimaju napredni ljudi, koji će ubrzo, pod neosjetnim okriljem Partije, pretvoriti u narodni univerzitet.

Prvi put su se u radu biblioteke javno istakle baš žene, od kojih je nekoliko njih izabrano, 1938. godine, i u upravni odbor. Tada je predsjednik biblioteke

bio šumarski inženjer, Fazlija Alikalfić, a u upravnom odboru su bili komunisti dr Safet Mujić, Džemal Alikalfić i drugi, tako da je partijska organizacija imala uticaj na sav njen rad. Aktivnost biblioteke bila je vrlo široka, mnogo šira od posuđivanja knjiga čitaocima. Bili su razvijeni tečajevi, predavanja, rad na selu i drugi oblici — sve radi političkog uzdizanja ljudi, naročito mladih.

Posebno se vodilo računa o radu sa ženama i ženskom omladinom.

U biblioteku upravu prvi put je izabrano i nekoliko naprednih žena, članica i učesnica u upravljanju radom te organizacije: Hatidža Brkić, Nazika Mrgan, Šefika Resulbegović i Naza Mrkonjić, a u komisijama su saradivale i druge, naročito intelektualke koje su živjele i radile u Mostaru, kao što su bile profesorice Dragica Krnić i Mara Zuber, Elza Hanžeković, sudija Okružnog suda Nadžida Hadžić-Novak i druge.

Politička škola za žene

Pošto se uvidjelo da je rad biblioteke osobito pogodan za žene, osnovan je njen poseban, ženski odbor, a zatim su pronađeni i novi oblici masovnog rada sa ženama, jer je uočeno da ima velik broj mladih žena i djevojaka Muslimanki kojima u prošlosti, i to u vrlo bliskoj, nije bilo omogućeno da pohađaju srednje škole. Čak i u gradu su ženska djeca, osobito Muslimanke, dosta rijetko upućivana poslije četvorogodišnje osnovne škole na dalje školovanje. Malo ih je bilo u Gimnaziji i Trgovačkoj školi, još manje u Znanstskoj školi, a nešto više u Učiteljskoj i u Ženskoj stručnoj školi, posebno osnovanoj za žensku omladi-

nu za izučavanje domaćinstva. Tek u godinama pred sam rat taj se broj povećavao.

Tako se probila i ideja da se ovaj stvarni narodni univerzitet počne posebno baviti obrazovanjem ženske omladine, i to baš najviše mladih Muslimanki. S tim u vezi je odlučeno da za muslimanske djevojke, od kojih su neke već bile članice SKOJ-a, počnu da rade tečajevi kako bi im se pružilo bar ponešto od srednjoškolskog obrazovanja, pa je u skladu s tim izrađen i nastavni plan.

Uoči rata su održana dva takva tečaja. Nastavni plan je bio vrlo praktičan, pa su mnoge mlade djevojke, radnice i domaćice, koje su ostale izvan srednje škole, ipak stekle dosta solidno obrazovanje.

Osnovani su i posebni ženski kružoci za političko obrazovanje na kojima su izučavane teme iz marksizma, a u gradu je bilo više politički obrazovanih predavača.

Biblioteka je bila brojčano najveća organizacija u predratnom Mostaru, koja je imala više od hiljadu registrovanih članova, a stvarno je djelovala na vrlo širok krug ljudi, osobito na žene.

Žene su se u radničkom pokretu ranije ispoljavale jedino u tarifskim pokretima i štrajkovima, a u kulturno-prosvjetnom radu — samo vrlo rijetko. Biblioteka je prvi put uvukla veći broj žena u rad na kulturnom polju, na području obrazovanja i prosvjedi-

vanja.

Čuvene godišnje zabave koje je redovno priređivala biblioteka bile su događaj godine u gradu. Zнатan broj žena sudjelovao je i u programu u dramskim djelima naprednog sadržaja ili u muzičkim tačkama.

O tome kako se u to vrijeme radilo na širokoj osnovi primjer može da bude slučaj da su čak i režimski ljudi dovlačeni, posebnim pozivima, na takve zabave, kao »pokriće«. Zato su zabave prolazile bez in-

tervencije policije i s velikim uspjehom. Ali to nije dugo potrajalo, jer ih je policija ubrzo zabranila.

Jedna biblioteka akcija je urodila izvanrednim plodom: čak i protivnici biblioteke i njenog rada su postali bliži toj ustanovi. Naime, uvedeno je besplatno podučavanje đaka srednjih škola koji su slabo učili, pa je to privuklo mnoge roditelje, jer su časove držali najbolji profesori i đaci viših razreda srednjih škola.

Za vrlo kratko vrijeme je ženska omladina, od koje je više od stotinu djevojaka završilo srednje obrazovne tečajeve sa zapaženim uspjehom, postala najagilniji dio članstva biblioteke. Od učenica srednjih škola, domaćica i radnica koje su se tako školovale postale su prve mlade javne radnice. Tako je u sastavu biblioteke radilo dosta djevojaka koje su se isticala i znanjem i plemenitim nastojanjima kao što su bile Zlata Salahović, Hatidža Udovičić, Asija Ridžanović, Bisera Puzić, Fadila Bilal, Kevsera Tikvina, Ljubica Mihić, Aiša Udovičić, Fahra Fejić, Samija Behlilović i mnoge druge. One su postale stubovi rada biblioteke na svim područjima.

Rat je prekinuo taj rad kada je bio u najvećem zamahu. Banska vlast Mačeka i Cvetkovića bila je donijela odluku da zabrani rad biblioteke, ali zahvaljujući pogodnim akcijama njene uprave, ta je odluka izvršena tek po dolasku ustaša na vlast. Prva ustanova i organizacija koju su ustaše odmah po okupaciji zapečatile, bila je baš biblioteka. Ali uprava je na vrijeme uspjela da se izvuku marksističke knjige i da se sakriju. Udarne grupe komunista skinule su s vrata ustaške pečate i izvukle značajne knjige, pa su opet ulaze zapečatile a da ustaše nisu ništa opazile. Oko 900 knjiga je preneseno u privatne domove i skriveno, a u prvi čas je samo u kuću skojevca Safeta Čišića odnesene oko 600 djela.

Samo nešto kasnije ustaše su napravile na Trgu Musala lomaču za spaljivanje naprednih knjiga, ali na tu lomaču nisu mogle baciti najznačajnije spise iz kojih su se kasnije, u plamenu revolucije, učile mnoge generacije. Ta su djela sačuvana.

Žene koje su se bile aktivirale u političkom i kulturno-prosvjetnom radu posredstvom sindikata, u radu u sklopu biblioteke i drugih oblika političkog djelovanja, još bolje su se pokazale u oslobodilačkom ratu. Svuda se čulo za mlade Mostarke i kao sakupljače oružja i kao hrabre političke ilegalke u gradu, i kao borci s puškama u rukama.

Tih nekoliko godina uoči drugog svjetskog rata bilo je bogato događajima i presudno u borbi mostarskih radnica i radnika. U to vrijeme su komunisti osvojili ne samo biblioteku već i skautsku organizaciju, »Seljačko kolo«, »Udruženje studenata« i druge organizacije, tako da je Partija stvarno imala vrlo jakog utjecaja na javno mišljenje u gradu, a Mostar je zračio i po cijeloj Hercegovini.

U sklopu tih organizacija koje su legalno djelovale pojavio se na političkoj sceni i velik broj mladih djevojaka, od kojih su neke već u školama postale skojevke, a pojedine i članovi Partije.

U bezbrojnim akcijama, na izletima, posebno priređenim da bi se održali seminari za mlade ljude, na tečajevima prve pomoći i esperanta, u dramskim sekcijama, pjevačkim i recitatorskim grupama, u krugovima u kojima se učio marksizam — svuda su se uz mlade momke sve više pojavljivale i djevojke, od kojih su mnoge Muslimanke još pokrivala lice i kretale se u feredžama i zarovima, što će i tada i kasnije dobro doći u ilegalnom radu, naročito u ratu.

Nekoliko mjesta u gradu u kojima su pretežno radile ili učile mlade djevojke i žene, tih godina je oži-

vjelo. Odavna poznati centri rada bile su Fabrika duhana i Duhanska stanica, firme koje su oduvijek zapošljavale najviše žensku radnu snagu. Mnogo kasnije osnovana je mala fabrika platna »Vitković«, također sa ženskom radnom snagom. I u školama su, kao u Ženskoj stručnoj i u Učiteljskoj, postojala središta ženske omladine, a bilo je djevojaka i u Gimnaziji i Trgovačkoj školi. Dosta djevojaka je učilo i »ženske zanate« — za krojačice, trgovačke pomoćnice i druge. Svuda su organizacije Partije i SKOJ-a stizale i obuhvatale stotine i stotine žena i djevojaka različinim vidovima rada.

Prve tekstilne radnice i prvi štrajkovi

Kao što je Fabrika duhana još 1906. godine bila stecište radničkog pokreta, tako je to postala i mala Fabrika platna.

Mnoge stare radnice sjećaju se teških prilika u fabrici duhana.

Iako su radnice u svom vlastitom životu osjećale tadanje nedaće i mada su znale za dugu tradiciju radničke borbe koja se prenosila s generacije na generaciju, nije bilo lako pronaći najhrabrije kada je trebalo ući u opasan ilegalan rad. Teškoća je bila u tome što je i u fabrici i u Duhanskoj stanici zapošljavana sezonska ženska radna snaga, (a dosta radnica iz sela) koja je bila pod utjecajem klerikalaca i religije. Tako je svijest o klasnoj borbi i njenoj neophodnosti često bila zapretana negdje u dubini srca i javljala se samo u onim časovima kad bi radnice osjetile kakvu nepravdu i kada bi stupale u štrajk.

Sa starom fabrikom duhana, između dva rata je mala fabrika platna »Vitković« pružala posla za oko pedeset radnica. Prednost u pogledu mogućnosti za

politički rad u toj fabrici bila je u tome što su sve to bile stalne radnice, a teškoća u tome što je to bila nova fabrika bez borbenih tradicija, a u njoj su bile zaposlene mlade djevojke iz raznih sredina, iz porodica s patrijarhalnim odgojem i negativnim mišljenjima o komunistima. U tim porodicama je uspijevala propaganda protiv komunista i neke radnice se nisu usuđivale ni da se druže s komunistima, da pođu u Radnički dom na priredbu ili predavanje, iako su to priželjkivale.

Ali težak život i grubo postupanje vlasnika fabrike morali su otvoriti oči mnogim radnicama.

Žene su tada svuda bile vrlo slabo plaćene. Uz to, uslovi za rad i higijena su bili vrlo skromni, naročito u fabrici za izradu grubog platna, koja je upotrebljavala pamučne otpatke s neopisivo mnogo prašine. Svaka nova radnica je morala da radi petnaest dana bez plaće, tobože kao pokusni rad. Da bi nešto više zaradile, radnice su nastojale da produže radno vrijeme, pa su radile i po deset i više sati na dan. Kasnije su vlasnici bili odredili rad na akord, ali je i tada bilo teško istjerati nadnicu od dvanaest dinara, što je u to vrijeme (1936. godine) značilo jedva održati život.

Kada je nastala ekonomska kriza pred drugi svjetski rat, proizvodi »Vitkovića« su se slabo prodavali. Stoga je bilo mnogo dana u godini kada radnice nisu imale šta da rade, a kada god nisu radile nisu ni plaćene.

Sve do 1939. godine u toj fabrici nije bilo sindikalne organizacije. Tek te godine su Danica Milićević, Dara Ivelja, Šerifa Bijedić, Ešrefa Bilić, Naza Torlo i Aiša Muratbašić uspjele da je osnuju. Komunisti Boro i Slavko Balać, Jusuf Čevro, Mustafa Temim, Anton Lovrenčić i drugi kao i sindikat tekstilnih radnika krojača, uspjeli su da se »probiju« u tu malu

fabriku. I te su radnice počele da dolaze na konferencije u Radnički dom. Jednog dana je zaključeno da se ide u štrajk.

U fabrici platna »Vitković« stupilo je 19. 3. 1940. u štrajk četrdeset radnica. One su zatvorile ulaze u fabriku da bi spriječile ulazak eventualnih »štrajkbreherki«. Dva dana su radnice držale fabriku u blokadi.

Poslije tri dana štrajkovanja vlasnik je uspio da pronađe i »štrajkbreherke«. Kada su ih radničke straže zaustavile, naravno, našla se tu policija i uhapsila je tadašnjeg sekretara sindikata tekstilnih radnika Mustafu Bubića. Označen je kao organizator štrajka i optužen da se suprostavio policiji.

Kada je Mustafa Bubić bio doveden u policijsku zgradu okupila se pred tom zgradom velika masa radnika demonstrirajući sa zahtjevom da Mustafa Bubić odmah bude pušten iz zatvora. Bubić je pušten. Društvo su ga na rukama odnijeli uz pjevanje Internacionalne i drugih borbenih pjesama.

No poslije svega toga, a pošto su radnice ostale uporne, vlasnik je ipak bio prinuđen da pregovara. Jedna delegacija radnica vodila je pregovore s poslodavcima. Potpisan je i kolektivni ugovor o povećanju plaća i uređena je kakva-takva zaštita na radu, ustanovljena obaveza socijalnog osiguranja i sindikatu je dozvoljen rad. Prihvaćen je i zahtjev da se uhapšeni radnici i radnice puste iz zatvora, jer radnice nisu htjele doći na posao sve dok nisu puštene iz zatvora njihove drugarice. Međutim, kad je počeo rad vlasnik je ipak našao načina da otpusti s posla nekoliko radnica koje su se istakle u štrajku. Stoga je izbio novi štrajk.

Ti su štrajkovi bili prelomni događaji za sve radnice te male fabrike, i one će i u revoluciji pokazati svoju visoku svijest.

U telefonskoj depeši koju je u Zagreb poslao žandarmerijski oficir iz Mostara bili su odslikani u najkraćim crtama burni događaji iz tih dana. Vijesti su bile dostavljene Banovini Hrvatskoj, za vrijeme vlade Dragiše Cvetkovića i Vlatka Mačeka.

Radnice male fabrike platna tražile su povećanje nadnica, pošto je tih mjeseci i skupoća nezadrživo rasla, a u trgovinama hrane množile su se špekulacije, skakanje cijena i nestašica robe koja je skrivana da bi se cijene podigle.

Djevojičina krv na mostu

Vlada Cvetković-Maček zapažala je jačanje uticaja komunista, te je u septembru 1940. zabranjen rad URSS-ovim sindikatima, pa je i Radnički dom u Mostaru bio zatvoren. To je u isto vrijeme i bio odgovor policije na masovne demonstracije u Mostaru 1. septembra 1940. u vezi sa početkom II svjetskog rata. Policija i žandarmerija nastojale su da rasture demonstrante i, pošto u tome nisu uspjeli, šef policije je naredio da se puca, i tada se prvi put prolila krv jer je na mostu ranjena metkom u ruku radnica Fadila Dželilović. Nastala je i tuča između policije i demonstranata. Demonstranti su udarali kamenjem, a policija je pucala.

U godinama uoči rata organizacija Saveza komunističke omladine bila je veoma ojačala. Primane su i mlade djevojke u SKOJ. One su uz razne zadatke bile zaokupljene učenjem na predavanjima i u krugovima.

Za širi krug žena radnica i domaćica priređivana su predavanja u Radničkom domu. Mnoge žene se i danas sjećaju predavanja Rudolfa Hrozničkega, Slavka

Balaća, razgovora sa Darinkom Bitangom i drugim predavačima i rukovodiocima grupa. Osim redovnih tema, proučavane su i posebne teme za žene — o njihovom položaju kod nas i u svijetu i radu u naprednom pokretu.

Uoči rata je više žena moglo držati predavanja. Među njima bilo je i učenica i studentkinja, a i neke radnice su se bile toliko obrazovale da su mogle da vode kružoke. Ubrzo je nekoliko žena i djevojaka učlanjeno u Partiju, odnosno prelazile su iz SKOJ-a u Partiju.

Sve što se odigralo od 1906. do 1941. godine bilo je vrijeme zrenja radničkog pokreta. On je sazrijevao, a žene su postajale njegova nova snaga.

Sve što će se u Mostaru dogoditi ubrzo poslije aprilske kapitulacije potvrdiće da je bila ispravna linija mostarske partijske organizacije koja je uspjela da stotine žena izvuče iz kuhinje i iza ognjišta i uvrsti ih u političku borbu, pa i u borbu s puškom u ruci.

Mostar je ušao u 1941. godinu spreman da se upusti u burne događaje koji će uslijediti u ratnom vihoru.

ORUŽJE U RUKAMA HRABRIH

Ljeto hiljadu devetsto četrdeset i prve možda je bilo najstrašnije ljeto u istoriji tog grada na Neretvi. Možda je bilo strašnije i od onih mračnih dana u srednjem vijeku kada je neki od turskih paša pozvao hercegovačke prvake na bogatu svečanu večeru i sijelo u svoju rezidenciju, u mostarski Konak, pod brdom blizu Bjelušina. I kada je, poslije sijela, jednog po jednog ispraćao s ljubaznim istočnjačkim osmjehom na licu, a goste je, opet jednog po jednog, te večeri — mrak progutao da nikad više ne dođu svojim domovima, niti se, pak, kad saznalo da li su stradali od sjekire najmljenog dželata Turčina ili na neki drugi način.

Da, to je ljeto 1941. godine bilo je, sigurno, i još mnogo strašnije.

Žene — snaga nepoznata policiji

S jedne strane su okupator i ustaše preduzeli razne mjere, a s druge je jedan snažan podzemni tutanj počeo jačati. Organizacije Komunističke partije su se užurbano, grozničavo, stale pripremati za ustanak. Nekoliko sjednica i savjetovanja Oblasnog i Mjesnog komiteta KPJ i nekoliko sastanaka SKOJ-a održano je u Mostaru u dubokoj ilegalnosti da bi se članovi obavijestili o najnovijim direktivama i uputstvima Partije o ustanku, sakupljanju oružja i o osnivanju organa ustanka.

Tek tada se uvidjelo kakve plodove donosi širok i dobar rad Partije u godinama uoči rata. Žene, stotine njih, stupile su u borbu. Feredže i zarove su počele da nose ne samo ilegalke Muslimanke već i Srпкиnje i Hrvatice, a ponekad čak i muškarci. Razvijao se veličanstven tajni pokret, odlično organizovan i povezan, ne zbunjujući se ni časa, čak ni kad je primio teške udarce.

A udarac je bio pogibija komunista Jusufa Čevre, čovjeka koji je bio na čelu partijske organizacije, profesora Dušana Mučibabića i Džemšida Šarića, Omera Ševe, Slobodana Vukovića, Zlatke Vuković, Ahmeda Sefića i drugih ljudi koji su kao komunisti bili prvi na udaru.

Od svih zadataka na prvom mjestu je bio posao opasan i osjetljiv — sakupljanje oružja.

Već u toku sloma, oko šestog aprila, komunisti su imali nalog da sakupljaju oružje od vojnika i iz magazina i »fortica«, svuda gdje ga ima, i da ga skrivaju.

U tome su prvi put nastupile i Mostarke, policiji manje poznata snaga borbenog pokreta. Bilo ih je svakako mnogo više, ali prema onom što se moglo istražiti, više od četrdeset Mostarki je izvršavalo taj opasan zadatak, tj. prenosile su, pod feredžama i zarovima, karabine i mitraljeze zavijene u šatorska krila i dobro podmazane i skrivale ih u tajna skrovišta. Uspjelo se je da gotovo svaki borac koji je iz Mostara krenuo u ustanak ponese i oružje.

Žene su pomogle i u akcijama izvedenim radi pribavljanja oružja kao što je bila provala u vojna skladišta Sjevernog logora i druge slične.

Krici s mosta

U kućama, po mahalama i na obalama Neretve, na kupanju, održavani su sanitetski tečajevi (kao i prije rata), žene su se spremale da budu korisne u borbama kao bolničarke u partizanskim jedinicama koje će se uskoro osnovati.

One su pomogle i u sakupljanju robe i vojne opreme svih vrsta, a naročito sanitetskog materijala i lijekova. Stvorena su tajna skladišta u mnogim kućama. Mostarke su, kao domaćice, čuvale ta skladišta i prihvatale robu.

Sve se to događalo toga zaista strašnog ljeta. Svi oni koji su dopali zatvora, kao i stanovnici kuća oko sjevernog mosta, blizu koga se nalazio i zatvor »Čelovina«, slušali su otud s mosta jezive noćne krike i jauke ljudi koje su ustaše bacale u Neretvu ubijajući ih maljevima da ne bi ostavili tragove krvavih zlodjela. Samo krici i jauci što su se čuli s mosta odavali su zločince, a zatim i onaj tup udar tijela i pljusak vode kad s visokog mosta padne u Neretvu. Cio kraj, pa i zatvorenici, provodili su tada duge besane noći u slušanju jezivih krikova nevinih ljudi koje su ubijali.

Poslije takvih noći ljudi bi izjutra ponekad čitali izvršene proglase o progonima Srba, koje su protjeivali po abecednom redu. Trpali su ih u marvene vagona, muškarce odvodili nekud i ubijali, a i mnoge žene s njima. Tako su Mostarci i Mostarke prošli kroz strašna sabirališta u Jablanici, dalekom Gospiću u Lici, Koprivnici i drugim logorima smrti u kojima su se susretali s ljudima iz drugih krajeva.

Za sve to vrijeme u partijskoj organizaciji ni jednog časa nije bilo zastoja u pripremama za buduće događaje. Bili su to revolucionarni dani kada su po planu, prema jasnim nalogima Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije i Pokrajinskog ko-

miteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, izvršavani obimni poslovi i pod cijenu velikih opasnosti po život.

U hercegovačkim brdima već je bilo ustanika koji su uspjeli da pobiju čak i čuvene ustaše: Miju Babića, najbližeg Pavelićevog čovjeka i šefa obavještajne službe, te Antuna Podgorelca i Zvonimira Pospisila, koji su bili stigli u Hercegovinu da je umire i pokore. Ali njihove lešine su provezene kroz Mostar kriomice, u marvenim vagonima, a da to niko nije ni znao. Samo se pročulo da su poginuli od puške u sigurnoj ustačkoj ruci.

Fašistički general obavještajne službe Luzana, onaj što je kao opasan mali crni pauk bio počeo raspredati svoje mreže, marljivo je sakupljao podatke o ustaškim zločinima. Snimao je leševe i jame i uvlačio se pod kožu bogatijim Srbima hvatajući u svoju mrežu sve što je uspijevao. Pomogli su mu i neki bogati intelektualci koji su se bili sjatili u Mostaru kao što su bili novinar Radmilo Grdžić i Dobrosav Jevđević, poznati četnički ideolozi i organizatori četničkog pokreta.

I predio Mostara Pasjak, kraj sa siromašnim malim kućicama iznad sjevernog logora na periferiji grada, bio je poprište borbe i akcije. Tu su živjeli radnici i radnice, mnogi besposleni, beskućnici, kočijaši, sitni piljari, mnogo djece besprizornih i dosta djevojaka — bez izgleda u bolju budućnost, ali su se mnogi od njih dobro borili.

Još prije rata je i taj kvart Mostara bio zahvaćen raznim akcijama.

U njedrima djeteta

Kako je Pasjak bio blizu vojnog logora i skladišta oružja, kao i Malog Kuka, preko koga se lako moglo stići u brda Podveležja, taj predio je bio kao stvoren za poslove oko nabavke oružja.

Miting protiv rata u Mostaru 1938. godine

POZIV SRBIMA

Pozivaju se svi SRBI sa članovima svojih porodica čija prezimena po redarstvenom popisu počinju sa slovima A i B, da se danas 14. o. m. u 10 sati navečer sakupe na željezničkoj postaji radi iseljenja u SRBIJU. Vlak iseljenika krenuti će točno u 11 sati navečer.

Iseljenici imaju pravo sobom ponijeti 50. kg. prtljage po osobi te sav svoj novac i sve svoje dragocjenosti.

Svi gore navedeni, koji su dužni odputovati današnjim iseljeničkim vlakom, moraju prije odlaska na kolodvor svoje stanove zaključati i ključeve uz naznaku prezimena, ulice i kućnoga broja predati predstojništvu ovoga redarstva soba br. 5.

Svi koji se ovome pozivu ne odazovu te pokušaju odbjeći ili sakriti se, po pronalasku biti će uhapšeni i najstrožije kažnjeni.

Zabranjuje se svima i svakome pod najstrožijom kaznom primati bilo što od Srba na poklon, pohranu, ili obračun u naravi kao i za iste, koji se moraju iseliti, bilo intervenirati ili ih prikrivati.

Naročito strogom kaznom biti će kažnjeni oni SRBI, koji pokušaju svoju pokretnu ili nepokretnu imovinu na bilo koji način oštetiti.

Iseljenje se imaće obaviti u najvećem miru i redu.

ZA DOM SPREMNI!

Dano u Mostaru 14. kolovoza 1941.

Predstojnik redarstva

Krtalić, v. r.

Jedna od tih akcija bila je upad u južni logor, gdje su bili skladište sanitetskog materijala i vojna bolnica. Izvršen je jedne noći kad je i Hasan Zahirović Laca (narodni heroj, poginuo na Kobiljoj glavi kod Gacka 1943. godine) stigao iz odreda u Mostar. On je s nekoliko drugova i drugarica izveo tu akciju. Sve je uspjelo i materijal je po mraku prenesen u kuću Ibrahim-Patka i povjeren na čuvanje njegovoj ženi Sidiki-Diki. Dobar dio je Laca odvojio i pripremio da ponese u odred. Te instrumente i lijekove je odnio u kuću Šemse Zalihić-Pajević, da ona iskuha instrumente. I upravo dok je to Šemsa činila do nje je doproglas da je Pasjak opkoljen. Ustaški agenti i policija su opasali cio kvart, a najviše ih je bilo stiglo baš pred Šemsinu kuću.

Odmah je bilo jasno kako je i zašto došlo do toga. Naime, Laci je jedan čovjek izjavio da želi u odred. Laca mu je povjerovao i doveo ga baš k Šemsi. Međutim, bio je to ustaški špijun. Pošto su se dogovorili kada da idu, on je otišao pod izgovorom da donese stvari za put. Ali nije prošlo ni petnaest minuta, a pojavila se policija. Nastala je uzbuna, i agenti su upali u Šemsinu kuću, zaplijenili sav sanitetski materijal, a kako se na ulici pojavio i Laca, uhapsili su i njega i još neke.

Tri dana su ih držali u ustaškoj policiji, a zatim ih predali Talijanima, koji su ih bacili u vojni zatvor u sjevernom logoru.

Za njihovo spasavanje poslužilo je malo dijete Šerife Čerkić, žene koja je sa Fatkom Hadrović bila pošla da odnese hrane u zatvor. Napravile su jednu pogaču i krenule u logor. Ali Talijani ih nisu pustili u posjetu, već su samo primili hranu. Sutradan su ponovo odnijele namirnice. Dan poslije toga, kad je vraćeno posuđe, Šerifa je pronašla malu cedulju napisanu krvlju za Sulejmana-Sulu Huseinagića. Pisalo

je da Laci svakako treba doturiti jednu malu pilicu za piljenje željeza.

Serifa je odnijela pismo Suli, a ovaj je odmah pro-
našao pilicu i naredio da je na svaki način unesu u
zatvor i predaju Laci.

Kako da malu pilu proture do Lace?

Serifa je sa Fatkom uzela dijete i u njedra mu
zavukla pilicu, a ponijele su i hrane. Plačući, zajedno
s djetetom, nekako su uspjele da dobiju dozvolu za
posjetu.

U zatvoru je Fatka dala Edhemu znak da je pilica
u njedrima njegove dvomjesečne kćerkice Sidike-
-Dike. On je uzeo dijete i počeo ga milovati. Uprkos
stražarevom prisustvu, uspio je da izvuče pilicu iz
dječjih njedara. Na zgodan način su se sporazumjeli
da toga dana uveče neko čeka kod klaonice iznad Ne-
retve i da im ponesu odijela.

Laca je prepilio gvozdene rešetke na zatvorskom
prozoru i uspjeli su pobjeći iz zatvora prema klaonici
pa niz Neretvu, a zatim sporednim putevima preko
pazara prema Pasjaku. Nisu ulazili u kuće, već su se
sklonili u Džajin vinograd. Laca i Edhem su se tu pre-
svukli i odmah krenuli iz grada.

Njih dvojica su otišli, ali priča time nije bila zavr-
šena. Iste noći oko dva časa stigla je policija i uhap-
sila Fatku i Šerifu zajedno s malom Dikom. Držali su
ih tri dana kao taoce, zajedno s djetetom, u zatvoru u
Vladičinoj kući, a zatim ih pustili s tim da se redovno
javljaju policiji.

Skrovišta oružja

Jednom je od vojnika kupljeno više karabina. Od-
vezeni su na domobranskim kolima, pod ceradom, ali
se nije smjelo stati da bi ih istovarili. Jedna od naj-
agilnijih djevojaka, Ramiza Forić, popela se na kola i

dok su se ona kretala izvlačila je karabine ispod ce-
rade i bacala ih na ulicu u vrećama, a omladinci su ih
uzimali i brzo sklanjali. Ostavili su ih iznad kuće Aiše
Husković, ispod jednog zida u vinogradu, u jarak. Bilo
im je rečeno da će kasnije doći radi tih karabina je-
dan drug s naočarima koji će se oglasiti zviždukom.
Aiša i Ramiza su noću čekale pod jednim graham. I
zaista, u mraku su zasvjetlucale naočare i čuo se tihi
zvižduk. Bio je to Safet Čišić. One su mu pokazale
mjesto gdje su bile sakrile puške. Poslije je još ne-
koliko mladića odnijelo karabine.

Aišina kćer Emina-Ema, kojoj je bilo tek petnaest
godina, mnogo je puta prenosila ratnu spremu, mu-
niciju i drugi materijal. Jednom je dobila nalog da iz
jednog groba u haremu na Carini iskopa kantu s bom-
bama i prenese je u stan Alije Ševe. Ema, gotovo dje-
vojčica, nije se usudila da odmah ode do groba koji
joj je po danu bio pokazao jedan od ilegalaca. Dugo
se nakanjivala, i tek oko ponoći ipak se usudila da
krene preko groblja dok joj je njena majka Aiša ču-
vala stražu. Bilo je i razloga za toliki oprez. Dok je
Ema s mukom raskopavala zemlju na grobu, jer je
bila narasla trava iznad kante s bombama, ulicom u
blizini je naišla patrola od deset Talijana. Ema je legla
na grob da je ne primijete, i kada su prošli ponovo je
počela kopati. Otkopala je kantu punu »kragujevki«.
Bile su dobro zaštićene od vlage. Ona i Aiša su to pre-
nijele do kuće i sakrile u grm jednog šipka. Nisu smje-
le da unesu bombe u kuću jer su se pribojavale eksplo-
zije. Sutradan je Aiša pozajmila feredžu od Đulse Vu-
kove i Ema je tu kantu s teškom mukom odnijela i
predala Fatimi-Timi Ševi. Još s vrata se obratila Timi:

— Hoćeš li jednu krušku? — zapitala ju je i poka-
zala joj »kragujevku« u ruci sa izrezanim četvrtinama
u obliku kockica.

— Ne bi nikad zaspala da mi nisi kazala šta je u kanti . . . Mogla sam poginuti ne znajući šta je — rekla je Tima.

Fatima Frenjo, majka narodnog heroja Rifata (poginuo 1943), i njena kći Ajnija, udata Sejdihović, majka četvoro djece, mnoge su noći probdjele čekajući Rifata i njegove drugove Hasana Zahirovića Lacu, Mladena Balordu i Ahmeda Pintula (narodni heroji, poginuli u NOB) da se vrate iz nabavke oružja, jer su stizali iz odreda najčešće radi upada u skladišta Sjevernog logora i nabavke oružja iz neprijateljevih magazina. Mnogo su puta Ajnija i njena majka dočekale drugove i u šupu, u drva spremile po desetak karabina i ne znajući otkuda ih je Rifat donio niti kuda ih je kasnije odnio.

I u kući Osmana Kulaka bili su sakriveni materijali i oružje. Osman je radio kao kočijaš ili je pomagao u utovaru u vojnom skladištu, a i to je bila baš zgodna prilika. Danju je radio, a noću pomagao drugovima u obijanju skladišta i izvlačenju razne robe i oružja. Dovukli bi to iste noći na Pasjak i sklonili. U jednu ljetnu staru kuhinju u dvorištu Hasna je donosila bombe i municiju i tu skrivala, a dijelom i u susjedni vinograd ili kod Aiše Husković. Osim njenog muža Osmana, municiju su joj donosili i Džemal-Džemo Pekušić, Hamid Vuk i Hamdija-Hamdo Gušić. Hasna bi zatim pod zarom prenosila pakete na razna mjesta a da često nije ni znala šta nosi. Samo jednom je to znala, i to onda kada je prenijela nekoliko bombi do Fatke Hadrović, koja je radila u berzi rada i tamo skrivala bombe.

Bejda Kovač je pomagala svome mužu Avdi, koji je bio zaposlen kao obučar u oružnom skladištu Sjevernog logora. Jedna grupa radnika u kojoj je bio i Avdo izvlačila je iz skladišta sve što je vrijedilo za

odrede. Osim Avde, Bejdi su donosili materijal i municiju i drugi ilegalci, a pošto bi to neko vrijeme skrivala, dolazili bi Mladen Balorda, Ahmed Pintul, Pero Lažetić i Esad Grebo na biciklima i odnosili.

Majka i kćerka

U neposrednoj blizini Pasjaka je mostarski predio Mazoljice, a kako je i taj kraj na periferiji i uz brdo uz koje se prolazi prema Podveležju, tu su, u tom sitotinjskom kvartu, mnoge kuće poslužile kao dobra skloništa oružja.

Ibrimša Muslibegović je u godinama rata već bila žena preko šezdeset godina. Rodila je osamnaestero djece, a samo petoro je othranila. I ona je pošla za svojom djecom Sidikom-Dikom, Alijom i Salkom i u svemu pomagala borbu za slobodu. Pošto je njena kuća bila na krajnjoj periferiji grada, otkuda se kretalo u Podveležje, bila je vrlo pogodna za ostavljanje oružja i sprema za borce koji polaze u odred. Tu su stizali i ruksaci i oružje boraca koji su trebali krenuti.

Više žena donosilo je tu spremu, pomalo, u torbama, a među njima Derva Ševa, Emina Trbonja i druge. Ibrimša bi bila glavni stražar. I za slučaj opasnosti ili iznenadne racije, i njena staračka njedra bi poslužila da se ponešto sakrije.

Iz tog skladišta su oružje, municiju i robu odnosili na konjima Podveležovci Selim i Halil Đuliman. Koliko li su puta stizali s nenatovarenim konjima da bi se vratili u svoja sela s teškim stvarima. Ibrimša je najviše voljela da pakuje oružje. I uvijek je bila pouzdan stražar i čuvar. Kad bi zaprijetila opasnost, vješto bi skrivala robu, a i kurirè, u jedno posebno sklonište ispod stepenica, izgrađeno tako da ga je teško bilo primijetiti i otkriti.

I Ibrimšina kćerka Dika bila je vrijedna ilegalka. I ona je pakovala oružje, municiju i svu drugu opremu za odrede.

Njihova kuća je imala dva izlaza. Onaj prema brdu, kroz kapidžik, mnogo puta je poslužio da se kuriri neprimjetno izvuku prema Podveležju.

I dom Nure Mahmutćehajić, na Mazoljicama, poslužio je kao ratna baza i za oružje i za sav ostali rad. A što se oružja tiče, ta je kuća poslužila i Sulejmanu-Brati Čišiću kada je pripremao oružani napad na ustaškog profesora Malvića. On je skriven boravio u Nurijevoj kući nekoliko dana, a kad je izvršio napad ostao je još četiri dana i zatim otišao u odred.

Nura je inače zajedno sa svojom susjetkom Mersom Hasanbegović bila veoma aktivna radnica. Još godine 1941. Mersa joj se obratila s prijedlogom da i ona pomogne u ilegalnom radu, pa su mnogi ilegalci nalazili u tom stanu utočište ili su održavali sastanke. Osim toga što je bio skrovište za ilegalni rad, Nurin stan je bio i skladište opreme i materijala. I sama Nura je odlazila doktorici Berti Bergmanovoj po sanitetski materijal.

Sigurno kurirsko sklonište

Nisu samo ti periferni dijelovi grada bili utočišta boraca i skladišta oružja i drugog materijala. I u drugim kvartovima su žene bile za sve vrijeme rata na stražarskim mjestima kako bi se materijal sačuvao od ustaških, talijanskih i njemačkih agenata i od četnika.

Blizu policije, usred grada, stanovala je jedna starica, koju su kuriri koji su s oružjem kod nje stizali tako i nazvali — Starica. Bila je to Hana Rizikalo, hrabra žena, prava partizanska majka.

Kuriri koji su stizali iz odreda u Haninu kuću trebalo je da tri puta lupnu halkom — zvekirom na vrata, i to je bio ugovoreni znak. Stara vrata na gotovo polusrušenoj sirotinjskoj kući samo na taj znak su se otvarala. Ta se kuća nalazila zid do zida sa zgradom mostarske policije, samo su ulazi u policijsku i u nju bili iz dvije ulice.

Kad je jedne noći, po jakoj kiši, kurir Enver Hasanagić stigao iz odreda, na ugovoreni znak starica je otvorila. Bio je prokisao do kože i ozebao. Ona mu je skuhalo čaj i dala da nešto pojede. Svukao je mokru odjeću, i našlo se nešto da obuče. Kada se okrijepio Enver je pošao u gornju sobu, u kojoj je obično spavao. Međutim, starica mu je strogo rekla:

- Znaš, ne može se gore...
- Ko je gore? — upitao je Enver.
- Gledaj svoja posla! — odgovorila mu je.

Po njenom pogledu i izrazu lica Enver je zaključio da više ne smije ni pitati, jer ona nije nikada nikom kazivala bilo šta iz ilegalnog rada niti je icalje ime ikad izgovorila. Ilegalac koji je te noći spavao ujutru je rano, krišom, izišao, tako da ga Enver nije ni vidio.

Kada je Enver jednom drugom prilikom opet došao u tu ratnu bazu, ostavio je, kao i obično oružje u kuhinji, koja je bila u dvorištu. Hanin unuk Alica vidio je gdje je Enver ostavio tri bombe i pištolj, prikratio se, uzeo pištolj i opalio jedan metak. Starica je pritrčala, zgrabila pištolj i bombe i strpala ih sebi u njedra, a Enver je istog časa napustio stan i pošao u drugu bazu. Upravo kad je izlazio iz kuće dotrčali su policajci, upali u staričino dvorište i grubo pitali:

- Da li je ovdje pucalo?
- Nos' vas đavo, kakva vas je pucnjava snašla?! — dočekala ih je šalom hrabra starica.

Vidjevši pred sobom staru ženu, policajci su krenuli dalje da ispituju gdje je to opalio metak.

Enver je kod Hane odsjeo najmanje dvadeset i pet do trideset puta.

Starica je dobivala od organizacije hranu za ilegalce, neprekidno za sve vrijeme rata. Teško je bilo održati to svratište u strogoj tajnosti, tim prije što su u toj staroj kući živjeli i neki drugi stanari, ali starica je imala svoj »sistem konspiracije«. U dvorištu su bile razne rupe, a u zahodu posebno sklonište za materijal pregrađeno nekim zidom. Od početka je to bilo skladište oružja, pa je i sam Enver više puta dolazio da ga odnese. Pomagali su mu u nošenju drugi ilegalci. U nekoliko navrata su odnijeli više pušaka, pištolja, bombi i dosta municije.

Enver nikada neće zaboraviti staričin rastanak sa sinom Alijom kad je on polazio u partizanski odred:

— Moj sine, nemoj me osramotiti — rekla mu je. — Bolje ti je tamo nego među ovim razbojnicima. Hajd', moj sinko, neka ti je sa srećom.

Ubrzo nakon tog ispraćaja Alica je zarobljen i doveden u Mostar. Obješten je sa svojim drugom Dragom Palavestrom na trgu Musali u Mostaru.

Na dan vješanja je tužna majka Hana dočekala u svom stanu ilegalca Džemila-Džemu Šarca, komu ni pravo ime nije znala, već samo ilegalno.

— Vlado, sine, bježi, vidiš moga Alicu su ubili, bježi, uhvatiće te...

Drugi Hanin sin, Nusret, uhapšen je i otjeran u koncentracioni logor u Italiju.

Hrabra starica se dostojanstveno držala. Bila je prava majka svim kuririma koji su k njoj stizali. Voljela ih je kao svoje sinove, svakom je oprala rublje, okrpila i ispratila s vedrim pogledom i pažnjom.

Izvanredne ratne baze

Još jedan kraj Mostara mnogo je učinio u ratu protiv neprijatelja. To su Bjelušine, periferija grada pri brdu nedaleko iznad Starog mosta, blizu pravoslavne crkve. Taj kraj je u toku cijelog rata imao i magazine oružja i bio jedan od glavnih »kanala« za izlazak boraca iz grada, a najveći teret u tom poslu podnijele su žene.

Bjelušine su povezane s Lukom, predjelom na jugu Mostara koji je također udaljen od središta grada pa je i tu, u pojedinim dijelovima i sokacima, bilo lakše izvoditi akcije.

Može se reći da su gotovo sve kuće u tom siromašnom kraju bile utočišta boraca, na različite načine.

Na Luci i u Bjelušinama bilo je više kuća u kojima je skrivano oružje, a žene domaćice su mahom imale da se brinu o materijalu.

Jedna od vrlo poznatih ratnih baza bila je kuća krojača Laze Radišića. Lazina žena Stana i kćerka Gana, pa i Lazina stara majka Joka, žena koja je tada imala osamdeset i šest godina, sve tri su bile vjerne čuvarke magazina u svojoj kući i učesnice u zbivanjima.

Baba Joka je nekoliko puta prilikom premetačina ležala kao nemoćna u krevetu sakrivši u njedra sanitetski materijal. Jednom prilikom je bilo dosta materijala, pa su joj navukli dvoje vojničke čačkire i stavili u krevet dok se pretres završio.

U jednoj premetačini policajci su našli vojničku bluzu i kamu.

— Šta je to, babo? — upitali su baku policajci.

— To je moje, našla sam u brdu davno — rekla je ona, i nekako je uspjela čak da to dobije od agenta i da sačuva.

Magazin oružja bio je i u kući Anike Neimarović. Anika je čuvala i vojnička odijela, jer se tu i šilo za partizane. Tu su skrivane i radio-stanica i pisaća mašina, a kod Sidike-Dike Čelebić bila su vojnička šatorska krila. U kući Nusreta i Abaza Deronje njihova majka Devleta-Devla je čuvala prikupljeno oružje, municiju i sanitetski materijal.

U tom kraju ima i jedna pećina, »Orlovo gnijezdo«. I tu je skrivano oružje, kao i u grobove u obližnjem pravoslavnom groblju.

I u Zahumu, ispod brda Huma, kuda teče i rijeka Radobolja, bilo je više baza za smještanje oružja. Tu postoji, iznad biskupove palače, jedna austrijska »fortica« — tvrđava iz prvog svjetskog rata, a tu je i zapadni vojni logor. Ilegalka Emina-Mina Haćam, iz porodice naprednog učitelja Hasana i Munire Haćam, znala je da u tvrđavi ima oružja i s Ahmetom Sefićem je, već u toku sloma Jugoslavije, otišla na brijeg, u tvrđavu. Otuda su njih dvoje uzeli sanduk pun kragujevačkih bombi i zakopali ga u ugalj u šupi u dvorištu na Šetalištu gdje su Haćamovi stanovali. Kasnije su ga odatle izvukli i zajedno ga prenosili u razne baze. Mina je sakupila i veću količinu sanitetskog materijala.

I Aiša Nikšić je čuvala sanitetski materijal i jedan karabin, a Čemalovićka je zakopala u baštu četiri bombe. Kod Bisere Hanjić, u Bakamovića ulici, također je bio magazin sanitetskog materijala, municije i druge robe sakupljene kao »narodna pomoć«.

Tako je u stvari u cijelom gradu bilo magazina. Stotine domova bili su sigurna skloništa, a u svakome od njih domaćica je bila ta koja je sve znala i koja je neprekidno strahovala i straže čuvala.

Među mostarskim kvartovima vidno mjesto je u ratu zauzela Donja mahala, stjecište borbe i ilegalnog

rada. Ona nije izostala ni od najopasnijih poslova kao što je prenošenje i čuvanje oružja i municije u vrijeme neprekidnih racija, odvođenja ljudi u logore i ubijanja na surove načine.

Donja mahala je bila izvanredno pogodna za bazu ne samo zato što je ogromna većina porodica u toj radničkoj četvrti bila pouzdana već i zato što je bila najpogodnija za sklanjanje oružja iz obližnjeg vojnog aerodroma, južno od grada.

Već u dane sloma Jugoslavije su, po naređenju Oblasnog i Mjesnog komiteta Partije, raspoređeni ljudi na glavnu cestu što vodi iz Bišća polja u grad kroz Donju mahaldu da bi od rasute vojske koja je išla od aerodroma prema gradu uzimali oružje i municiju. To se radilo i danju, gotovo javno.

Komunisti su po mraku to oružje odnosili u pojedine kuće i skrivali. Radilo se da to niko ne vidi. Ni jedne policijske provale nije bilo u vezi s oružjem.

Oružje je donešeno i iz ostalih logora, jer su radnici iz Donje mahale također radili u blizini Sjevernog, Zapadnog i Južnog logora.

Glavno skladište oružja bilo je u kući i bašci tadašnjeg sekretara Mjesnog komiteta Jusufa Čevre. Njegova majka i ostali ukućani sve su to znali i vidjeli. Jednom su Mustafa-Mujo Balić i Mehmed-Meho Husnić donijeli prepun kovčeg bombi i metaka iz zapadnog logora, iskopali jedan rov i sakrili oružje i municiju.

Oružje koje su donijele Fatima-Tima i Samija Tikvina sklonjeno je nešto pod krov, a nešto u bašću Ibrahim-İbre Guzine, čovjeka koji je također donosio oružje: nekih sedam-osam karabina, nešto bombi i

municije. Četiri puške su zakopane kod člana Partije Avdije Pavlovića, i uz to još nešto bombi i metaka, a njegova žena Munta brinula se o tome.

Meci i puškomitraljezi

Jedan mitraljez je Mirzija Balić sa svojim bratom Mustafom bila odvela iz skloništa da ga odnese, kad iznenada banuše policijski agenti da vrše premetačinu. Trebalo se brzo snaći. Mustafa je izvukao mitraljez ispod krova i sakrio ga na jedno sigurno i skrovito mjesto, gdje ga ne bi niko mogao lako pronaći.

Najopasnije je bilo kroz grad pronositi oružje. To su u većini slučajeva činile žene i djevojke pod feredžom i u zarovima.

Jednom je Mirzija, pod feredžom, prenijela iz kuće Husnije Repca četiri »cegera« metaka. Iz kvarta Brankovac su Mirzija i njena drugarica Fatima-Tima Tikvina prenijele dvije puške i po jedan ranac municije, također pod feredžama, u jednu kuću u Bjelušinama, za borce koji su te večeri polazili u Podveležje u odred.

Veliku opasnost doživjela je Fatima-Tima Tikvina kad je jednom nosila metke. Riječ je o tome što su joj oni bili slabo zapakovani pa su se rasuli nasred ulice. Ona ih je počela sakupljati, jer nije htjela da dozvoli da dragocjeni materijal propadne. Baš tada je naišao Mustafa Balić, ali se nije usudio da joj, na njen poziv, pomogne već je pribjegao lukavstvu: nogom je gurao metke prema Timi, a ona ih je sakupljala. No pri tome ga je vidjela neka žena, prijavila policiji, i on je uhapšen. Izvukao se tvrdnjom da to nije on bio.

Jedan puškomitraljez morala je da pronese kroz Mostar omladinka Hamida-Mida Šabanac iz Donje

mahale do Brankovca. To joj je bio naredio sekretar komiteta Jusuf Čevro.

Puškomitraljez je ranije bio donio neki ilegalac. Dobro je bio zavijen u šatorsko krilo i podmazan da ne zarđa, a ležao je zakopan u bašci. Na tom mjestu je posaden i kupus, koji je uskoro izrastao. Pošto je puškomitraljez otkopan iz zemlje, Mida ga je prenijela pod feredžom, a dobro se sjeća da je bio za nju veoma težak i da se mnogo namučila na dugačkom putu kroz sav Mostar do Brankovca. Bilo je to u vrijeme jedne vojne vježbe u gradu. Mida je morala potkratiti feredžu jer joj je bila preduga, a ona je tada imala tek sedamnaest godina.

Oružje je rastavljeno i prenijela ga je u jednoj vreći.

U Donjoj mahali je, kod svoje sestre Habibe Oručević-Delalić, stanovao vrlo hrabar funkcioner SKOJ-a i član Mjesnog komiteta Partije Salem Delalić. Habiba je imala posla s jednim pištoljem i municijom pošto je neki agent opazio kad je Salem kupio pištolj od jednog talijanskog vojnika. Srećom, prilikom premetačine agenti nisu pronašli pištolj iako je bio u džepu Salemove kaputa koji je visio o čiviluku.

U Mostaru je taj važan posao — sakupljanje oružja obavljen izvanredno dobro. Išlo se dotle da su preduzimani smjeli upadi u vojne logore, radi čega su grupe boraca dolazile i sa oslobođenog područja u grad.

Godine 1941. u jesen u Mostar je stigla Lepa Perović. U Sarajevu, kuda je ilegalno bila upućena na rad iz Beograda, prokazana je i uhapšena. Uspjela je da pobjegne iz zatvora, i određeno joj je da ide u Mostar, također da pomogne partijskim organizacijama. Tako je i ona imala dosta prilika da se bavi oružjem.

Jednom su joj došli mladići i predložili da odobri izvršenje one kasnije poznate provale u Sjeverni logor, u magazin oružja. Rekli su joj da će se neki omladinci uvući u nj i dići karabine te ih prenijeti na skrovito mjesto i poslije otpremiti odredu preko sela Zijemalja. Iskusnoj partijskoj radnici je ipak izgledalo čudno: kako to može da se uđe u vojni logor i digne oružje? Zabrinula se i podugo mislila šta da učini da ne bi svojom odlukom dovela te mlade ljude u situaciju da svi izginu. Stoga je od njih zahtijevala da joj donesu detaljan plan iz kog bi se vidjelo kako bi to izgledalo.

Momci su vrlo brzo donijeli nacrt logora i tačno u njemu naznačili mjesto gdje se nalazi oružje i kuda oni moraju proći do toga mjesta. Na tom opasnom putu bilo je jedno stražarsko mjesto i na njemu stražar-domobran koji je bio povezan s njima, ali na drugom stražarskom mjestu nisu imali vezu. Planom je bilo predviđeno da se uz pomoć stražara koji je bio povezan s momcima, spretnim zaobilaženjem opasnog prostora, ta tako rizična akcija izvrši.

Lepa je boravila u Mostaru samo mjesec dana, ali se i na tom primjeru, kao i na drugim, uvjerila kako su bili smjeli u svojim poduhvatima mladi mostarski borci. A veliki poslovi oko oružja, u kojima je učestvovalo tako mnogo Mostarki, također pokazuju kako su i one bile izvanredno hrabre u bezbroj prilika.

Piistolj i knjiga

U samom gradu korišteni su ponekad i oružje i alatke. Izvedeno je nekoliko napada na istaknute neprijateljske agente. Tako je udaren sjekiricom po glavi Radmilo Grdžić, poznati četnički vođa, koji je u saradnji s talijanskom komandom i obavještajnom služ-

bom OVRA boravio sasvim legalno u okupiranom Mostaru. U tom napadu je osim Vasilija-Vase Masle i Ibri-Ibrahima Džaferovića-Gračanina učestvovao i Hivzija-Hivzo Behram, ali je uhvaćen i odveden u logor na Mamulu, gdje je i ubijen.

Inače u Behramovoj kući, u Donjoj mahali, još prije rata je održavan tečaj za bolničarke, a u ratu su obučavani mladi u rukovanju oružjem. Također je tu bilo i skladište oružja. Sve to omogućavala je Ramiza Behram. Kod nje su češće gošće bile partijke i skojevke Kevsera Tikvina, Radojka Vuković, Ramiza Đukić i druge djevojke — borci i ilegalne radnice.

Čim je uhapšen Behram došle su ustaše da pretresu kuću, ali nisu našle mnogo materijala, tek nešto joda i sanitetskog pribora, i to su odnijeli. Pod jastukom su, međutim, bili piistolj i knjiga »Kako se kalio čelik«. Ramizina majka Hatidža ih je sakrila u njedra, a kako su tu bila i tri komunistička letka, progutala ih je. Zatim se napravila kao da je bolesna, da ima napad slijepog crijeva, a i nije baš bila zdrava jer su joj u želucu bila tri štampana letka.

Agenti su rasparali jorgane tražeći materijal. Na tavanu su pronašli redenik metaka i malu sjekiricu za meso, koju su odnijeli misleći da je Grdžić baš njom udaren.

Ramizin otac Alija se, dok su ustaše vršile premetačinu, kao pobožan čovjek molio bogu računajući da će time smesti agente i da ga neće hapsiti. Međutim, ustaše su, vodeći istragu o napadu na njihovog saradnika četnika Radmila Grdžića, odveli i Aliju i to sa serdžade na kojoj je klanjao — molio se bogu. Uhapsili su i dva njegova sina.

Mnoštvo oružja su u toku rata čuvali Mostarke, ali se nije dogodio ni jedan ozbiljniji incident. Jedino što je bilo ponekad neopreznog rukovanja. Hasiba

Čurić-Čemalović se veoma iznenadila kada je u nje-
noj bašci jednom prilikom opalio metak. To su se ko-
munisti vježbali u rukovanju oružjem, pa je Stje-
pan-Šćepa Pavlović, držeći da nema metaka u cijevi,
potegao oroz i puška je opalila. Ustaše nisu utvrdile
gdje je tačno to bilo i nisu ništa otkrile.

Drugi put je čak eksplozirao eksploziv u jednoj
kući, ali, iako se eksplozija čula, ipak se nije moglo
utvrditi gdje se to dogodilo.

Zahvaljujući samoprijegoru izvršeni su najvažniji
zadaci koje su zadali Oblasni i Mjesni komitet KPJ u
opsežnim mjerama sakupljanja oružja i municije.

Uzbudljive provjere i neobična vježba

I samo primanje u Partiju bilo je ponekad pove-
zano s oružjem usred grada. Kada je Mirzija Balić
primana u Partiju postavili su joj zadatak da izvrši
napad na policijskog agenta Šimuna Benića. Rečeno
joj je da sutradan u feredži sačeka agenta pred nje-
govom kućom i kada se on uveče bude vraćao kući
da na nj baci bombu. Dobila je i jednu odšarafijenu
ručnu bombu. Ako agent ne bi naišao, ili ako bude
prije došao kući, da bi se izmamio iz nje biće ispa-
ljena jedna raketa s pravoslavne crkve i on će se si-
gurno pojaviti na ulici da vidi šta se to događa. Tako
je rečeno Mirzi.

Te večeri je ona s bombom došla pred agentov stan
i čekala do deset uveče — njega ili raketu s pravo-
slavne crkve. Pošto je u deset bio policijski čas —
zabrana kretanja, tačno u taj sat pojavio se jedan
čovjek i rekao joj da je atentat odgođen za drugi dan.
Tako je Mirzija iskušana da bi postala član Partije.

Na takav, strog način primani su u Partiju i muš-
karci i žene, nakon svestranog provjeravanja koje je

u to tmurno i surovo ratno vrijeme i te kako bilo
potrebno. Jedna takva provjera završila se hapše-
njem. Bilo je to krajem februara 1942. godine.

Mlada djevojka Zehra Kalajdžić bila je član tako-
zvanog »tehničkog pododbora« za otpremu odreda.
Kako je na tom poslu već bila predano radila neko-
liko mjeseci, postavilo se pitanje njenog prijema u
Partiju. Adem Buć joj je rekao da treba da izvrši
jedan zadatak.

Zehra je jednog dana imala da dođe u predio Zgo-
ni, gdje se nalazila baraka Ibrahima-Ibrice Alikalfića.
Kad je stigla, a dan je bio kišovit i tmuran, pravi zim-
ski, dobila je paket pun bombi i jedan karabin i nalog
da ih prenese, pod feredžom, do predjela Bjelušine.

Morala je da prevale put kroz cio Mostar, oko pet
kilometara. Djevojka je prihvatila opasan teret i kre-
nula. U njenoj pratnji je bio Fadil Buturović, koji je
bio određen da joj pokazuje put i odvede u kuću u
koju će oružje predati.

Pošto je djevojka prošla pored nekoliko fašistič-
kih stražara, a zatim i preko sjevernog mosta na Ne-
retvi, krenula je ulicom preko Carine. Po nesreći, na
trotoaru pred tadanjim Domom narodnog zdravlja
spotakla se i karabin je kliznuo malo naniže, tako da
je kundak provirio ispod feredže, koja je bila malo i
prekratka za Zehrin stas. Slučaj je htio da baš u tom
času naiđe talijanski karabinjer na biciklu. Opazio je
kundak ispod feredže, skočio s bicikla i kao bijesan
uhvatio Zehru za feredžu. Nastalo je rvanje na ulici.
Zehra sama ne zna kako je bila u stanju da obori u
jarak karabinjera dok je vikao »Partidani, partida-
ni«... Na karabinjera koji je ostao u jarku bacila je
feredžu, a zatim pobjegla u susjednu, poznatu joj
kuću Hadži Ibrahima Fejića. Kad je utrčala u kuću
— u kojoj su dva sina, Salko i Ali-Riza, bili komu-
nisti, a majka Ziba velika saradnica svojih sinova —

odmah su je presvukli u drugu odjeću i namjestili joj naćve da tobože mijesi hljeb. Međutim, karabinjer je vidio u koja vrata je ušla i doveo je još dva stražara. Prepoznali su Zehru i uhapsili je.

Zehra se bila dogovorila s Bućom i Ibricom da, ako je uhvate, kaže da je tu pušku i bombe našla kod zatvora Okružnog suda i da je pošla da to preda u glavnu talijansku komandu. Tako se branila na beskrajnim ispitivanjima. Istražitelji joj nisu dozvolili da spava ni trena ni danju ni noću i postavljali su joj bezbrojna pitanja. Ispitivali su je samo o karabinu, jer je Zehra paket bombi uspjela da odnese, a Ziba Fejić ga je dobro sakrila u bašći te ga fašisti nisu pronašli.

Fašistička policija je uhapsila i Zehrina brata Teufika. On je i 1941. godine bio hapšen pod optužbom da je s nekoliko drugova pokušavao da nabavi oružje od talijanskih vojnika, ali se tada izvukao. Ovoga puta nije se mogao izvući iako je postojala samo sumnja, i brat i sestra su odvedeni u logor u Italiju.

Kako je došlo do toga da Partija uvrsti u akciju tu mladu djevojku? Evo šta o tome kaže sama Zehra:

»Do rata me politika nije interesovala. Voljela sam lijepe haljine, šetnju na korzu, vesele drugarice, igranke, a ponajviše izlete koji su bili organizovani s mladima u okolinu Mostara i u planine. Znala sam da ih priređuju ljudi koje sam upoznala u Narodnoj biblioteci, kud sam odlazila da uzimam knjige na čitanje i na predavanja. Kada je počeo rat za mene nije bilo problema da se kao patriota opredijelim. I na izletima i u Biblioteci do mene je dopiralo nešto od ideja komunizma, pa i preko moga brata Teufika. Čim se zaratilo počela sam da radim u jednom aktivu žena u Cernici«.

U Mostaru je postojala prava vojnička organizacija narodnooslobodilačkog pokreta podijeljena u vodove i desetine s bolničarkama, koje su i prije i u ratu bile svršile bolničarske tečajeve.

Za svaki karabin se znalo gdje je. Žene su čuvale sanitetski materijal, ne samo onaj koji je obilno davalo medicinsko osoblje bolnice i ambulantni već i zavojice od izrezanih čaršava ili vatu.

PODVIZI U UZAVRELOM GRADU

Događaji su se nizali vrtoglavom brzinom u nevjerojatnom metežu okupatorske vlasti, terora, ubijanja, hapšenja i u isto vrijeme ilegalnog djelovanja komunista i skojevaca, pa i mnogih običnih građana, ljudi i žena, koje su komunisti sve više uključivali u akcije protiv okupatora i ustaša.

Ni trenutak nije izgubljen zbog udaraca koje su komunisti i sami pretrpjeli kada su uz Srbe i oni hapšeni i ubijani.

Rad — na plećima žena

Zbog »silaženja« partijskih radnika, naročito kompromitovanih rukovodilaca, većinom muškaraca, u duboku ilegalnost, rad i zadaci su sve više padali na pleća žena i djevojaka.

Žene su angažovane na najrazličitije načine. Pojedinačni slučajevi uvjerljivo pokazuju kako su komunisti tada djelovali da bi pridobili nove suradnice, bilo za ilegalan rad bilo za borbu s puškom u ruci.

Uoči samog rata je u Fabriku duhana došao na posao fizičkog radnika jedan mlad čovjek za koga se govorilo da je stigao iz Osijeka, a zvao se Mićo. Jednog dana mladić je radnici Šefiki-Fiki Mišić dao letak i Fika ga je savila i stavila u džep, ali to je vidjela jedna djevojka kojoj se taj Mićo svidao pa je pomi-

slila da je on Fiki dao ljubavno pismo i krišom je pretresla Fikine džepove i našla letak. To je odmah prijavila nadgledniku, a ovaj policiji. Fika je tada bila uhapšena.

Kako su u to vrijeme žene rijetko hapšene iz političkih razloga, policija je Fiku strpala u ćeliju s kriminalkama i izgrednicama, a agenti su je na saslušanjima istukli.

To se zbilo baš u ono vrijeme 1940. godine kada su u zatvoru bili mostarski komunisti i kad su otpremljeni u Lepoglavu. Jedan od njih, Velija Hujdur, pošto je Fiku poznavao, kroz špijunku na vratima savjetovao joj je da ništa ne kaže policiji pa i ako joj budu bilo šta obećavali, jer oni sve lažu samo da čovjeka uhvate. Fika je tako i postupila. Ni kad je dobila šamare nije kazala ko joj je dao letak, iako su baš u taj čas doveli i toga Miću u zatvor, jer su ga uhvatili bez isprava.

Fika je kroz mali prozor na ćeliji, pošto se popela na ramena dvjema zatvorenicama, vidjela kada su natjerivali u kamione vezane komuniste, koji su pjevali komunističke pjesme, i kada su ih odveli. Većinu od njih je posljednji put vidjela. Neke je lično poznavala.

Iako do puštanja na slobodu Fika nije bila »vezana« ni za jednu organizaciju, kad je izašla iz zatvora ušla je u krug organizovanih djevojaka u Donjoj mahali, u kojoj je stanovala.

Godine 1942. je organizovana ženska organizacija i osnovan je Antifašistički front žena. Na čelu prvog odbora bila je profesorica Jelka Vukajlović, Hrvatica iz Šibenika, supruga Danila Vukajlovića, komuniste i profesora iz Mostara. Poslije njenog hapšenja ovu dužnost je preuzela Ančika Đurić, porijeklom iz Međugorja kod Čitluka, Hrvatica, udata za Srbina iz

Srbije, jugoslovenskog oficira, koji je 1941. dopao zarobljeništva. Živjela je s malom kćerkom i prije rata nije učestvovala u ilegalnom radu.

Utočišta gonjenih

Vrlo širok krug saradnica stvoren je već u početku rata.

Među ženama intelektualkama koje su i prije rata bile odane naprednom pokretu i koje su sarađivale u Biblioteci, bila je Nadžida Hadžić-Novak, sudija mostarskog Okružnog suda. Ona je bila jedna od prvih Muslimanki koje su postigle taj položaj, a kćerka je književnika Mostarca Osmana Nuri-Hadžića i sestra prvakinje Beogradske opere Bahrije Nuri-Hadžić.

Tek kada se zaratilo i kada je započet ilegalni rad, vidjelo se kako ta žena umije da radi i koliko može da pomogne.

Njen stan u Ulici Alekse Šantića, koji je bio pogodan jer je imao dva ulaza i dva izlaza, postao je stjecište povjerljivog djelovanja komunista. U njemu su nalazili utočište i član Mjesnog komiteta Partije, i ranjenik iz odreda, i bolesnik koji je liječen, i žene iz ilegalnog odbora, i snabdjevač koji je provalio u ambulantu rudnika uglja i pribor donio u Nadžidin stan. Pa i sama Nadžida uspjela je da prikupe mnogo sanitetskog materijala, da pomogne na mnogo načina i da aktivno radi u odborima žena.

U njenom stanu se zadržavao i sekretar Mjesnog komiteta Džemal Bijedić, i tu je kao član Oblasnog komiteta primao izvještaje i iz drugih hercegovačkih mjesta. U tom stanu je Bisera Puzić, član Mjesnog komiteta, kucala partijske materijale, tu su se pripremali tekstovi za bilten — taj dom sa dva izlaza i ulaza bio je, jednom riječi, na raspolaganju ilegalci-

ma sve dok ga policija nije stavila pod prismotru te tako onemogućila njegovo korišćenje u tu svrhu.

U prvi čas po izbijanju rata je jedan od važnih zadataka bio spasavanje srpskih porodica, ne samo Srba komunista već i svih drugih koji su stradali u naletima progona i ubijanja. U ljeto 1941. godine osvitali su proglasi ustaške vlasti o prinudnom iseljavanju Srba. Zato je trebalo za njih odmah pribavljati propusnice da bi pobjegli iz grada prije nego što budu uhvaćeni i masovno protjerani neznano kuda. S propusnicama koje su pribavljali i komunisti i drugi građani, Muslimani i Hrvati, srpske porodice su bježale, većinom u Srbiju, ostavljajući sve što su imale u gradu... U napuštanju grada mnogo su pomogli predsjednik Gradskog NOO-a Husnija Kurt i Nadžida Hadžić-Novak. Oni su na razne načine pribavljali uredne putne isprave za odlazak u Srbiju.

Građani su bili do kraja solidarni sa svojim sugrađanima što su proganjani. Ako su srpska djeca istjerivana iz škola njihovi drugovi i drugarice su protestovali, ako su ustaške vlasti posebno za Srbe propisivali policijski čas i zabranu izlaska iz kuća da bi ih lakše hapsili, i ostali građani su ostajali kod kuća i nisu izlazili poslije časa određenog za Srbe — u znak protesta i solidarnosti.

Kakve su tada bile prilike najbolje se vidi iz primjera:

Porodica Ljubice i Špire Gutića, onih mladenaca što su se vjenčali u zatvoru, strahovala je tih dana jer su i jedno i drugo bili označeni kao komunisti. Kada je ustaška vlast počela da progoni Srbe, Špiro se sakrio u talaš, strugotinu, kod susjeda stolara u radnji i tu proveo osam dana. Spas im je donio profesor Husnija Kurt uručivši Ljubici propusnice za odlazak u Srbiju. S troje djece, Ljubica i Špiro su izvukli žive glave.

I porodica Ilinke Balać je bila izložena nedaćama. Jedne ljetne noći kuću su opkolile ustaše. Izvršili su premetačinu, pa kad nisu ništa našli uhvatili su Ilinčinu kćerku Slavu, koja je kao i njena braća bila komunist, i odveli je u policiju. Slava im nije ni riječi rekla. Sutradan su je pustili, ali su i nju i njenu majku s ostalim srpskim porodicama odmah protjerali, najprije u Caprag, zatim u gospički logor. Jedva su izvukle žive glave.

U Mostaru su se bili pojavili srpski šovinisti, četničke kolovođe, ljudi koji su otvoreno bivali u društvu visokih talijanskih oficira. Među njima je počela prisna saradnja. I dvojica-trojica muslimanskih intelektualaca (doktor Ismet Popovac, sudija Mustafa-Mujo Pašić) pridružili su im se i čvrsto se povezali s talijanskom obavještajnom službom OVRA i talijanskom komandom. Preko njih su fašisti prikupljali imena komunista, pa su ubrzo napravljeni spiskovi ne samo komunista već svih građana protivnika ustaša i fašista. Međutim, u tim spiskovima neprijatelj nije imao stotine žena koje mu nisu bile poznate.

»Mitrovčanka« usred grada

U to vrijeme je objavljena i čuvena »mostarska rezolucija« protiv ustaškog terora, a Mjesni komitet Partije bio je izdao i poseban letak kojim je obavještio Mostarce o izdaji tih srpskih i muslimanskih intelektualaca i o četničkoj »ideologiji« prisne, izdajničke saradnje s neprijateljem.

Grad je tada bio naprosto uzavreo. Partijski rad se bio toliko razgranao da se to lijepo osjećalo. Poslije prve zbuđenosti ljudi su digli glave.

Polako su počeli prodirati u široke mase glasovi o borbi, jer je marljivo radila ilegalna partijska štam-

parija, koja je u tom mraku okupacije izvještavala ljude o svemu što se događalo.

Jednom je partijska radnica Hamida-Mida Čadra stigla u zaru u kuću rudara člana Partije Avdije Pavlovića (kasnije je uhapšen i ubijen, a njegova žena Munta je i poslije toga dočekivala kurire s karabinima). Mida je donijela hrane i šljiva za kurire koji su bili stigli. Zatekla ih je kako su, u okupiranom gradu, puške složili u ugao sobe i pjevaju »Mitrovčanku«.

* * *

Prvi odred Mostaraca bio je razbijen u brdima iznad grada. Kad su se njegovi borci vratili u grad, sklonili su se u domove Mostarki i Mostaraca, a jedna grupa u kojoj su bili najugledniji komunisti, našla je utočište kod učitelja Uroša Avdalovića, na tavanu osnovne škole, u kvartu Luka. To su bili Karlo Batko, Mustafa-Mujo Pašić, metalski radnik, Sava Medan bivši robijaši i istaknuti partijski funkcioneri i još nekoliko ilegalaca. Svakodnevnu vezu između partijske organizacije i njih održavale su Samija Bubić i Danica-Dana Milićević. Donosile su im poruke i hranu.

Ti su komunisti s tog tavana posmatrali i jurnjavanje ustaša 30. jula 1941, kada su napali na kuću Gojka Vukovića i kada je Zlatka bacila bombu na ustašu, jer se škola nalazila na lijevoj obali Neretve, preko puta Gojkove kuće u Donjoj mahali na desnoj obali rijeke.

Borac odreda Esad Fejić, đak, ubio je u tom sukobu odreda sa ustašama jednog ustašu, ali je i sam bio ranjen, u ruku, i uhvaćen. U Mostar su ga doveli dvojica ustaša, onih »kikaša« iz, na brzu ruku osnovane, ustaške »postrojbe«. Bili su to seljaci s puškama

bez kaiša, pa su im na kanapu visile o ramenima. Špagom su vezali i Esada i vodili ga kroz grad. To je vidjela Samija Bubić kad je, pod feredžom, išla ulicom i nosila hljeb u pekaru. Brzo je obavijestila Mehu Arapa i Ahmeda Pintula o tome. U isti čas je bio obaviješten i partijski radnik Mladen Balorda koji se brzo našao u blizini ustaša kad su vodili Esada. Pristupio im je kada se bilo okupilo dosta komunista i drugih građana oko njih i upitao kao da je i on ustaša:

— Kuda vodite tog mladića?

— U stožer — odgovorili su seljaci ustaše.

— Pa kud ste krenuli ovim putem, znate li vi gdje je ustaški stožer?

— Ne znamo — odgovorili su.

— Dajte ovamo čovjeka, još ćete i zalutati u gradu pa ga nećete predati. Mi ćemo ga odvesti.

Mladen je dao ustašama neku potvrdu da je od njih primio uhapšenog Esada.

Tako su komunisti oteli Esada iz kandži okrutnih ustaša.

Mladen je odveo Esada do svoje kuće. Prebacili su se preko zidova, da bi ga sklonio u susjednu praznu Zurovčevu kuću. Mladenova sestra Milojka je odmah otišla po doktora Safeta Mujića, koji se također bio iz razbijenog odreda vratio u Mostar. Ljekar je krišom, noću, došao u Balordinu kuću i također se preko zidova prebacio u Zurovčevu kuću i previo Esada. Tu je Mladenova majka Jovanka njegovala Esada, a dr Mujić je uredno dolazio da ga previja. Kad on nije mogao doći, dolazio je doktor Zvonko Marić, kojeg su ubili italijanski fašisti na Prevlaci. Esad je tu liječen sve dok mu rana nije zacijelila.

Počev od spasavanja života i od otpora neprijatelju pa do bojkota svih onih koji su na ma koji način sarađivali s neprijateljem, sve su to bili oblici borbe. Brat brata i sestru je bojkotovao, drug druga i dru-

garicu ostavljao kada bi to zaslužili. Naročito su pažljivo praćene, veoma malobrojne, djevojke koje su se počele družiti s okupatorima, pa i neke Muslimanke, što je bilo osobito upadljivo. I šta se događalo?

Takve dvije djevojke Muslimanke su zapažene kako ašikuju s neprijateljskim oficirima. Jedne noći pošto su ih kavaliri dopratili do čoškova njihovih sokaka, pod razbijenom sijalicom, u mraku, dočekala su ih dva skojevca i skrenula im pažnju da se ne smiju družiti s Nijemcima. Pošto to nije koristilo, nekoliko večeri kasnije mladići su opet dočekali jednu od djevojaka. Kad se rastala s Nijemcem momci su je šcepali, čvrsto joj zavezali usta i velikim makazama je propisno ošišali. Sutradan se ona nekud izgubila iz grada jer nije mogla od stida i sramote da se pojavi na ulicama. Takvih slučajeva je bilo još u to vrijeme.

Žene se organizuju

Pod najtežim uslovima se radilo ilegalno. Mora se reći da su prednjačile žene i djevojke, a muškarci koji su od ranije bili poznati policiji, odlazili su u šumu.

U vrijeme kada su ustaše i fašisti sprovodili najveći teror, tj. u junu 1941. godine, mostarski Mjesni komitet Partije odlučio je da se osnuje poseban odbor žena. Preko svoga člana Brane Kovačevića odredio je studentkinju Biseru Puzić da to bude njen posao.

Jednog ljetnog dana Bisera je sazvala na dogovor nekoliko djevojaka na brdo Hum, u borovu šumicu u kojoj su i ranije održavani tajni sastanci. Tu su se sastale Tatjana-Tanja Peško, Fadila Bilal, Emina-Mina Haćam, Šamila-Šana Bilić i Sonja Milićević i dogovorile se kako da se osnuju organizacije žena i u pojedinim gradskim kvartovima gdje su žene bile razvile rad.

Članice Partije Samija Bubić, Slava Balać, Pava Miletić, Hamida-Mida Čadra, Fatima Balta i još neke određene su da rade u raznim dijelovima grada. Trebalo je da pronađu žene koje su već bile provjerene u pripremanju za ustanak.

Sve te poslove vodila je Bisera. Već početkom avgusta izabrana je u Mjesni komitet Partije i bila odgovorna za rad nove ženske organizacije koja se tek stvarala, a mnoge žene su i prije bile obuhvaćene svima vrstama rada u sklopu odbora »Crvene pomoći«, kasnije »Narodne pomoći«.

Pošto je Bisera morala da se skloni iz grada, jer je policija bila izdala nalog za njeno hapšenje, na čelo Odbora žena došla je profesorica Jelka Vukajlović, a kao nova članica Mjesnog komiteta Partije u Odbor je izabrana Mida Čadra.

Samo poslije tri mjeseca rada Jelka je uhapšena i odvedena u logor u Italiju. Na njeno mjesto je izabrana nastavnica Ančika Đurić, i ona je vodila taj odbor oko godinu dana, dok i ona nije ugrožena. Njena »nasljednica« bila je Zlata Salahović, žena koja će voditi poslove do 1944. godine, kada je tu dužnost preuzela Šefika Resulbegović.

Gradski odbor AFŽ je nekoliko puta reorganizovan, ali kako je rad bio raspodijeljen na kvartovske odbore i odbore u ulicama, te promjene nisu ni časa zaustavljale poslove.

U svim gradskim kvartovima neobično brzo je razvijen rad žena. Glavni zadaci su im bili: održavanje tečajeva za bolničarke, pribavljanje vune i pletenje čarapa i džempera, nabavka sanitetskog materijala, pronalaženje i davanje stanova za ilegalne sastanke, skrivanje i prehrana ilegalaca... U gradu je toga ljeta bivalo i po 40 ilegalaca koje je trebalo sakriti i hraniti. Osim svega toga, žene su bile izvanredne ku-

rirke. Prenosile su štampu, oružje i municiju, ali su bile i u obavještajnoj službi i obavljale sve druge poslove u vrijeme borbe.

Obavještajke

Žene su se odlično snalazile u obavještajnoj službi, koja je od početka dobro funkcionisala. Svakog dana su obavještajke i obavještajci morali na određeno mjesto i u određen sat doći i donijeti novosti važne za politički rad, a naročito o djelovanju neprijatelja. Obavještajna mreža je postojala u svakoj fabrici, svakoj četvrti i gotovo u svakoj ulici.

Kao primjer o tom radu može da posluži Fabrika duhana. U njoj su u svakom odjeljenju postojale obavještajne grupe od po dvije-tri radnice.

Na ulicama su postojale straže — momak i djevojka šetaju kao da ašikuju, a to je u stvari bila narodna policija.

Čitava rijeka informacija slivala se većinom preko žena, na jedno mjesto u Mjesni komitet Partije, ili negdje drugdje u gradu.

Organizacija je imala čak i u neprijateljevoj policiji, u srcu njegovih redova, svoga čovjeka.

Mubera-Bera Čemalović bila je izrazito lijepa djevojka. Dok se školovala u gimnaziji neprekidno se kretala u društvu naprednih djevojaka i mladića i bila najbolja prijateljica s mnogima od njih, pa i sa Biserom Puzić, kojoj je možda bila i najbliža. Kad je Bisera otišla na studije u Beograd, po završetku gimnazije, Bera se zaposlila u mostarskoj policiji, preko nekih veza njene rodbine.

Bez sumnje je da mlada djevojka nije shvatila šta će se poslije dogoditi. Ali je ubrzo posljedice osjetila.

Najbolje njene drugarice, i Bisera, okretale bi od nje glavu kada bi se susrele. Niko s njom nije htio da

prođe ili prošeta ulicom, niko da riječ s njom progovori... Kao da je sve bilo zanimljivo. Mlada djevojka se osjetila samom i odbačenom.

Bera je stanovala u Podhumu, blizu kuće doktora Mujića, čiji ju je brat Ahmed dobro poznavao. Ali ni tu, u ulici u kojoj je stanovala, a naročito u Donjoj mahali, gdje je bila udata njena sestra pa je tu Bera provodila mnogo vremena, niko više nije htio s njom da se druži. Mlada i poštena djevojka je očajavala, ali nije znala sebi pomoći.

U krugovima naprednih mladih žena i djevojaka bila je tada i, za sve vrijeme rata poznata, krhka i bolešljiva djevojka Dutka Hadžić. Siromašna djevojka je болоvala od teškog oblika gihta, te se već tada s mukom kretala i patila se. Ali u borbi i pokretu bila je i srcem i dušom. Toliko je čitala, toliko znala i tako bila pametna i razborita da su djevojke dolazile njoj da je pitaju za savjete, osobito kada bi im bilo štogod teško.

Jednog dana se i Bera, njena susjetka, obratila Dutki, izjadala joj se i zamolila je da pozove Biseru i kaže joj sve to, a naročito da ona baš u svojoj službi, u policiji, može mnogo da pomogne pokretu.

Pošto je Dutka to kazala Biseri, ova se dogovorila s drugovima i potom razgovarala s Berom.

Od tada je Bera postala jedan od najvažnijih saradnika u borbi protiv policije i neprijatelja uopšte. Bila je od izvanredne pomoći kao obavještajka.

Njen susjed Ahmed Mujić, član Partije, brat doktora Mujića, znao je za to. Bera je i u ulici rado izvršavala sve što se od nje tražilo.

— Tako mi je jednom — priča Ahmed — pomogla iznenada, kad sam bio u neprilici. Bilo je to kad smo prvi put dobili slike druga Tita i proglase da ih izlijepimo po zidovima svaki u svom kvartu. Trebalo je da u naš kraj dođe jedna djevojka da to učini, ali joj

je majka bila zabranila. Obratio sam se Beri. Ona se svesrdno prihvatila opasnog zadatka, prosto je gorgjela od želje da to učini, i sav naš kraj je osvanuo s Titovim slikama po zidovima.

Godine 1944. dogodila se manja provala i Bera je bila uhapšena. Odvedena je u Jasenovac i tamo ubijena.

Njeni drugovi su dugo pomišljali da je ona bila ta koja je odala tajni rad. Tek poslije oslobođenja pronađen je dokumenat iz koga se vidjelo da je jedan njen susjed odao i nju, i organizaciju, pa i sebe, jer je i on ubijen.

I pojedini domobranski oficiri pružali su dragocjene informacije.

Mjesni komitet je redovno obavještavan o svemu što je bilo važno da se određenog dana zna.

Gradske ulice su bile »pokrivene« radom organizacije i ma šta se dogodilo, uslijedila bi neka pomoć ili bar obavještenje o hapšenju i što brža akcija radi spašavanja ugroženih.

A bilo je najrazličitijih događaja.

Jednom je zanatlija na rudniku, komunist Ibrahim-Ibro Malkoč, prenosio akumulator za radio-stanicu i bio primjećen pa je stao bježati od gonilaca. Na šetalištu je bila Mida Čadra. Malkoč joj je neprijetno dao akumulator i ona ga je sklonila pod zar. On je nestao. Mida je odnijela akumulator onako pod zarom u Donju mahal, otkud je odred polazio u šumu, i kuriri su ga ponijeli.

Za svaku akciju, prilikom prenošenja materijala ili kretanja po gradu, postojala je organizovana, čak i oružana, pratnja. Za pomoć u nevolji.

Policija je uspjela da preko svojih špijuna otkrije neke žene i djevojke i počela su prva njihova hapšenja. Riječ je o pripadnicima Partije, SKOJ-a i Antifašističkog fronta žena.

Upadi ustaša

U Zahumu, u Duranovića kući, jednog poslijepodneva u junu, održavan je neki od sastanaka. Naišla je ustaška policija. Srećom, stražar skojevac je na vrijeme o tome obavijestio učesnice sastanka, većinom djevojke, i one su uspjele da sakriju ili izbace iz kuće materijal koji su proučavale. Ustaše su ih sve pohapsile, među njima Fatimu-Fatu Čehić i Eminu Trbojnja, i odvele ih najprije u ustaški stožer, a poslije u zatvor. Noću su ih saslušavali i tukli, a naročito kad su se kačile na prozor da gledaju mučenje Srba u dvorištu. Na saslušanjima su se branile da su se kod Duranovića okupile na obično sjelo, a pošto ustaše nisu imale ništa što bi ih teretilo, poslije mjesec dana su puštene uz napomenu da je njihova sreća što među njima nije bilo ni jedne Srkinje.

Mjesec-dva kasnije, negdje u avgustu ili početkom septembra 1941. godine, opet je došlo do provale jednog sličnog sastanka u kvartu Cernica, u kući porodice Arpadžić. Bio je to širi sastanak SKOJ-a, dvadeset i osam prisutnih mladića i djevojaka (15 mladića i 13 djevojaka). Već po brojnosti skupa vidi se kako se tada politički radilo u okupiranom gradu punom fašističke i ustaške, vojske i policije.

Taj sastanak je održavan u blizini stana policijskog agenta Buhaća, kod koga je stanovao i policijski agent Pero Šimunović zvan «Regrut». Zatim, tu je stanovao i policijski stražar Jarak sa sestrom.

Valjda je neko od njih opazio nešto sumnjivo i prijavio, pa je ustaška policija banula u tu kuću. Međutim, i taj put su prisutni, koji su bili spremni i za takav slučaj uspjele da brzo sklone materijal i da radio-aparat okrenu kao da slušaju ustašku radio-stanicu. Inače, na sastanku su baš bili završili čitanje biltena s najnovijim vijestima.

Dvojica rukovodilaca tog sastanka, Nusret Seferović i Teofik Kalajdžić, uspjele su da odmah pobjegnu kroz prozor na ulicu prema Neretvi, a sve ostale osim Hidajete-Hide Seferović ustaše su uhapsili.

Hida se zatekla u sobi s otvorenim prozorom, te se uvjerila da su njen brat Nusret i Teofik uspjele da se domognu ulice i pećina iznad Neretve. Ona se zatim u toj sobi sakrila iza vrata, i kad su ustaše upale u sobu sa sinom vlasnika kuće i učesnikom sastanka Muhamedom-Hamicom Arpadžićem — nisu je primjetili.

Dvojica ustaških agenata su vidjeli da je prozor otvoren, pogledali su u tamu, niz sokak, i jedan je rekao drugom:

— Dvojica su sigurno kroz ovaj prozor pobjegla . . .

Dok se to događalo ostali agenti su na ulici čuvali uhapšene. Potom i ta dvojica napustiše s Hamicom sobu. Kad su pošli zaključali su kuću i Hida je ostala sama u mraku.

Ustaše su tako uspjele da pohapse sve djevojke i mladiće osim dvojice rukovodilaca SKOJ-a i Hide. Uhapšene su vezali dvoje po dvoje i tako proveli kroz grad u policijski zatvor.

Hida nije imala kud, morala je bježati. Skinula je cipele i spustila se polako s prozora niske kuće.

U tom hapšenju na tobožnjem muslimanskom ramazanskom sjelu nevolja je bila u tomu što je tu među komunistima i skojevcima bilo i dvoje Hrvata: komunistkinja Pava Miletić i Šćepo Pavlović.

Kad su muslimanke u policiji, braneći se, rekle da je to bilo ramazansko sjelo, šef policije Roko počeo je naročito da ispituje Šćepu otkud on na ramazanskom sjelu. On se branio da je pozvan s gitarom da svira, a zaista je svirao na gitari na tom »posjelu«.

To masovno hapšenje izazvalo je uzburu u gradu. Počele su intervencije kod talijanske vlasti, a jedna posebna delegacija uglednih Muslimana protestovala je što se na običnom ramazanskom sijelu hapse Muslimani, pripisujući to vjerskoj mržnji. Niko od uhapšenih ništa nije odao. Svi su na saslušanju govorili onako kako im je partijska organizacija bila naložila u uputama koje su dobili u prvoj pošiljci hrane. Policija je bila prinuđena da poslije tri dana pusti sve mladiće i djevojke osim Muharema Zuhrića i Hamice Arpadžića, ali su i oni ubrzo oslobođeni.

Kako se radilo

Evo jednog primjera šta i kako se partijski radilo. Biće riječi o jednoj od stotina mostarskih porodica. O tomu priča Fatka Kapetanović, žena koja je ušla u pokret, zahvaljujući njenom mužu Muji, uoči rata:

»U početku okupacije obuhvaćena sam ilegalnim radom preko Šemse Madžo, kojoj sam u prvo vrijeme davala novčanu pomoć. Ona me je predala na vezu Ramizi Kanje-Bostandžić, s kojom sam nastavila rad sve do 1943. godine. Ramiza je održavala teoretske sastanke s nama na kojima nam je čitala brošuru »Žena u Rusiji«, te biltene i druge materijale. U tom aktivu smo bile još Vera Mičković, Hašmeta Ljubović i ja. Nas tri smo, opet, obrazovale svoje grupe žena s kojima smo teoretski radili, čitale i učile, sakupljale raznovrsnu pomoć, izrađivale pletene stvari za naše borbe, pronalazile stanove za ilegalce i slično. Preko tih drugarica sam rasturala biltene s tim da ih one čitaju u porodicama naklonjenim pokretu.

Za vrijeme rata kod mene su se održavali sastanci sa ženama i omladinski sastanci, kojima su rukovodile Džemila Dragnić, Ilduza Topuzović i Enisa Topuzović.

U toku 1942. i 1943. godine također su u mojoj kući održavani sastanci partijske organizacije Tvornice duhana. Rukovodio je moj muž Mujo, a prisustvovali su Mida Čadra, Stoja Palameta i drugi.

U isto vrijeme su se u našoj kući održavali, u dvatri navrata, sastanci Mjesnog komiteta KPJ, ali ja nisam poznavala drugove koji su prisustvovali. Kasnije sam saznala da je jedan od njih bio Mladen Knežević-Traktor, a bili su i Olga Marasović, Ljubo Brešan, te Hasan-Haso Fazlinović-Žuti i Nusret Seferović, koje sam poznavala. Za vrijeme tih skupova ja sam sa svojim mužem čuvala stražu ispred naše kuće.

U drugoj polovini 1943. godine, poslije pete ofanzive, radila sam s Radojkom Mičković. Od nje sam primala zadatke i biltene. Poslije sam nastavila da radim s Memnunom Hadžiosmanović i Šefikom Resulbegović u organizaciji AFŽ-a.

Od Vahdet Čevre, a poslije i od Muhameda Grebe, profesora, i Ahmeda Mujića dobivala sam novac da ga dijelim partizanskim porodicama u kvartu.

Hiljadu devetsto četrdeset i druge godine u mene je kao ilegalac boravio Mustafa Temim-Turko, a prilikom oružanog napada na Šćepu Barbarića (ustaškog funkcionera) kod mene se sakrio izvršilac napada Saliko Baraković. Njega su mi doveli Husnija Rebac i njegova žena Bahra.

Za sve vrijeme rata u mojoj kući je bio privremeni magazin hrane i odjeće. Od mene je prebačen krajem 1944. godine u kuću Memnune Hadžiosmanović.

Takvih primjera je bilo mnogo.

Briga i u času smrti

Mnogi stanovi su prosto bili na raspolaganju partijskoj organizaciji. Jedan od njih u Donjoj mahali, bio je stan Memnune i Muhameda Hadžiosmanovića.

Iz te kuće se odlazilo u odred. Njihovi sinovi Mithad i Zijo bili su skojevci, a majka, Memnuna, jedna od onih žena Mostarski koje su i ispraćale u odred i dočekivale ilegalce. U kući je bilo skladište materijala za štampariju, koja se nalazila nekoliko sokaka niže, kod Mušovića.

Sa sinovljevom porodicom živjela je i Muhamedova majka Zahida, žena od oko sedamdeset godina, ali je ipak bila od velike pomoći unucima skojevcima, koje je voljela.

Memnuna je radila u organizaciji žena i pomagala je u poslovima svojoj djeci, naročito Mithatu, koji je bio vičan za otpremu boraca u jedinice.

Nena Zahida je samo ponešto skrivala od onoga što bi je unuci zamolili. Nije mnogo znala o svemu, ali je znala da je taj rad opasan, da to treba kriti, a pošto su i četnici, i ustaše i Talijani i policajci više puta dolazili u kuću da čine premetačine, znala je da su neprjatelji. Zato bi baka rado primala svežanj letaka ili pištolj i sakrila negdje gdje je samo ona znala da će biti na sigurnom mjestu, pa kad bi unuci zatražili davala bi im.

Negdje 1942. godine Zahida se teže razboljela i pala u postelju. Ležala je podugo, ali su unuci nastavili da joj daju ponešto da sakrije. Ona bi to sklanjala pod šiltu na sećiji na kojoj je ležala ili pod uzglavlje.

Početkom 1943. je baka sasvim onemoćala. Smrt se bila nadvila nad nju. Nije više mogla ni da govori. Ipak, u posljednjim trenucima života ona je sinu, nevjesti i unucima koji su se bili našli oko nje pokazivala nešto rukom ispod sebe.

U tuzi što im baka umire djeca se nisu sjetila o čemu je riječ. Zahida je umrla. Kad su je podigli, ispod šilta su pronašli svežanj letaka. Sirota starica se plašila da će je neko iz susjedstva dizati kad umre i pro-

naći svežanj, pa je zato davala one znake. I u samrtnom času mislila je na skrivanje letaka i na skrovište u sopstvenom krevetu.

Iz tog doma je otišlo nekoliko boraca u odred koji je poslije pete ofanzive vodio Mladen Balorda. Kuća je bila puna ruksaka što su žene bile donijele.

Prugom su borci krenuli do Rodoča, u kuću Mujića, a zatim su prešli Neretvu i uputili se dalje prema Velež-planini, ali su ih, kako je poznato, Nijemci opazili, napali i razbili odred.

Mostarski sokaci

Ne samo stanovi već i čitavi sokaci su bili neka vrsta slobodne teritorije.

Mostarski sokaci su mnogo puta opjevani. Život, u njima postao je poseban buran tek u ratnim danima. Nije bilo tako reći sokaka koji je izdao. U svima je ključalo od borbe, i u svakom su živjeli hrabri ljudi i žene.

Mnogi mostarski sokaci bi se mogli opisati gotovo podjednako. Ništa naročito drukčije od ostalih nije doživljavao ni mali sokak u Donjoj mahali o kome je ovdje riječ: Tikvinova ulica, kratko sokače od glavne donjomahalske ceste do stare željezničke pruge ispod brda Huma u kom ima oko 25 kuća.

Kao svuda, i tu su se susretale suprotnosti.

Uostalom, možda je onaj opasan policijski agent Šimun Benić baš naročito našao stan preko puta toga sokaka, da sa svog prozora može vidjeti čitavu tu uličicu. Do njega su stanovali i ustaški stožernik Šćepa Barbarić i njegova braća — ustaše.

Nije lako bilo ni Beniću ni Barbariću pri duši što tamo stanuju, jer je većina žitelja najbližeg sokaka i cijele okoline bila protiv njih.

Iz tih dvadeset i pet kuća bilo je više od 30 boraca, među njima petnaest članova Partije, od kojih su gotovo svi prije učlanjenja u Partiju bili članovi sprovedske organizacije. Od njih je bilo dvadeset boraca s puškom u ruci. Šest ih je poginulo u ratu, troje je ubijeno u logoru.

U porodici Emine i Jusufa Đukića, tri sina i kćer Ramiza bili su borci, a kćer i dva sina članovi Partije: Ramiza, svršena učenica ženske stručne škole i sinovi Mehmed-Meho i Salko, učenici gimnazije, a sin Šaćir je bio brijački radnik.

Majka Emina nije doživjela smrt svoje djece, jer je umrla prije, a otac Jusuf izgubio je četvoro. Šaćir je poginuo u logoru, a Ramiza, Meho i Salko kao borci u petoj ofanzivi.

U porodici Habibe i Mehmeda Puzića, radnika u Fabrici duhana, dvije kćeri i sin su bili borci: Bisera, Samija i Muriz. I ta majka i taj otac su sretni jer im se sve troje djece vratilo iz rata živo.

Svoju najstariju kćerku Biseru Mehmed je prije rata odveo u Radnički dom na jedno predavanje. Pošto nije kao učenica gimnazije smjela dopustiti da je tamo neko vidi, otac je rekao da ide u zaru, pokrivena.

Kad je došla ustaška vlast Mehmed je otpušten iz Fabrike duhana, a njegova djeca su isključena iz škole, čak i ono dvoje koje su bili u osnovnoj školi, Nadžida i Melfet.

U kuću prodice Puzić dolazili su na vijećanje najpoznatiji mostarski komunisti, a od onih koji su stizali u Mostar, posjećivali su je Svetozar Vukmanović-Tempo, španski borci Petar Drapšin, Jakov Baruh, Rade Španac — Ante Šarić, kad bi naišli kroz Mostar.

Uz Mehmeda je i njegova drugarica Habiba pomagala. Bdjela je nad životima svoje djece Bisere i Samije i domišljala se na sve načine da pomogne da im opasan ilegalni rad bude lakši i bezopasniji i da u

svemu uspiju. Na primjer, sjetila se pa je iz jednog zida u vrtu izvukla nekoliko kamenova i na njihovom mjestu napravila dobro maskirano skrovište za štampani materijal, a i za sitnije oružje, revolvare i bombe. Kroz to malo sklonište prošlo je dosta materijala. Tu se sklanjalo na dan-dva, dok se ne odnese kud je trebalo odnijeti. Iz štamparije su tu stizale štampane stvari da se dijele dalje.

Bisera je nekoliko puta upućivana kao kurir u Trebinje, Konjic i Jablanicu da odnese štampu i poruke.

U kući je bila i javka Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu, te su i Mehmed i Habiba znali lozinku na toj javci i primali su kurirku Šteficu Fliker-Belak, koja je stizala iz Sarajeva sa lozinkom:

»Da li tu stanuje doktor Šmit?«

U malom Tikvinom sokaku nije bilo kuće u koju se bjegunac koga policija goni nije mogao mirne duše skloniti. Ljudi se nisu plašili da ga prihvate iako su oči policijskog agenta mogle neprekidno da prate ko to ulazi na stara vrata u avlije i u pločom pokrivena kuće.

Neprekidno na udaru policije

I najstarije žene su čuvale stražu kad su se održavali sastanci, a na brdu Hum, pod borove, izlazila je gotovo sva mladost male ulice da uči ili da se dogovara o svemu što treba učiniti u borbi protiv neprijatelja.

Sve su porodice disale jednim dahom, sve su se razumijevale i pomagale, jer ih je povezivala ista misao.

Nije bilo čudo što se majka Habiba Puzić duže zadržala tamo uz »štrelu« pod brdom — to je bila straža dok je njen muž Mehmed na istoj dužnosti bio na

dnu sokaka, baš preko puta kuće u kojoj je stanovao policajac. Njih dvoje su čuvali mnogo puta sjednice Mjesnog komiteta Mostara ili kakav drugi sastanak. Tako su i ostali stariji ljudi i žene, a i djeca, čuvali stražu u jednom povezanom krugu svenarodne odbrane od dušmana. Sve su porodice bile navikle na svojevrstne znakove i šifre.

Mala djeca u Puzića morala su dati određeni znak kad bi dolazila kući iz škole i otvarala vrata, a otac bi se svaki put nakašljao kad bi stizao s posla — sve su to bili znakovi da vrata ne otvara policijski agent već prijatelj ili ukućanin.

Sokak je bio neprekidno na udaru policije. Ustaška policija, talijanski fašisti, Gestapo i sve te razne policije izvršile su u malom uskom sokaku mnoge premetačine i hapšenja. Stare žene su bile stražari. Učvršćeno je nerazrušivo drugarstvo, vladali su jednakost i prijateljstvo među svim tim porodicama.

Starica Habiba Sefić jedna je od žena koje nikad nisu naučile da čitaju i pišu. Ali i ona je bila poštovana i smjela. Sin joj Ibrahim-Ibro i snaha Fikreta bili su članovi Partije, a ona je često stražarila i prije rata kada bi se kod nje održavali sastanci članova Partije sa Rudolfom-Rudom Hrozničekom, Mujom Pašićem, Karlom Batkom i drugim partijskim ljudima.

Čovjek iz tog sokaka pokazao se i onda kad su ustaše progonile Srbe. Ljudi su čuvali srpske porodice i sakrivali im stvari kad su ih ustaše gonile.

Nije bilo čovjeka ni žene, pa ni djeteta, koje nije izišlo na dno sokaka da isprati porodicu Mihajla Brkića kad je prognana u Srbiju. Svi su krenuli iz avlija za njima da ih isprate sve do željezničke stanice. Ali ustaše su već na prvim koracima uperili svoje puške u te ljude i potjerali ih ne dozvolivši ispraćaj.

Takav je bio taj jedan mostarski sokak, a takvi su bili i gotovo svi njegovi sokaci. U njima su se svi među sobom poznavali i svi su znali žbireve i uhode, a i borce, i imali su skloništa za njih. Svi su znali kako njihov sokak diše.

Ispraćaj u odrede

U nekoliko kuća u perifernim dijelovima grada žene su ispraćale borce u partizanske odrede iz grada od 1941. godine do kraja rata. To su bila naselja radnika i sirotinje u kojima je izdajica ili policijski doušnik bio rijetkost.

U Bjelušinama, Mazoljicama, Brankovcu, Carini, na Luci i u Donjoj mahali, uglavnom su žene bile te koje su se brinule za izlazak boraca iz grada. Kuće na pogodnim mjestima uz podveleški kamenjar i vinograde, blizu šumica ili groblja, bile su baze za izlaske, a njihove domaćice su za sve vrijeme rata ispraćale borce s najvećom pažnjom, kao rođene sinove.

Na Bjelušinama je jedna od najpoznatijih bila Stana, žena krojača Lazara-Laze Radišića, a i Hatidža-Hata, žena kovača Meše Gubeljića. Šaćira Babić-Selimović, žena Mustafe-Muje Babića, Hatidža, žena Osmana Šantića, pa kuće Dare Ivelja, Milice Samarđić, Mare Mišeljić, Munte Pavlović, Anice Ilić, Anike Neimarović i drugih.

Iznad kuće Laze i Stane Radišić bio je vinograd, kroz koji je vodio put u kamenjar, u brda Podveležja.

Mnogo puta su policijski agenti zalazili u Bjelušine i pokušavali da se uz pomoć varki, noću, probiju u kuće i tamo zateknu borce na odlasku, ali nikada do kraja rata nisu u tome uspjeli: oko tih kuća budno se čuvala straža. To su većinom činile žene i djevojke, koje su o svakom pokretu policije ili vojske brzo i na vrijeme obavještavale.

Prije odlaska boraca u odrede žene su, pod feredžama i u zarovima, donosile robu i hranu za njih u te kuće i okolne vrtove, groblja i u kamenjar.

Jednom prilikom se dogodilo da iz vrata kuće Dare Ivelja izlaze borci, a Nijemci banu u kuću Stane Radišić, u susjedstvu, radi pretresa. Slično se dešavalo u tim kvartovima bezbroj puta, ali koliko je poznato samo u dva slučaja je policija uspjela da otkrije robu i spremu boraca, a borce — nikada.

U kući kovača Meše i Hate Gubeljić jednom su žene donijele robe i hrane koja bi jedva mogla stati, možda, u desetine »ruksaka«. Bile su to stvarčice iz kuća Srba koji su protjerani, a prethodno uspjeli da kod komšija ostave odjevnih, posteljnih i drugih predmeta. Inače ustaše su njihove kuće zapečatili.

U susjedstvu, u kući Muje Babića i njegove žene Šaćire, također je tada sklonjeno dosta robe koju su žene preko Šarića harema prenijele krišom, pod zarovima. Nešto robe je odmah prebačeno u Gostinu šumu, više Bjelušina kamo su odlazili borci, a tamo su čekali kuriri Podvelešci sa konjima — među njima je najpoznatiji bio kurir Juklo —, pa su odvozili tu robu u Podveležje, do prvih čobanskih koliba, do kojih se stizalo za sat i po pješačenja.

U širokoj akciji Narodnooslobodilačkog pokreta za prikupljanje materijalne pomoći za partizane uspjelo se sakupiti dosta potrebnih stvari, koje su uhodanim »kanalima« prebacivane do prvih partizanskih jedinica.

Policija zaplijenila baklave

Pošto je policija primijetila neuobičajeno kretanje žena u zarovima i feredžama prema Bjelušinama, jednog predvečerja, u prvi sumrak, stiže kamion sa dva-

desetak policijaca i agenata, a na čelu im čuveni Trbonja. On udari nogom u vrata na kući Hate i Meše Gubeljića i provali silom u kuću. Meša je već bio pobjegao u Gostinu šumu s odredom, baš te noći, te su ustaški policajci uhvatili Hatu i odveli je u policijski zatvor. Kuću su zapečatili i ostavili dva policajca da oko nje stražare. Iz nje je policija zaplijenila grdan materijal, a najviše hrane. U Mostaru su se policajci hvalili, a naročito Trbonja, da su se osam dana gostili žderući pogače, pite i baklave iz te zapljene.

Hatu su ispitivali i tukli do besvjesti da bi kazala otkud tolika roba u njenoj kući, ko je to donosio. Ona nije ni riječi rekla. Nikog nije odala, i policija nije ništa od nje saznala. Na kraju su je, pretučenu, pustili.

Nesrećna žena je svojim drugaricama poslije pričala kako se u zatvoru napravila da je potpuno luda i na svako pitanje je odgovarala suludim i nesuvislim riječima, tako da je, kako po svemu izgleda, istražitelj uvrjerila da nije pri zdravoj pameti. Lukavstvo joj je sačuvalo život.

Drugo otkrivanje skladišta dogodilo se u martu 1942. godine, pošto je policija nekako saznala da se u kući Fate Zalihić nalazi sanitetski materijal, što je bilo istina.

Te je večeri trebalo da odred krene u šumu. Kako su iz Mostara mnogi borci izlazili s oružjem i drugom opremom, tog predvečerja je kod Fate donesen sanitetski materijal za taj odred u pokretu. Kad su policajci banuli u kuću našli su pust stan, ukućani su uspjeli umaći koji trenutak prije njihovog upada. Ali sanitetski materijal je bio ostao, te je pronađen i zapaljen. Sutradan je cijela Fatina porodica pohapšena i odvedena u talijanski koncentracioni logor na Mamuli, a odred je iz jedne druge kuće otišao — bez sanitetskog materijala.

Obećanje iz godine 1941. izvršeno 1945.

U kući Stane Radišić, iz koje je pošlo u rat mnogo boraca počev od 1941. godine, neprekidno su navraćali kuriri iz odreda kao u svoju kuću, jer im je bila poznata budući da su iz nje i sami odlazili. Stanina kćer Gana, vrlo vrijedna skojevka, imala je i zadatak da vodi kao neku evidenciju o svima koji su odlazili tim »kanalom« ili da bude neprekidno na mrtvoj straži, uz ostale skojevce i skojevke, i bdi je na dnu sokačka pa da na vrijeme javi o svakom sumnjivom prelazanju tom kvartu — Bjelušinama. Borce su u tim sokacima susretali i naši stražari sa lozinkama, tako da niko ko je bio sumnjiv nije mogao da se probije na taj teren a da ne bude na vrijeme opažen.

U taj kraj agenti nisu mogli niti smjeli mnogo da zalaze. Ipak, jednom su stigli maskirani da komunisti ne bi poznali da su baš oni bili u tom kvartu i da su uhapsili krojača Lazu Radišića. Stani su podnijeli pištolj pod grlo, a njihova vrata su probili i otvorili kamom. Napravili su premetačinu i našli predratnu značku radničkog fudbalskog kluba »Velež«, a Stani zaprijetili:

— Znaš li ti šta ovo znači? Zbog ovoga ćeš da ispaštaš!

Zanimljivo je i jedno Stanino sjećanje na 1945. godinu, kada su, u februaru, počeli stizati u njenu kuću oni isti borci koji su ostali živi a otišli su iz tog doma u rat još 1941. Svratio je tada Obrad Slijepčević, njen susjed, pa joj rekao:

— Znaš li ti, Stano, kad smo krenuli obećala si nam napraviti baklavu kad se vratimo. Sjećaš li se?

— Sjećam se vrlo dobro — rekla je Stana — i napraviću je. Obećanje je odmah izvršila.

Hrabre domaćice i njihova djeca

Iz tih kuća su odlazile u odrede grupe od po deset do pedeset boraca, i to za sve vrijeme rata, a samo do maja 1942. godine iz Mostara je izišlo u partizanske jedinice najmanje 300 boraca i nijedan nije izišao na svoju ruku, već su svi otišli organizovani u male odrede i mnogi — naoružan. Bilo je i boraca, kako se Stana sjećala, koji su se vraćali, jer, zato što su bili slabije odjeveni, nisu uspjeli da se probiju kroz snježne mećave i led u planini. Oni bi bili raspoređeni po kućama, pa bi kasnije odlazili bolje odjeveni.

Borci koji su mnogo puta dolazili u Mostar, kao što su Alija-Ala Kreso, Husein-Husa Orman i drugi sjećaju se kako su ih hrabre domaćice primale u svoje kuće, kako su one ili njihovi muževi činili sve da bi se kuriri povezali s organizacijom u gradu, izvršili zadatak i ponovo krenuli u odred.

U to vrijeme, u doba oskudice u hrani, nije bilo lako primiti ni jednog a kamoli nekoliko boraca iz šume i nahraniti ih i dati im čistu odjeću i rublje. Ali Mostarke u tim siromašnim perifernim naseljima su se u toku cijelog rata vrlo požrtvovano o tome brinule. Bile su izvanredno hrabre.

Kad je jednom Ala Kreso, koji je prvi put u partizane otišao iz kuće Radišića, stigao u dom Anice Ilić nije mogao odoljeti a da tu hrabru majku ne upita:

— Šta bi ti, Anice, da neko sada bane u kuću?

— Ah, šta bi — rekla je ona — vi imate bombe i mašinke, bacajte i pucajte, a za mene ne brinite, sa mnom šta bude da bude...

Čitav kvart je znao da su u Bjelušinama »kanali« za odlazak i da gotovo sve kuće služe borcima, ali nikad niko nije odao niti je za četiri ratne godine polici-

ja ikad uspjela da provali »kanal« i ugrozi ljude koji kreću u rat i njihov odred.

Žene su izvršavale najraznovrsnije ratne zadatke.

Tako je i Mevzeta Kreso više puta odlazila iz Mostara kao kurirka na teren južno od grada, a jednom je dobila nalog da krene u Mostarski bataljon i odnese neke poruke i poštu borcima.

Ona je otišla vozom do Jablanice, a trebalo je da stigne u selo Doljane, gdje je tada bataljon bio. Bilo je to u jesen 1942. godine.

Sišla je s voza u Jablanici i uputila se prema selu Zlati, ali su je žandari zaustavili.

U nje je bilo puno pošte, boračke majke su slale svojoj djeci sitne stvari, ono što je lakše odnijeti, jer je Mevzeta morala da nosi i mali kofer pun konca i drugih sitnica koje je htjela tobože zamijeniti za hranu.

— Kuda ćeš?

— Bome u promidžbu, imam sitnu djecu, pa da im donesem koru hljeba.

I Mostarci su u ratu bili prihvatili izraz »ići u promidžbu« što je značilo poći negdje u sela i nabaviti hrane za novac ili u zamjenu za robu. Tako je izvrnuto značenje Pavelićeve riječi »promidžba« što je kod ustaša značilo »propaganda« ili »promicanje« ustaštva. Narod se rugao toj ustaškoj riječi. . . »

Žandari su opomenuli Mevzetu da ne ide dalje prema Doljanima, jer su tamo partizani, te da lako može stradati. . . Mevzeta im se zahvalila na savjetu i krenula dalje.

Kad je stigla blizu oslobođene teritorije čula je zvižduke iz šume. Neko je povikao:

— Ko ide?

— Iz Mostara — povika iznenađena i uzbuđena Mevzeta, jer se tih riječi najprije sjetila.

U to skoči pred nju iz šume niko drugi nego Šćepo Pavlović, čovjek koga je ona dobro poznavala kao i on nju. Time je bilo riješeno pitanje njene legitimacije.

Ali sad Šćepo i ostali naredi Mevzeti da naglas plaće uz put dok je vode kroz sela, kao da je zarobljena. Trebalo je prevariti seljane da ona nije kurirka iz Mostara.

Mevzeta je bila radosna što se sastala sa Mostarcima, ali, eto, sada je trebalo još i da plaće. Teško je to išlo, ali je glumila dok su je vodili kroz selo.

Stigli su u štab bataljona. Mevzeta je tamo našla Racu Gnjatić-Ivanišević, Minu Haćam, Beru Arpadžić i druge Mostarke i Mostarce. Gotovo svakome je donijela ili pismo ili neku stvarčicu od roditelja. Sjeća se kako je Beri Arpadžić predala jedan šipak i sapun. A donijela je i poštu za bataljon.

Iz bataljonske rezerve dali su Mevzeti žita koliko god je mogla ponijeti, oko 30 kilograma. To joj je trebalo i kao opravdanje kod žandara za njenu »promidžbu«, a bome i da ponese u Mostar, gdje je glad vladala.

I borci su dali Mevzeti sitnice da ponese u Mostar. Enver Arpadžić je na modrom papiru izrezao svoje stopalo i zamolio da mu se izrade opanci. Mina Haćam je dala jednu jabuku za majku i na jabuci je iglom izbola slova — pismo: »Draga mama, ne brini za mene ja sam dobro. . .« Fazlija Alikafić joj je dao jedan sat da ga preda njegovoj supruzi Mevlidi, a Hilmija-Hilma Čišić je poslao jednu košulju svojim. Drugi su dali još neke sitnice pa se Mevzeta oprostila sa svima u bataljonu i krenula natrag, prepuna pošte.

Kad je prolazila kroz selo vidjela je čovjeka u žutom mantilu, a uplašila se kad ga je i u Jablanici srela. Imala je i zbog čega. Sigurno ju je on prijavio, jer su je zaustavili žandari. Svratila je, ipak, na pumpu, to-

bože, da se napije vode i uspjela da izbaci ono »stopalo« izrezano od modrog papira. Žandari su je povelili u kasarnu. Košulju Hilme Čišića je bila obukla, sat je čuvala, jabuku također, ali šta će s pismima? Čim je stigla počela se obazirati okolo. Zatražila je od žandara da ode u zahod. Tamo je istresla pisma iz njedara i neke krpe, pa sve to bacila u jamu. Kad se vratila žandari su naredili svojoj kuharici da svuče Mevzetu »do gole kože«. Ona je to učinila i pretresla je, ali ništa sumnjivo nije nađeno. Ipak su je predali Talijanima u zatvor, i oni su temeljno ispitali o svemu što se tiče partizana, ali kako ona ništa »nije znala« da im kaže, pustili su je. No, pošto su joj žandari oduzeli žito, požalila se Talijanima, a oni su im naredili da joj ga vrate.

Kasnije je Mevzeta pronašla otisak stopala Envera Arpadžića kod pumpe, gdje ga je bacila, i odnijela u Mostar, kao i jabuku s pismom Mine Haćamove.

Kad je, godine 1944. čitava domobranska vojna muzika iz Mostara prešla na oslobođeno područje, policija je pohapsila žene muzičara, a djecu je trebalo nekako zbrinuti.

Jedno od djece, malog Tonću od tri godine, dobila je Mevzeta Kreso. Bilo je to dijete muzičara Bore Hribara. Roditelji su ga bili ponijeli sa sobom, ali kad su bili blizu bunkera, dijete je zaplakalo i kolona je opažena. Kurir je zato morao vratiti cijelu grupu u grad.

Kad su ponovo krenuli roditelji su dijete ostavili u gradu odboru žena da se o njemu stara.

Malog Tonću je donijela Mevzeti Borika Radan. Mevzeta mu je dala ime Osmo, a Tončo se pobunio:

— Nisam ja Osmo, ja sam Tončo. — Još je dodao: — Moj tata je otišao bum-bum. . .

Poslije su malog »Osmu« prebacili kod starice Habibe Aganović, i ona ga je čuvala do kraja rata.

Kada je bilo oslobođenje roditelji su počeli da traže dijete, a kako je sve bilo uređeno i legalno, moralo se tražiti u gradu na sastancima. Postovljeno je pitanje: ko čuva najmlađeg ilegalca? Na jednom od sastanaka Mevzeta čuje to pitanje i javi se da ona zna gdje je dijete. Tako se mali Tončo opet našao u naručju svoje majke i svog oca.

Mostarke su se brinule i o »ruksacima« u kojima će borci iz Mostara iznijeti svoju opremu.

Iz Fabrike duhana, gdje je od onih prvih štrajkova napredni pokret imao među radnicima oslonac u političkom radu, iznošeno je i platno za te naprt-njače. To je bilo ono jako laneno platno u koje je zamotavan presovan duhan u listu. Jedna radnica u toj fabrici, Stoja Palameta, uzela je na sebe da organizuje iznošenje platna, a pomagale su joj mnoge radnice. Svaka od njih je omotala oko sebe po komad od dva i po metra toga platna i iznijela iz fabrike i predala Stoji, koja je u svom stanu šila ruksake. Većina ruksaka otišla je u odrede, ali je jednom Stojin susjed, neki Čamil, nešto opazio, pa je, nečovjek, to javio policiji. Policajci su upali u Stojin stan, pronašli oko 30 ruksaka i zaplijenili ih, a Stoju uhapsili. Nekako se ipak izvukla iz zatvora, ali je otpuštena iz fabrike. Docije je ponovo uhapšena i sprovedena u logor.

Za vrijedne ruke mostarskih djevojaka vezana je i priča o komunističkoj zastavi namijenjenoj za proslavu Prvog maja u Mostarskom bataljonu. Trebalo je proslaviti Prvi maj 1942. godine. Iz odreda je stiglo pismo u Mostar da se izveze i sašije jedna crvena komunistička zastava sa srpom i čekićem. Članice odbora žena na lijevoj obali Neretve su se dogovorile koja će to da uradi. Fahra Fejić je potražila po gradu i kupila crveni saten za zastavu, a pet djevojaka se

pobrinulo za konac i zatim izvezlo srp i čekić na zastavi. Radile su nekoliko dana, a kada je zastava bila gotova, predale su je partijskoj organizaciji.

Žene, majke, sestre, rodice i djevojke, vjerenice boraca — vrlo širok krug Mostarki — učinile su izvanredno mnogo da pomognu borcima koji su odlazili u odrede ili stizali u Mostar da izvrše kakav zadatak.

NA DVA FRONTA

Već u jesen hiljadu devetsto četrdeset i prve godine nad Mostar se nadvila i avet gladi. To je bio još jedan front, na kome su se na prvom mjestu borile žene, majke, koje nisu imale što dati djeci da pojedu. One su najviše i prepatile. Lutale su ulicama osobito kad je počela zima, da nađu što bilo od hrane. Ali trgovine su bile gotovo prazne, pazari također, jer je sve uzimano za neprijateljsku vojsku. Nigdje se nisu mogli naći krompir ni grah, jer je sve bilo odneseno čim bi stiglo na pazar ili u dućane. Mostarski vrtlari su bili obavezni da kupus, spanać, salatu i drugo povrće isporučuju talijanskoj diviziji koja je čuvala grad od partizana.

»Viktorija«

Talijanski vojnici su počeli prodavati hljeb, marmeladu i druge namirnice koje su krali iz vlastitih magacina. Organizacija narodne pomoći počela je još više voditi brigu o porodicama boraca, a najviše o prehrani ilegalaca.

U to vrijeme je bilo nekoliko malih piljarskih radnji koje su služile kao kakva dobro kamuflirana ilegalna skladišta za namirnice, na razne načine prijavljene. Kasnije je, kako ćemo vidjeti, to u Mostaru bila prava ilegalna aprovizacija, vrlo dobro organizovano snabdijevanje.

Partizani su iznad grada često prekidali željezničku prugu Mostar-Sarajevo, te je malo što od životnih namirnica stizalo u grad, a poznato je da Hercegovina mora žito da dobavlja sa sjevera. Sva je prehrana bila na karte, vrlo oskudne »deke« u brašnu, masti, šećera i slično, a sve se to dijelilo rijetko, neredovno, i nikad čovjek nije bio siguran da će mašta dobiti.

Konačno je, nekako u decembru 1941. godine, stiglo nekoliko vagona, ili možda čitav voz, stočne repe. I to je, razumije se, razgrabljeno.

U to vrijeme je latinska riječ »victoria« (pobjeda) postala ustaško-njemačko-talijanska molitva. Sve je bilo u znaku slova »V«. Na svakom ćošku, na vagonima, drveću i po zidovima pripadnici neprijateljskih vojski su ispisivali tu riječ i to slovo.

Duhovite Mostarke su spontano prozvale onu stočnu repu što je stigla u grad kao jedina hrana — »viktorija«. U prolazu ulicama na svakom koraku se čulo kako žene razgovaraju:

— Eto, bogami, nisam ništa našla na Tepi (Tepa je glavni mostarski pazar za povrće i voće) nego sam kupila dvije kile »viktorije«.

— A ja sam, bogme, i pitu od nje napravila, i da vidiš, na ovoj gladi, nije ni loša.

Međutim, iako je Mostar znao i u najtežim trenucima za smijeh i šalu, tada mu baš nije bilo do šale. Izgladnjela djeca su slabila, blijedila i razboljevala se od gladovanja, jer je sve teže bilo pribaviti što bilo od hrane.

Partija je i u tim teškim trenucima odlučila da žene prirede demonstracije zbog gladi. U izvještaju »Gradskog redarstva« od 4. decembra 1941. godine, u kom policija piše svojoj višoj vlasti — ustaškoj »Velikoj župi«, stoji i ovo:

»Dana 3. o. mj. oko 9,30 sati došlo je na gradsku pijacu više ženskih osoba, većinom muslimanske vjeroispovjesti, gdje su od tržnog povjerenika g. Bećira Bijedića tražile da im izda brašna, krompira i masla.

Bijedić ih je upozorio da nema traženih namirnica i poslao ih da idu na gradsko poglavarstvo. Došavši na gradsko poglavarstvo, većina ih je ostala vani vičući: »Hoćemo hljeba« — dok je nekoliko njih ušlo u samu zgradu s namjerom da dođu do g. načelnika. U uredu nije bilo ni g. načelnik ni g. donaćelnik. Redarstveni stražari odstranili su demonstrante iz gradskog poglavarstva, na što su se isti uputili do stana g. načelnika. Putem su vikali: »Hljeba, hljeba, gladni smo...« i slično, što su nastavili i pred stanom g. Butuma, koji je ležao kod kuće bolestan, zahtijevajući da ih se pusti u njegovu sobu. Prestrašena vikom, supruga g. načelnika pustila je pet demonstrantkinja u njegovu sobu, gdje su tražile da im se povisi obrok hrane sa 4,5 kg na 9 kilograma po osobi mjesečno (sada se dobije u pšenici 5,80 kg ili 4,5 kg u brašnu) i da se dobavi za potrebe grada masti i krompira. Malo iza toga došao je potpisati u stan g. Butuma, gdje je prisustvovao njegovom razgovoru s demonstrantkinjama.

Razgovor je tekao u dosta mirnom tonu i iza toga im je g. Butum obećao da će učiniti sve što je u njegovoj moći i uputio ih je da se pismeno obrate na g. Kotarskog predstojnika. Demonstrantkinje su izašle iz njegova stana na ulicu, gdje su sakupljenu masu izvjestile o rezultatima posjete. Tada se većina žena razišla, dok je jedna skupina od oko 50 osoba, većinom mladih, demonstrirajući otišla do gradske pijace, odakle su se nakon kraćeg vremena razišle.

Kao podstrekači i sudionici spomenutih uličnih nereda, uhapšene su slijedeće osobe: Paula-Pava Miletić, Bira Dizdarević, Muruveta Čemalović i Zehra

Vejzović, a izdan je nalog za hapšenje Grebine i Arpadžićeve.«

Tako kaže policijski izvještaj.

Demonstracije žena su snažno odjeknule u gradu, u kom je glad već bila ovladala. Došle su u pravi čas kao borbeni poziv u sklopu sve šireg učešća žena u političkom radu.

Policija je u svom izvještaju šturo opisala taj događaj koji je uzбудio cio grad, šturo jer su žene u velikom broju uzvikujući tražile hljeba za svoju djecu idući glavnom ulicom s jednog kraja grada, s pijace na Tepi, do kvarta Carina, gdje je bilo sjedište opštine, i u stan ustaškog gradskog načelnika Butuma.

Na terasi kod načelnika baš se hladio hljeb, pa se može zamisliti kako su reagovalе gladne materinske oči. Demonstrantkinje je dočekala načelnikova žena riječima:

»Šta ćemo, seke moje?«

Načelnik se digao iz kreveta i, drhteći i blijedeći u strahu, sve je obećavao dok je na ulici sedam do osam stotina žena bučno tražilo: »Hljeba, hljeba za našu djecu!...«

Demonstracije su vodile istaknute komunistkinje, a prve su istupile Dika Hadžić, Mevzeta Kreso, Anda Knežević, Pava Miletić, Dika Muslibegović, Mida Čadra, Derva Ševa i one koje se spominju u policijskom izvještaju da su uhapšene, te Mubera-Bera Arpadžić, koja se bila sakrila i policija ju je uzalud tražila po Cernici. »Mujo Brko«, policijski agent Mustafa-Mujo Trbonja, jurio je cerničkim sokacima i obraćao se ženama u mahali da mu kažu gdje je Bera.

— Znaš — rekao je Muberinoj susjedi Hani Bašić — platićemo ti da napraviš sve zlatne zube samo mi kaži gdje je Bera, sad je bila tu. . .

— Hoću, Mujaga, bogami, čim je vidim — odgovorila je Hana, kod koje se također u kući tada nalazio skriven ilegalac.

Organizacija žena je u oktobru 1942. pripremila i izvela još jednu demonstraciju u vezi s nestašicom hrane, s gladovanjem. Tržnice su i te jeseni bile prazne, ali je još uvijek stizao sa sjevera po koji vagon stočne repe, »viktorije«. Odlučeno je da se još jednom sprovede protest žena. (Znalo se da mostarski povrtlari sve svoje povrće predaju Talijanima a da na tržnice ne iznose gotovo ništa).

Te su demonstracije vrlo vješto organizovane. Puštena je vijest da će se sutradan dijeliti hrana. Zahvaljujući dobroj organizaciji, obavještavanju i upoznavanju žena sa idejom protesta, jednog jutra te jeseni na pazar se u isto vrijeme sa svih strana slegla masa žena bučno protestujući. Zatim su se zaputile kroz grad uzvikujući parole o gladi i hljebu. Idući tako stigle su u vrtove najvećih povrtlara. »

Tri do četiri stotine žena zaposjelo je bašče i počelo da čupa kupus, prasu i drugo povrće. Vlasnici bašča su se branili, navaljivali su na žene lopatama, a mora se reći da oni možda nisu bili ni krivi, jer su Talijani silom kupovali povrće od njih, ali žene su čupale kolje i granje i počele se tući s njima. Neko od povrtlara je otrčao po karabinjere, i ovi su stigli s puškama. Žene su objasnile Talijanima da su im djeca gladna kod kuća. Karabinijeri su ih počeli rastjerivati, ali nisu nijednu uhapsile. Žene su se razbjegle.

Poslije toga se situacija nešto poboljšala: na pazar je počelo da stiže ponešto povrća, jer su se i povrtlari, a i Talijani, plašili da se čupanje bilja ne ponovi.

Tajna — zakon ilegalca

O raspoloženju u Mostaru u jesen i zimu 1941. i početkom 1942. godine dosta kazuje i sjećanje jedne žene koja je u Mostar poslata kao aktivist iz Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, iz Sarajeva, negdje na kraju ljeta te godine. To je sjećanje Lepe Perović, tada člana Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu.

Ona je boravila u Mostaru oko mjesec dana, i njen boravak je bio zašao u tu jesen. Dubok utisak je učinilo na nju ono što je doživjela. Evo šta ona kaže u jednoj izjavi:

»Znam da sam se slobodno kretala po Mostaru. Istina, pod zarom, jer je moja fotografija bila u policiji umnožena. Ne sjećam se da sam ikada imala ozbiljnih poteškoća u pogledu stana ili u kretanju gradom. Ranije sam radila u drugim gradovima, prije rata pet godina u Beogradu, gdje sam bila poznata policiji i stanovala po ilegalnim stanovima. Moram da kažem da to nije bilo lako, pa i kasnije, kad sam radila u Zagrebu, i tu je bilo teškoća, ali u Mostaru se ne sjećam nikakvih poteškoća. Naime, mogli smo slobodno da se krećemo i da radimo uz podršku građana. Ako taj podatak nešto znači, meni uopšte nije ostalo u pameti nikakav oprez, poseban oprez, nikakva posebna briga o tome kako ću se očuvati u Mostaru«.

Te riječi u stvari znače da je partijskog radnika štitio gotovo cio grad, tako raspoložen za borbu i tako masovno obrvan borbom.

Tako je minula burna 1941. godina, prepuna uzbuđenih događaja.

Zima je bila dosta oštra, kao rijetko kada dubok snijeg je bio zavijao grad, a glad je dalje harala.

Talijanski karabinijeri, obavještajna služba OVRA, ustaško tajno »redarstvo«, »Ustaška nadzorna služba« (UNS), gradsko ustaško redarstvo, Nijemci, četnici i njihova obavještajna služba — niko od njih nije mogao dokučiti šta se to događa u gradu. Savršena konspiracija i neprozirni veo tajne koji je sve prikrivao, čuvao je organizacije od opasnih provala. Znakovi, javke, šifre — to je bio život Mostara. Jer šta je mogao neprijateljski špijun zaključiti ako vidi pred apotekom čovjeka koji drži novine u ruci kad mu pristupi jedna djevojka i upita ga koliko je sati? A to je bila šifra i »veza« koja je čovjeka odvela na ilegalni sastanak.

U čuvanju tajnosti primijenjena je sva moguća opreznost i najveća strogost.

Dovoljno je bilo da fabrička radnica samo jednu riječ kaže o nekom sastanku svojoj drugarici, ako nije bilo potrebno da ona to zna, pa da se proglasi bojkot govorljive radnice i da s njom niko ne razgovara sve dok ga Komitet ne skine. Neko vrijeme bi radnica to primila kao kaznu i teško podnosila, a onda bi došla drugarici koja je rukovođila organizacijom u Fabrici duhana i zamolila je: »Ne mogu podnijeti više takav život. Šta da učinim da mi bude oprošteno?« I uvijek je pronalazio način da se pomogne.

Održavanje tajne, tačnost u radu — to je bio zakon. Jednom je na neki sastanak u kvartu Luci jedna od drugarica zakasnila nekoliko minuta, ali je i to bilo dovoljno da se posumnja da je možda uhapšena i da može odati mjesto sastanka pa su svi istog časa morali, čak i kroz prozore, da se ne primijeti grupa, da napuste tu kuću. Poslije je zakašnjela učesnica pozvana na strogu odgovornost zbog tog neopravdanog zakašnjenja.

Isto tako se nije smjelo doći znatno ranije, jer su se i na taj način mogli odati mjesto i sat sastanka.

Takvim, strogim čuvanjem tajne neprijatelj je bio onemogućen, nije znao situaciju u gradu, lutao je u svojim istragama, a ilegalni rad je cvjetao.

Velik broj muškaraca ili je još prije bio kompromitovan ili je morao da ide na dužnost izvan Mostara, na politički rad i u odrede, a dosta ih je poginulo početkom proljeća 1942. godine. Zato su Mostarke morale da preuzimaju na sebe sve više poslova. Neke od njih su također morale da pređu u ilegalnost ili su otišle u odrede.

Godine 1942. situacija u gradu bila je sve napetija.

Nekoliko oružanih napada koje su izveli borci iz odreda ili skojevci u gradu na četničke vojvode Radmila Grdžića i Dobrosava Jevđevića, na ustaškog funkcionera Barbarića, ustašu Malvića, a početkom 1943. na agenta Muju Trbonju i druge — bili su potvrda borbene aktivnosti u gradu, a svaka od tih oružanih akcija izvedena je uz pomoć žena. Borci koji su kašnjavali zločince sklanjali su se u unaprijed određene kuće i domaćice su ih sakrivale.

Dom Ikonije Šego vezan je za oružanu akciju izvedu na četničkog vojvodu Dobrosava Jevđevića. Posredstvom ilegalke Dragice Rašo borci su došli u Ikonijin dom i utvrdili da se kroz tu kuću može pobjeći na Neretvu i dalje. Kad su završili akciju zaista su pobjegli kroz Ikonijin stan, pošto im je objasnila kako će pobjeći. S mužem i dvojicom sinova pokazala im je put. Odmah po napadu talijanska policija je provalila u Ikonijinu kuću, uhapsila i nju i muža i sinove i dovela ih pred samog Jevđevića, koji je bio samo lakše povrijeđen. (Tada je tog četničkog »vojvodu« već čuvalo u blokadi oko dvije stotine talijanskih vojnika i četnika). Dovedenu Ikonijinu porodicu tukli su kundacima i stolicama ispred hotela »Neretva«,

gdje je zločinac i napadnut. Ikonijinu porodicu su stavili uza zid i uperili su puške u nju. Međutim, petnaestak minuta poslije prvog napada bačena je još jedna bomba na hotelsku terasu. Nastala je neopisiva gužva. Ikonija misli da je ta bomba i bačena kako bi se svratila pažnja s nje i njene djece, što je i tačno. Baveći se tim ko je bacio još jednu bombu, te misleći da tu ima još napadača, policija je zaboravila na Ikoniju i njene ukućane. Čak je posumnjala da Ikonija uopšte nije upletena u događaje pošto je bačena još jedna bomba iako je ta porodica bila uhapšena.

Nekoliko dana prije oružanog napada na ustašu profesora Malvića, kod Nure Mahmutćehajić je ilegalno boravio Sulejman-Brato Čišić, kad se pripremao da izvrši akciju. Po izvršenju zadatka on se i sakrio kod Nure i tu ostao još nekoliko dana, dok nije otišao u odred.

Veliki broj događaja uznemirivao je ustaško-okupatorsko-četničku vlast tim više što je bilo suprotnosti među »saveznicima« — Talijanima, ustašama i četnicima.

Gotovo nije bilo dana kada policija nije hapsila ljude. Tako je na primjer, posebno ustaška policija svakih nekoliko dana podnosila pretpostavljenima izvještaje o događajima, hapšenjima, pretresanju stanova i o raznim drugim akcijama.

Tih dana je uhapšeno i nekoliko komunista. Među njima je bio čak i jedan gradski policajac, Marijan Pavelić, koji je bio, optužen za saradnju s partizanima, što je zaista i bilo, jer je Marijan kao predratni simpatizer Partije ubačen u policiju a ostao je čvrsto vezan za oslobodilački pokret još od 1941. godine i izvršavao je opasne ali izvanredne korisne zadatke.

Policijski raporti

U sačuvanim policijskim izvještajima spominju se i žene. Amalija Pavičević je uhapšena »zbog sumnje komunizma«, a pokušaj hapšenja studentkinje Bisere Puzić, kako piše u izvještaju od 24. marta 1942. nije uspio jer »spomenuta tih dana nije spavala kod kuće i nije se mogla pronaći«.

Dvadeset i četvrtog marta izvršena je, u ranu zoru, policijska racija u Donjoj mahali. Šef policije Roko piše da je dobio informaciju u kojoj se kaže da tamo ima sakrivenog oružja, pa je opkolio cio kvart, zajedno s Talijanima. Trideset kuća je pretresao, uz pomoć 90 Talijana, 40 žandara i 35 policajaca, ali oružje nije pronašao.

U aprilu je Roko pretresao kuću Jovanke Borozan. i pronašao jedan revolver, dvogled, neke talijanske bluze i druge vojničke stvari. Jovanka je uhapšena, a stvari je policija zavela u čaršaf i naredila Jovanki da ih nosi. Tu se našao petnaestogodišnji Predrag Zurovac. Kako policijski izvještaj kaže, zatekao se tu »slučajno«. Jovanka ga je molila da odnese taj zavežljaj u policiju, a dječak je dohvatio svežanj i požurio prije njih. Kada se izgubio iz vida policiji i došao na most kod hotela »Neretve«, bacio je zavežljaj (dokazni materijal) u rijeku. Uhapšen je s Jovankom.

Policija je svuda tražila oružje, a njeni ljudi su ponešto i prijavljivali. Tako je Roko 18. aprila 1942. dobio prijavu od jedne žene u kojoj je pisalo da je našla iza svojih ulaznih vrata u stan obješen muški kišobran i u njemu bombu.

Policija je odnijela kišobran i predala ga Velikoj župi »Hum«, u Mostaru, a podžupan Đuro Spužević je poslao kišobran s bombom svojim gospodarima: »Comando Divisione Fantera Murge«, s pozdravom: Za dom spremni!« Sve to piše u ustaškom dokumentu.

Sredinom 1942. godine je uhapšena Jelka Vukajlović, predsjednica AFŽ. Tih dana je stigla u Mostar, da pomogne partijskoj organizaciji i Olga Marasović. Zapravo, Jelka je uhapšena mjesec dana prije Olgina dolaska u Mostar, kada je talijanska policija OVRA otkrila neki podatak zbog kojeg su je i uhapsili.

Poduže se nije znalo gdje se Jelka nalazi, pa je direktor gimnazije Husnija Kurt (tada predsjednik ilegalnog Gradskog narodnooslobodilačkog odbora) službeno istraživao da bi to saznao. Konačno je dobio izvještaj iz Zagreba, od ustaškog ministarstva prosvjete, da je sprovedena u talijanski koncentracioni logor.

Dolazak Olge Marasović na rad u Mostar bio je od velike koristi. Ona je svojom umješnošću i iskustvom u političkom radu te dužim boravkom u gradu mnogo učinila da se učešće žena u borbi još više proširi.

Kao i Lepa Perović, i Olga je stigla iz Sarajeva, poslije vrlo uzbuđljivog uspjelog bjekstva iz zatvora.

Olga je zapamtila da je stigla u Mostar 10. avgusta 1942. godine. Doputovala je nekim automobilom punim nepoznatih putnika, a ona je bila preobučena u Muslimanku sa zarom. Na ulazu u grad pregledali su joj legitimaciju i bez zapreke je ušla u nj.

U Mostaru je smještena u kuću Ibrimše Muslibegovića na Mazoljicama. Tu je ostala oko mjesec dana, a zatim je boravila kod Hajrije i Fije Bašagić, jedno vrijeme kod Dutke Hrvić, pa u Cernici kod Hadrovića.

Kao i Lepa Perović, i Olga je osjetila atmosferu pokreta u Mostaru. Odmah je uočila da je mnogo ljudi i žena angažovano u radu, i kad se vodio razgovor, kao i u svemu drugom, osjećala je uvjerenost u pobjedu i ponos i vedrinu, pa i u najtežim situacijama. U Mostaru se mnogo razgovaralo i o političkom radu i partizanima, i to nekako otvorenije, sjeća se revolu-

cionarka. Mostar se osjećao kao da je kakva slobodna teritorija — po jedinstvu mišljenja ljudi i po slobodnijim razgovorima o partizanskoj borbi.

Olga je u svakodnevnom dodiru sa dosta žena zapamćena u Mostaru kao vrlo prisna drugarica i politička radnica koja se lako prilagođavala okolini i koja je na nju veoma sugestivno djelovala.

— Ona je — kako lijepo kaže Šefika Resulbegović — vrlo brzo osvajala drugarice svojim pristupom, jer je bila neposredna i lako je uvjeravala i objašnjavala. Kretala se po gradu u zaru, a ime joj je bilo Aiša, ili ilegalno »Okrugla«.

Šefika se sjeća kako joj je Olga pričala o jednoj svojoj slučajnoj neprilici u to vrijeme.

Jedne večeri došlo je mnogo Muslimanki u kuću gdje je Olga bila sklonjena, jer je baš tada bio muslimanski praznik bajram. Žene su, naravno, mislile da je i Olga Muslimanka, a poznavale su je samo kao Aišu.

Neke žene oko kuća u kojima se Olga krila, one koje su je vidjele i s njom se susretale, bavile su se mišlju i dogovarale se da simpatičnu »Aišu«, koja je stigla »odnekud iz Bosne«, udaju, da joj nađu momka i da proslave svadbu.

To je bila svijetla strana medalje. No Olga je doživjela i teške časove u Mostaru.

Za vrijeme njenog boravka u Mostar je trebalo da dođe Svetozar Vukmanović-Tempo, koji je iz Tuzle stigao u Sarajevo. Olga je poslala u Sarajevo veoma pouzdanu drugaricu, Eminu Trbonju, i ona se s Tempom, vratila u Mostar. Trebalo je da se Tempo prebaci iz Mostara u Prozor, a zatim u Vrhovni štab. U Mostaru je uz put htio da se obavijesti o situaciji i o radu partijske i skojevske organizacije. Tako je tu ostao dva-tri dana. Olga je zakazala sastanak Mjesnog

komiteta KPJ za Mostar u Kazazića kući, iznad tadanje radnje »CEREALE« na Carini. Tempo je bio zadovoljan situacijom u Mostaru i podnesenim izvještajem.

Ali baš tada su se desile neprilike. Tempo je došao kod Olge na ručak, u stan Hajrije i Safije-Fije Bašagić. Sjedeći je pregledao »produkte« ilegalne »fine tehnike«, to jest za njega dobro izrađene lažne legitimacije na druga imena, i birao je kojom bi se koristio na putu prema Prozoru. Njegov vozač Alica Trbonja već je čekao nalog da ga odveze do Jablanice taksijem Nalbante.

Pošto je pregledao legitimacije, Tempo je počeo da čita ustaške novine »Hrvatski narod«. U sobi su bili on, Olga, Hajrija i Fija. Hajrija u jednom trenutku pogleda kroz prozor i izusti samo jednu riječ: »Policija«.

Tempo ostade miran. Samo reče Olgi: »Sakrij legitimacije...«

Olga uze legitimacije, otrča u ostavu i gurne ih u grah. Zatim pride vratima, na koja je već lupala policija, i otvori ih. Prvi policajac je odmah upita:

— Kako se zoveš?

— Sanija Lipnišević, iz Dervente, ja sam njihova rodica...

— A da nisi ti Čamila? — dalje je ispitivao policajac.

Tempo je bio u »primaćoj« sobi, sa šeširovom na glavi, i dalje je čitao novine. Policajci ga još nisu vidjeli. Zatim se premjestio za stol postavljen za ručak.

Dan prije bila je zaista kod Hajrije neka Čamila iz Gabele kod Čapljine i pričala kako je policija goni.

Kao kakva obična muslimanska djevojka, Olga je pričala s policajcima o toj Čamili ne kazujući da je bila tu. U jednom trenutku će policajac:

— Ama, znaš, i ti si meni sumnjiva. Jesi li se prijavila u Mostaru?

— Nisam se prijavila, kod nas u Derventi se ne prijavljuje nikako.

— Hajde ti s nama! — na to će agent.

— Ali ja imam propusnicu — odgovori Olga potrčavši da donese ispravnu propusnicu iz Dervente na ime Sanije Lipnišević.

Pošto drugi agent pažljivo pogleda propusnicu, reče onome što je sumnjičio Olgu:

— Pusti ženu na miru, nego da vidimo koliki vam je ovaj stan...

Pređe hodnikom i uđe u sobu u kojoj je bio Tempo. Tempo je uz ručak još čitao ustaške novine »Hrvatski narod« i pravio se kao da nije ni vidio agenta, koji se bez primjedbe vrati iz sobe.

Policija je tražila Čamilu, pa se za Tempa nije mnogo ni zanimala.

Skojevci prate člana Vrhovnog štaba

Kad je sutradan, lijepog jesenjeg dana u septembru 1942, Tempo krenuo na sastanak Mjesnog komiteta, u zgradu »CEREALE«, umalo se nije dogodila još teža neprilika.

Vodila ga je Olga — na taj način što je ona išla nekoliko koraka ispred njega, a on ju je u stopu pratio. Kako su Olgi u Mostaru neprekidno osiguranje bili skojevci, ilegalni stražari, i tada su je pratili. Pomislili su da je Tempo policajac koji sada prati Olgu! Dogovorili su se da ga mlatnu po glavi samo da bi stvorili zabunu i da bi Olga mogla umaći. Srećom,

našao je jedan njihov drug iz rukovodstva SKOJ-a koji je bio obavješten da se u gradu nalazi visoki rukovodilac oslobodilačkog pokreta i spriječio je mladiće u njihovoj namjeri.

Olga i Tempo su zamakli u zgradu u kojoj je trebalo da se održi sastanak. Pratioci su se uvjerali da bi grdno pogriješili da su lupili Olginog »pratioca«, pogotovu kada su vidjeli kako on i Olga uđu u istu kuću.

Pošto je bila uhapšena predsjednica Gradskog odbora profesorica Vukajlović, organizacija AFŽ je reorganizovana. To je učinjeno prije Olginog dolaska u Mostar. »Na scenu« je stupila dotadašnja članica Gradskog odbora nastavnica Ančika Đurić.

Kvartovski odbori su se već bili prilično učvrstili. Osnovali su odbore žena za svaku ulicu, a svaka članica odbora imala je svoje grupe od najmanje četiri žene s kojima su izvršavale razne zadatke.

Bilten AFŽ

Prema zapisima i sjećanjima na to doba, u kvartu Luka-Bjelušine, kao i u svima drugima već su postojale uzorne organizacije žena. Na svojim užim sastancima žene su najprije obavještavane o zakonima tajnosti i držanju pred neprijateljem, pred kojim jedini odgovori u slučaju da budu uhapšene mogu da budu »ne znam« i »nisam« kako bi se sačuvala organizacija. A kada je trebalo dati stan za nekog ilegalca nije se smjelo pitati ko je taj gost niti čime se bavi, šta radi.

Ženske organizacije u Mostaru neprekidno su organizovale učenje, rad čitalačkih grupa. Povezivan je sve veći broj žena, tako da su i četiri žene što su bile »vezane« za članicu uličnog odbora, kasnije, svaka od njih, pronalazile još četiri žene i lanac se širio.

I što je osobito značajno, nije gotovo bilo žene koja je pred policijom nekog teretila. Junački su podnosile sve muke i sva poniženja, ali nikad ništa nisu odale.

Jedan od najvažnijih zadataka Antifašističkog fronta žena bilo je održavanje tečajeva za bolničarke, koje su odredi neprekidno tražili. Sačuvani su podaci o održavanju većeg broja tih tečajeva, koji su u stvari bili produženje rada započetog prije rata. Vodile su ih žene i djevojke koje su to znale da rade, kao što su bile Dobrila Grčić iz Doma narodnog zdravlja, Hajrija Bašagić, učenica gimnazije Fadila Bilal, koja je u kući Džehve Oručević vodila takav tečaj za mlade radnice Fabrike duhana koje su se učile rukovanju zavojima i vještini zavijanja najrazličitijih mjesta na tijelu. Učile su i o dezinfekciji. Dobrila Grčić je ljeti održavala tečajeve i na Neretvi, kao da su na kupanju. I Hajrija Bašagić je radila s budućim bolničarkama u svom stanu, obično sa po deset njih.

Iz odreda su izvještavali da su djevojke na tim tečajevima dobro osposobljavane, da su pružale vrlo uspješnu pomoć ranjenicima.

Žene su izdavale svoj bilten.

Godine 1941. je član Mjesnog komiteta Salem Delalić, maturant gimnazije, stupio u razgovor sa svojim profesorom drom Alojzom Bencom. Profesorov stan je poslije tog razgovora postao baza za rad. U njemu je jedno vrijeme potajno stanovao i sekretar Mjesnog komiteta Partije Džemal Bijedić. Tu je izrađen i prvi bilten AFŽ.

Kao neobično agilna u tom poslu pokazala se Olga Benac, vrlo mlada majka, rodom Srbijanka, koja se udala za profesora Benca dok je u Srbiji bio na službi.

Nije u tom stanu bio samo štab ilegalaca i mjesto za izradu biltena žena, tu je bilo i sklonište oružja

koje je Olga primala i skrivala da bi ga potom izdala ženama, što su dolazile da ga prenesu gdje je to bilo potrebno.

U taj stan je donesen stroj za umnožavanje. Oko biltena su imale posla, osim Olge Benac, i Olga Humo, koja je tu dolazila da radi, i druge žene. U pripremanju biltena radile su i Mevzeta Kreso i Zdenka Irović, a tekstove su pisale i Hajrija Bašagić i druge saradnice.

Prema sjećanju Olge Benac, bilten je u njenom stanu štampan od proljeća 1942. godine nekoliko mjeseci.

Kada je bila zaprijetila provala, stroj za umnožavanje je prenesen u kuću Rašide Bajrić, a zatim u stan tadanje predsjednice AFŽ Ančike Đurić. Tada je sekretar Mjesnog komiteta KPJ bio Ljubo Brešan, koji je organizovao prenošenje šapirografa u Ančikin stan.

Ančika je izvlačila bilten i pisala tekstove, uz Olgu Humo i tadanjeg člana Mjesnog komiteta Partije Nusreta Seferovića i drugih saradnika.

Naslovnu stranicu za bilten radila je sama Ančika, pošto je uz naš jezik u školi predavala i crtanje. Prema naslovnoj strani časopisa »Žena u borbi«, organa AFŽ Hrvatske, Ančika je nacrtala istu žensku glavu za bilten.

Bilten je izlazio povremeno, i odisao je duhom tih trenutaka, jer su građu za nj davale žene iz mahala.

Osim biltena, na tom stroju za umnožavanje štampane su i pojedine glave Istorije sovjetske Partije. Taj posao je sa Ančikom radio Husnija Rebac, sve do njegova hapšenja, a poslije je stroj skriven kod nekoga u Ulici Alekse Šantića. Dcnije je opet donesen u Ančikin stan, u kom je Ančika bila napravila mali bunker ispod daske od prozora, koja se dizala. Tu su, is-

pod daske, smješteni i stroj i ilegalni materijal. Poslije je šapirograf Ančika odnijela u stan Nevzete Kačić.

Sa kakvim požrtvovanjem i pod kakvim prilikama i opasnostima su radile žene! Dovoljno je navesti o tome samo jednu dramatičnu uspomenu o smrti jedne od njih, Milke Mijan-Ivanišević, da bi se to vidjelo.

Skojevka od prije rata, Milka je 1942. godine vodila aktiv žena u kvartu Luka. Godine 1944, poslije porođaja, Milka se na smrt razboljela. Nije mogla da izlazi, ali su žene dolazile k njoj. I baš dok joj je bilo vrlo teško zakazala je sastanak aktiva mada se nije mogla dići iz kreveta. Ležeći u visokoj temperaturi, Milka je održala taj svoj, posljednji sastanak. Razgovarala je iz kreveta o svemu što je bilo na dnevnom redu. Tako se, radom, zauvijek oprostila od svojih drugarica, jer ju je dva dana kasnije smrt pokosila.

U gradu je neprekidno tekao rad žena. Njihovi odbori su bili svakodnevno povezani jedan s drugim, članice Gradskog odbora su obilazile kvartovske odbore, jer je svaka imala »svoj« odbor s kojim je neprekidno bila u vezi.

Počev od svakodnevnih »sitnih« poslova do organizovanja većih akcija odbori žena su stalno radili i uvijek bili budni. Sve veći broj žena tog grada je stupao u borbene redove.

ŽENE DRŽE TRI ČOŠKA MOSTARA

Stara izreka veli da žena drži tri čoška kuće. Tako se može reći: Mostarke su u ratu i revoluciji držale tri čoška grada Mostara. Ilegalke, političke radnice — nekoliko stotina njih — mnogo su učinile u ratu. Velik broj njih se i u radu i u najtežim trenucima zaista herojski držao. Njihov ilegalni rad nije prekinut ni jednog jedinog časa.

Dika

Mnoge Mostarke su ostale nezaboravne. Ne može biti zaboravljeno djelo mlade skojevke i člana Partije, obične skromne mostarske djevojke sa Carine Sidike-Dike Hadžić, koja je 1941. godine imala 21 godinu. Dika je i prije rata bila vrlo aktivna i stasala je u izvanrednu političku radnicu. Imala je četiri razreda osnovne škole, a zanimanje: domaćica. U svojoj šesnaestoj godini izgubila je majku, pa je ona postala druga majka svojim mnogo mladim sestrama Zarifi i Nusreti, a njegovala je i starog oca, sitnog piljara, koji je inače bio vrlo strog roditelj i čovjek. Stanovali su na Carini, a piljarska radnja im je bila u bivšoj Srednjoj ulici.

O Mostarkama je napisano mnogo sjećanja. One se spominju u stotinama dokumenata i uspomena. Gotovo nema zapaženijeg zapisa o njima u kom se ne govori o radu vrijedne i požrtvovane djevojke Dike Hadžićeve.

Uoči rata se između Dike i mladog komunista Mustafe Huskovića rodila velika ljubav. Mustafa je, međutim, već u početku ustanka poginuo negdje kod Nevesinja, kuda ga je, zajedno sa Mahmudom Đikićem, Oblasni komitet Partije bio uputio da uspostave vezu s ustanicima.

Dika je poslije Mustafine smrti radila još više i požrtvovanije. Nije bilo sastanka na kome ona nije govorila, na koji nije donijela nešto da se čita nije bilo žene u mahali s kojom ona nije progovorila o borbi, koju nije lično poznavala i obilazila u političkom radu.

Ta mlada žena je okupljala svoje susjetke, pričala im, neumorno, o partizanima i čitala razna štiva. Ona je prva stupila javno, u velikim demonstracijama protiv skupoće u jesen i zimu 1943. godine, ona je prva povikala u znak protesta: »Gladna su mi djeca...«, a gladne su bile i njene male sestre kojima je bila i sestra i majka.

Bila je šutljiva, povučena, vrlo pametna djevojka. Neprekidno se kretala. Imala je nekoliko zarova, u koje bi se preoblačila. Sav taj vrlo opsežan rad valjalo joj je da obavlja tako da strogi otac ništa ne zapazi, a njemu se uredno moralo i skuvati i oprati, uz staranje o čistoći kuće i sestara. Za sve to je Dika bila odgovorna ocu.

Sestre su, ipak, pomagale Diki i u kući i u ilegalnom poslu. Iz prikrajka su slušale kad bi Diki došle žene da što čitaju, pa su i one tražile da im se daju knjige. Iako su imale jedna trinaest a druga deset godina, dobile su »Mati« od Gorkoga, zbog čega su bile radosne.

Sestrice su vidjele kako kod njih tajno, noću, dolaze partizani »u uniformama«, te su i same priželjkivale »uniformu«. Nosile su po gradu u cegerima biltene,

a u dječjim njedrima cedulje Darinki Bitangi, Samiji Bubić, Zori Kešeljevoj i drugim ženama. Prihvatile su i raznosile brašno, grah, šećer, obuću i odjeću, pa i novac, kada bi svega toga bilo. Pomagale su svojoj sestri. A djeca — kao djeca: neupadljiva, promućurna i snalažljiva. Cedulje im je Dika skrivala u kosu, u »šnale«, ili ih je zavljučila u odjeću. Nikada Dika svojim sestrama nije rekla ni jednu riječ koja bi odavala šta ona radi. I uopšte je bila neponovljiva u čuvanju tajne.

Dvije feredže i pet zarova

Iako je Dika imala više feredža i zarova, ipak su je špijuni otkrili i pratili su, bar donekle, njen rad. Morala se, zato, skloniti iz roditeljskog doma i živjeti neko vrijeme kod Hajrije Bašagićeve, a zatim se preselila u sklonište kod Ibrahimše Muslibegovićeve. Zarifa i Nusreta, njene sestre, jedino su tada znale gdje se ona nalazi. One se sjećaju kako je u tom skrivenom skloništu Dika neprekidno plela džempere i čarape za borce.

Već prvih dana borbe Dika je ispraćala borce kad su s Pasjaka kretali prema Podveležju. Nosila je pakete u Pasjak za partizane ili spremu borcima kad su odlazili u odrede. Od početka ustanka je kopala rupe u svom vrtu i sakrivala municiju i knjige, da ih ne otkriju ako naiđe racija.

Godine 1943. Diki je zaprijetila opasnost od hapšenja i ona se, da bi promijenila stan i svoje prezime, odlučila da se uda za Mahmuta Bučuka. Novi bračni par se preselio u veliki stan Fahire Čišić-Orman, također jedne od ilegalnih radnica u Mostaru, udovice naprednog profesora Hasana Čišića, koji je uoči rata umro. Dika i Fahira su, da bi se bar donekle zaštitile,

primile u taj stan i jednog Nijemca. U isto vrijeme su u tu kuću, k njima, dolazili partizani iz odreda.

Jednom prilikom je, sjeća se Zarifa, stigao i Fahirin rođak Huso Orman.

Ugovoreni znak je bio da se pokuca pet ili šest puta. Čim je Huso ušao, rekle su mu da bude tiši jer tu stanuje i jedan Švabo, i to u sobi do sobe u kojoj je Huso trebao da prespava. On odmah odlučio: »Sad ću ga ubiti«.

Fahira i Dika su ga jedva odvratile od namjere, jer bi im to pokvarilo donekle zaštićeni stan i rad.

Dika je uhapšena

Policija nikada nije znala, niti je bila svjesna toga kakav udio u ilegalnom radu imaju Mostarke. To se vidi i iz podatka što je šef policije dr Šoić među šezdeset i pet sumnjivih Mostaraca i Mostarki nabrojao samo šesnaest žena. Među njima je, na pedesetom mjestu, bila Sidika-Dika Hadžićeva, a i njena stanodavka Fahira Čišić, pod brojem šest. Dakle, stan je bio pod policijskom paskom.

Policija je jedne noći 1943. banula u to njihovo sklonište i uhapsila Diku, njenog muža Mahmuta, i Fahiru.

— U ime zakona, otvorite! — vikali su bjesomučno policajci udarajući u vrata.

Policija je upala. Bili su to civilni agenti — ustaše u bijelim balonerima, sa šeširima na glavama. Svaki je imao u ruci baterijsku lampu. Zavirili su i u posljednji kutić.

Najprije su zgrabili Diku, vezali joj ruke i strpali u nužnik pa zatvorili. Da nesreća bude veća bila je zatrudnjela.

Pošto u kući nisu ništa našli, ustaški agenti su potom Diku, vezanu, strpali u »crnu maricu«, zloglasni policijski kombi, i odvezli je u zatvor. Fahiru i Dikina muža Mahmuta odveli su pješice, u isti zatvor u »Vladičinu kuću«, blizu pravoslavne crkve, gdje su stanovali njemački komandant Hercegovine i Gestapo.

Dika, ta hrabra žena koja se nije plašila da juri gradom prepuna letaka ili municije i koja je neustrašivo obavljala ilegalne zadatke, nije u zatvoru klonula. Njene sestre Zarifa i Nusreta dobivale su njeno krvavo rublje iz zatvora, a bilo se pročulo kako se mlada žena hrabro drži. Znalo se kada je policajci vode hodnikom, jer je vikala koliko ju je glas nosio: »Ja ništa ne znam!« To je ona htjela da svi zatvorenici čuju da ona nije nikog i ništa odala, a tada je bilo pohapšeno više Mostaraca i Mostarki.

Diku su ustaše i Gestapo mučili punih šest mjeseci, ali nikada ni riječi nije rekla. Poslije su je uputili u logor u Staru Gradišku. Odatle su od nje stizale dopisnice, a sestre su joj slale pakete s hranom. Ali njena pošta je odjednom presahla. Dika je ubijena. I dijete u njoj, koje je uskoro trebalo da se rodi. Ni njen muž se nije nikada vratio. I Fahira Čišić je u logoru umorena.

Žene kojima je Dika odlazila ilegalno vratile su Zarifi i Nusreti dvije feredže i pet zarova koje je Dika kod njih ostavljala da bi se kada je iz njihovih kuća izlazila prurušavala tako da je izgledalo kako je u kuću ušla jedna a izišla druga žena.

Preko tri stotine Mostarki bile su za vrijeme rata organizatori rada žena. Povezivale su pojedine grupe i određivali mjesto i vrijeme držanja sastanka. Zадaci su na tim sastancima precizno utvrđivani, i bili su vojnički, ratni. I rok za izvršenje svakog posla je određivan. Svaka članica Partije i Skoja morala je da

polaze račun o tome kako je izvršila povjerene joj zadatke, a oni su često obavljani uz bezbroj opasnosti, čak i po život.

Mostarske ilegalke su bile članice jedne vrlo široke mreže pripadnika pokreta koja je rijetko kad pucala. Mnoge od njih su od početka do kraja rata odoljele nečuvenim kušnjama. Strepile su, bezbroj puta od neprijateljevih prijetnji, ali je rijetko koja pokleknula.

Bile su to, u ogromnoj većini, obične žene iz mahala, Muslimanke, Srkinje i Hrvatice, ali su sve one zdušno pomagale da se borba pobjedom završi.

Sjećanja tih skromnih žena i djevojaka, majki sa sitnom djecom, njihova pamćenja svjedoče o snazi pokreta i o njihovoj hrabrosti. Ujedno, njihove priče kazuju koji su to poslovi bili i kako se sve to događalo u jednom presudnom uzbudljivom vremenu, kada su glave »u torbi nošene«, kad je svaki trenutak mogao donijeti smrt.

Ilegalka Zuhra Puzić kazuje:

»U ljeto 1941. godine došla je k meni omladinka Tidža Vilogorac i ponudila mi da uđem u njenu grupu žena. Ušla sam. S vremena na vrijeme održavala je s nama teoretske sastanke. Mi smo joj davale novčanu pomoć.

Hiljadu devetsto četrdeset druge godine pozvala me je drugarica Radojka Mišković i saopćila mi da sam izabrana u odbor AFŽ za gradsku četvrt Luka-Bjelušine. U njemu sam ostala do oslobođenja.

Najvažniji moji zadaci su bili: pridobijanje žena koje su bile van naše organizacije sa saradnju u sabirnim akcijama: prikupljanje novčane pomoći i pomoći u hrani, za pletenje odjeće za borce i slično. Kako sam bila veza između Radojke Mišković i Stoje Palamete, koja je tada radila u Fabrici duhana, često sam preuzimala platno koje je Stoja pribavljala u Fa-

brici i nosila sam ga u kuću Mahmuda Salahovića, gdje su se šili ruksaci. I ilegalce sam primala u kuću i skrivala ih po nekoliko dana«.

Poštarka

Zuhra je tada imala dvadeset i pet godina.

Poslove slične njenim obavljale su čak i djevojčice. Fadila Zalihić-Mujić imala je kad je izbio rat petnaest godina, i bila je u trećem razredu niže gimnazije. Evo šta je ona radila:

»Početkom okupacije počela sam pohađati treći razred gimnazije u Mostaru.

Kao dak sam bila odmah, septembra 1941. obuhvaćena omladinskim radom, a u grupi su još bile: Beba Dizdarević, Minka Salahović, Maida Bijedić i Ema Šapuh. Dobila sam zadatak da rukovodim sa deset pionira koji su bili podijeljeni u dvije grupe. S njima sam održavala sastanke, čitala im biltene i organizovala ih da vrše sitnije sabotaže: paranje plakata, dizanje bicikla od okupatora, a i da prikupljaju pomoć. Početkom 1943. godine određena sam za rukovodioca rejona kao član kvartovskog omladinskog odbora koji je držao Šantićevu ulicu prema bolnici, sve do željezničke stanice. Na terenu je djelovalo nekoliko omladinskih grupa kojima sam rukovodila preko rukovodioca svake od njih. Proučavali smo lektiru kao što je knjiga »Kako se kalio čelik« i slično, te biltene i sve ostalo što je bilo u programu. Zadaci su obuhvatali pletenje džempera, čarapa i rukavica za borce u odredima, prikupljanje novčane pomoći i pomoći u materijalu.

Kao skojevka sam dijelila poštu koju sam primala sa terena za boračke porodice, rasturala letke, nosila materijal i pratila ilegalce prilikom odlaska u NOB«.

Kao što se vidi, njegovala se pionirska organizacija, a osim toga, eto, Fadila je bila i poštarica.

U svakom gradskom dijelu grada su većinom žene i djevojke bile poštarice, jer se naročito pazilo da se borci iz odreda što redovnije javljaju svojim, a i roditelji njima, kad je to bilo moguće, ali su pisma iz tadanjeg grada osinjaka također strogo cenzurisana. Nije se moglo svašta pisati ni iz odreda ni iz Mostara.

Mnogo puta je policija pretresla stan Mahmuda Salahovića, ali jedno skrovište za poštu što je bilo u bašci nikad nije otkrila. I preko te porodice — baze stizala je pošta iz odreda i u nj upućivana, a kurirke su bile Salahovićeve kćeri Sana i Minka. Pošiljke su skrivane u zidove u vrtu i u jedan rov zaštićen od kiše, i u jedan sanduk.

Jednom prilikom je pošta bila skrivana u sobi pod sećijom. Došli su policajci i pretresli kuću, ali je nisu pronašli jer je bila dobro zaklonjena knjigama na njemačkom jeziku.

Domovi Mostarki — sigurne baze

Atifa i Šemsa, dvije sestre profesora Husnije Kurta, iz mostarske porodice Kurt, za sve vrijeme rata su pomagale i svoje susjede Srbe kad su progonjeni, i oslobodilački pokret.

»Čim je ustanak izbio, kazuju one, u našoj kući su bili sakriveni prvi ilegalci. Među njima su bili Salko Fejić, Hamo Grebo, Savo Milović, Zijo Ševa, Džemal Bijedić i još neki čija imena ni danas ne znamo. Osim toga, u prvom naletu ustaša, koji su uglavnom hapšili sve Srbe i odvodili u logore ili ih ubijali, naša kuća je bila utočište mnogim Srbima. Dešavalo se da se kod nas u isto vrijeme krilo i po dvadeset ljudi, jer naša kuća nije bila sasvim kompromitovana. Za

sve vrijeme rata davale smo pomoć u novcu, hrani i odjeći, u ruke Diki Hadžićevoj i Fadili Hakalovoj... Bilten i drugi materijal sakrivali smo u jedno ulište u pčelinjaku... U našoj kući su se održavali i ilegalni sastanci. Osim svega navedenog, neprestano smo pribavljale propusnice za srpske porodice, tako da su one mogle legalno da odlaze u Srbiju i spasu se logora kako su ih po abecednom redu internirale ustaške vlasti«.

Muhamed-Hama Grebo se sjeća da su se on i Salko Fejić iz razbijenog prvog odreda 1941. godine spustili preko Mazoljica u grad i sklonili se u kuću Kurtovih. »Tu smo zatekli«, kaže Grebo, »sav srpski komšiluk, tu se okupio, a Husnijine sestre Šemsa i Atifa brinule su se o tom svojevrsnom zbjegu usred grada«.

Priča stare radnice

»Bilo je i drugih zadataka, ali ja više ne mogu da se sjetim, a za to što ne mogu da se sjetim krivo je mojih sedamdeset godina« — tako je svoju priču završila Sima Šimić godine 1958, kada su se kod nje raspitivali o njenom radu dok je bila mostarska radnica.

Sima je rođena 1889. godine u Posušju, Hrvatica je, a u Mostaru se nastanila 1918. godine. Godine 1941. je imala preko pedeset. Evo šta je ona o svom ratnom dobu ukratko ispričala:

»Nekoliko godina prije rata ja sam o svemu znala samo to da se radnici bore za svoja prava i za bolji život. S vremena na vrijeme mi je sin davao nekakve knjige da ih sakrivam. Tada sam odlazila u obližnji harem ili do nekog zgodnog mjesta gdje bih to zakopala dok mu opet ne zatreba. Kad je dopao u zatvor, 1932. godine, i odležao godinu dana, bila sam uposle-

na kao radnica u restauraciji Ivanković, odakle sam mu mogla cijelo vrijeme slati hranu.

Godine 1941. troje moje odrasle djece bilo je zauzeto ilegalnim radom. Kći Neda mi je otišla u partizane 1941. Ubrzo je, kao bolničarka, 1942. godine, i poginula.

Rat me je zatekao kao radnicu u praonici robe kod vojske u Sjevernom logoru, tako da sam i tu mogla nešto pripomoći jer je bilo među domobranima vojnika koji su davali pomoć za partizane. Sjećam se jednog domobranskog oficira Šoše, koji je uvijek dizao robu i čaršave i slao za odrede.

Nekoliko puta sam zajedno sa sinom Franjom i njegovim drugovima učestvovala u prenošenju pušaka iz magacina. Iznosili smo ih od Sjevernog logora do moje kuće na Carinskom donjem putu u koju sam se bila preselila.

Godine 1944. dobila sam zadatak da odvedem tri domobranska oficira do Bijelog Polja, odakle su uz pomoć veze otišli dalje, u naše odrede. Uz put sam stavila u opanke nekoliko letaka. Predala sam ih Samiji Bubić, koja je radila na terenu Bijelog Polja. Put od 24 kilometra sam prešla pješke, a oficiri su išli nekoliko koraka iza mene, tako da straži na izlazu iz grada nije bilo ništa sumnjivo.

Sima Šimić je jedna od mnogih Mostarki koje su na raznovrsne načine pomagale pokret i borbu za slobodu, a Mostar je uoči drugog svjetskog rata imao dvadeset hiljada stanovnika.

Lijekovi, hrana, obuća

Danica Dragišić je 1941. godine imala 46 godina, a od svoje rane mladosti je kao radnica u Osijeku i Dubrovniku bila članica Ursovih sindikata i učestvovala u štrajkovima, još 1934. i 1935. godine.

»Pred sam rat, 1940. i 1941. godine«, priča Dragica, »bila sam učesnik u demonstracijama u Mostaru. Radila sam s grupom žena — Darinkom Bitangom, Andom Knežević, Mevzetom Kresom, Marom Rašo, Marom Jukić i drugima. Po okupaciji zemlje uglavnom sam s tim drugaricama obavljala razne poslove, a i proučavale smo materijale u čitalačkoj grupi Samije Bubić. Docije sam pripala grupi Ande Knežević i Darinke Bitange. U to vrijeme sam imala zadatak da od Dike Hadžić preuzmem biltene za rad naše grupe i da ih dostavim Andi, jedna od istaknutih sindikalnih aktivistkinja i član KPJ. Andu bi raspoređivala biltene na sve grupe. Ja bih opet jedan dio nosila ženama kojima me je Andu upućivala. Uporedo s tim sam neprestano radila na prikupljanju sanitetskog materijala, hrane, odjeće i ostalih potreština za odred. Materijal sam samoinicijativno nabavljala od ljudi s kojima sam bila u prijateljskim vezama koji još nisu bili uključeni u ilegalni pokret. Prilične količine automobilskih guma dobila sam od vulkanizera Trajkovića i njegove žene, a ta guma je bila potrebna borcima za opanke. Prebacivala sam je kod Ande i Camile Hadžiomerović. Sanitetski materijal sam uglavnom prikupljala preko Emine Nalbante, babice u mostarskoj bolnici. Ona bi mi ponekad predavala veće količine seruma protiv tifusa, špriceve, igle i ostalo, a sve je to uzimala iz bolnice uz pomoć dra Milakovića. Preko njih sam dobivala jod, zavoje, gaze i drugo, a uvijek sam predavala Andi.

Godine 1943. kod mene je ilegalno boravio Neđo Bitanga, borac koji je stigao u Mostar iz odreda da obavi neke zadatke. U mojoj kući se zadržao oko dva mjeseca, i bio je potpuno na mojoj brizi. Njegova majka Darinka je dolazila ponekad k njemu na viđenje, jer sam bila u prijateljskim vezama s njom.

Moja kuća nije bila kompromitovana, te je bila pogodna za ilegalni rad.

I Anđa je ponekad dolazila s nekim drugovima kod mene na sastanke, ali ja tim sastancima nisam prisustvovala.

Sve do kraja rata sam radila u AFŽ-u u četvrtima Brankovac i Carina, gdje sam održavala vezu s velikim brojem žena«.

Ostala je živa

Još jedna žena u godinama kazuje gotovo istovjetnu priču. To je Anđa Kovač. Njen dom je za sve vrijeme rata bio otvoren borcima. Evo šta ona kaže:

»Okupacija me je zatekla na dužnosti opštinske babice u Mostaru. Pošto se je provodio progon nad Srbima, od prvog dana sam počela živjeti u strahu zajedno sa svojim mužem, jer su mi iz familije ubili brata i njegova dva sina, a nevjestu i dijete su odveli u koncentracioni logor. Htjela sam da idem u šumu, ali me je drug Lazo Radišić nagovorio da ostanem jer mogu mnogo više biti od koristi u gradu. To o odlasku sam Lazi saopštila zato što sam znala da pripadam pokretu, i bila sam mu čak odnijela jedno ćebe da mi sašije pantalone za teren. On je od mene tražio da pribavim sanitetski materijal, koji sam kao babica mogla da trebam i podižem iz apoteke na propisne recepte. Pribavljala sam mnogo vate, zavoja, masti, gaze, špriceva i slično.

Kod mene je boravilo nekoliko ilegalaca. Prva mi je bila drugarica Ljubica Belša, iz Konjica, 1943. godine. Došla je ne znam iz kojih razloga u Mostar i bila je kod mene desetak dana. Poslije pete ofanzive, pošto se vratio u Mostar, kod mene je nekoliko dana ilegalno boravio Mehmed-Meho Trbonja. Nada Bitanga se ta-

kođer, prilikom neprijateljeve racije poslije pete ofanzive, sklonila kod mene na nekoliko dana.

Godine 1944, kada je bio atentat na generala Šimića, bila sam uhapšena zajedno s mužem. Poslije dva dana smo pušteni. Dva mjeseca kasnije, u novembru 1944, ponovo sam uhapšena i sprovedena u logor »Ciglanu-Kustošija« u Zagreb. Odvedena sam s još trideset rodoljuba, mahom radnica i radnika Fabrike duhana. Tu sam bila zatvorena do maja 1945. godine, kada je oslobođen Zagreb«.

Otpremanje u logor bilo je velika sreća Anđe Kovač, jer su gotovo sve Mostarke i Mostarci, što su odvedeni malo prije oslobođenja Mostara ustaše pobile.

Sanitetski tečajevi

Kao i starije žene, i mlađe su sve žrtvovala za borbu. Sve četiri kćerke željezničara Mahmuda Salahovića bile su članice SKOJ-a ili Partije. Evo šta o tome kaže jedna od njih, Sana:

»Bilo nas je četvoro djece. Imala sam dvije starije sestre i jednu mlađu. Kad su starije sestre bile poodrasle u Mostaru je bila jaka napredna srednjoškolska organizacija pod neposrednim utjecajem SKOJ-a. A dva momenta — postojanje jake omladinske organizacije u mostarskoj gimnaziji i vaspitanje koje smo dobile u porodici, učinila su da smo se mi, sve četiri, relativno vrlo mlade našle u redovima organizacije. Ja sam postala član SKOJ-a u trećem razredu gimnazije, aprila 1941. godine, baš pred rat. Na to moje opredjeljenje svakako je uticalo i to što su moje starije sestre — jedna u šestom a druga u osmom razredu gimnazije — već bile u rukovodstvu organizacije u školi«.

Jedna od sestara, Zlata, 1941. godine je bila sekretar aktiva SKOJ-a za kvart Cernicu. Svršila je i sanitetski tečaj koji je vodila Mara Miletić u kući porodice Krajina, a potom je i sama vodila takav tečaj u Cernici, a Hatidža-Tidža Udovičić u Brankovcu.

Zlata je uhapšena po drugi put u ljeto 1943. godine, sa Tidžom Udovičić, Nadom Bitanga i drugima. (Prvi put je zatvorena sa grupom u Cernici 1941. godine, sa svoje dvije sestre Biserom i Sanom). Gestapo je imao neke nepotpune podatke o sanitetskim tečajevima, ali su se omladinke tada izvukle.

Docnije je Zlata vodila Mjesni odbor AFŽ, a od jeseni 1944. bila je sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a.

Mnoge sestre, očevi i majke poslušali su svoju braću i sinove, koji su u svoje domove unosili ideje, knjige, biltene, duh borbe.

Hasnija Demirović, rođena Krpo, sestra je naprednih intelektualaca i komunista Husrefa, Alije, Ejuba i Envera. Evo Hasnijine skromne priče:

»Moja tri brata su bili ilegalni radnici. Uglavnom su mu davali zadatke u sklopu onih koje su oni izvršavali. Početkom rata su najčešće ostavljali kod mene svežnjeve biltena i proglasa, koje smo potom rasturali dalje. Sličan materijal su donosili i drugi radnici, među njima, sjećam se, i Rasim Vejzović (ubijen u logoru) i njegova majka Zejna. Biltene i sanitetski materijal je vrlo često donosio omladinac Salko Šestić, a kasnije i Fadila-Dila Hakalova, omladinka iz kvarta Carina. Po pisani materijal su dolazili Šefika Resulbegović, Mehmed-Meho Rajković i Demirović sa Luke.

Po odlasku moga najstarijeg brata Husrefa u partizane (ubili su ga četnici 1942. godine) pomagala sam u radu ostaloj dvojici braće. Alija je bio na praksi

kao student medicine u mostarskoj bolnici, a Ejub student i član SKOJ-a.

Sanitetski materijal je najviše pribavljao Alija. Donosio ga je iz bolnice, u velikim količinama. Jednom je dr Milaković svojim kolima donio mnogo sanitetskog materijala. Unijeli smo ga u praonicu rublja, gdje je valjano upakovan, a potom otpremljen. Uvijek su pakovala oba moja brata, kao i domobranski muzičar Politeo, koji je bio u stalnoj vezi s mojom braćom jer je i on obično motorom, donosio neke pakete i ostavljao ih kod mene.

Vrlo često sam odnosila pisma koja je slao moj brat u kuću Fejića.

I sastanci su održavani u našoj kući. Sjećam se da su na njih dolazili Sulejman-Sule Huseinagić, Zora Kešelj, Sabina Humo i Fahra Fejić.

Sa braćom sam radila sve do njihovog odlaska u partizane 1943. godine.

Nakon njihovog odlaska je izvršen atentat na ustaškog generala Šimića. S tim u vezi je u našoj kući šest puta vršena premetačina s ciljem da odvedu moga oca za taoca. Otac se, međutim, krio u Cimu i Ilićima, te je ipak nekako ostao živ«.

* * *

Habiba Aganović, starija žena bila je nepismena a ipak je u punoj mjeri radila kao ilegalka. Jedan od boraca, priča o njoj:

»Habibu sam poznavao od prije rata, naročito od 1941. godine. Pod utjecajem svojih sinova i susjeda, ona je od prvih dana rata stavila na raspolaganje svoju kuću za ilegalan rad. Više drugova ilegalaca je stanovalo kod nje, među kojima se sjećam Šćepa Pavlovića, kojeg je liječila, nekog Ljubušaka i još nekih

čija sam imena zaboravio. Na desetke i desetke ilegalaca boravilo je u njenoj kući. Habiba je, sem toga, šila odjeću za partizane.

Ta je žena bila nepismena, ali veoma savjesna i povjerljiva. Od nje niko nije mogao ništa doznati iako je svakodnevno njena kuća korištena za održavanje sastanaka skojevaca, žena i drugih. Obično bi tada ona čuvala stražu.

Zaista su Mostarke držale tri čoška svoga ponosnog grada u velikoj borbi i revoluciji.

Parole i izvještaji

U jesen 1942. godine obavljene su pripreme za proslavu oktobarske revolucije u Mostaru, u kojoj će žene i djevojke vidno sudjelovati. Proslava je obilježena sastancima, proučavanjem istorije Velikog oktobra i drugih materijala, a i javnim istupanjima — pisanjem parola po gradu. To je bilo dobro organizovano.

Sedmog novembra, na dan oktobarske revolucije, Mostar je osvanuo sav u parolama. I na mjestima za koja bi se reklo da nisu pristupačna ni pogodna za pisanje parola — one su bile ispisane.

Omladinka Hidajeta-Hida Seferović je napisala »Smrt fašizmu — sloboda narodu!«, i to na samoj stražarnici pred glavnim zatvorom Okružnog suda, pred »Celovinom«. Čekala je dok se stražar nije ledima okrenuo i udaljio, privukla se i ispisala poruku. Hamida-Mida Čadra i Safet Šapuh su napisali parole i na zgradi talijanske vojne komande, pred kojom je također bio stražar.

Ta proslava oktobarske revolucije opisana je i u ustaškom policijskom izvještaju od 12. novembra

1942. Iz njega se vidi da su 3. novembra na zidovima tako reći svih kuća osvanuli natpisi:

»Smrt fašizmu — sloboda narodu!«

»Živjela revolucija!«

»Živio drug Tito!«

U izvještaju se precizira da su parole pisane crvenom uljanom bojom, a neke tušem, i da su uz njih prvi put bile izlijepljene slike druga Tita. Ujedno je to Mostarcima bilo prvi put da vide lik druga Tita, s natpisom: »Drug Tito, vrhovni komandant Narodno-oslobodilačke vojske«. U ustaškom izvještaju se kaže:

»Nekoliko natpisa i slika nalijepljeno je u neposrednoj blizini talijanskog vojnog zapovjedništva gdje se stalno nalaze stražari.

Iako gradom noću stalno krstare vojne ophodnje, nisu opaženi ni uhićeni krivci.

U vezi s proslavom Oktobra u ustaškom izvještaju je zabilježena i zanimljiva zabuna među ustašama. Ispisivači parola su imali kanticе, četkice i uljanu boju, a jednu kanticu su negdje zaboravili, pa su je ustaški đaci iz nekog njihova internata pronašli i potom ispisali na dva-tri mjesta ustaške parole »ŽAP« (»Živio Ante Pavelić« i »Živio poglavnik«). Stoga su Talijani posumnjali na ustaše da su napisali sve te parole po gradu da bi naveli njih Talijane da preduzmu mjere protiv komunista. Međutim, ubrzo su ustaše otkrile da su njihovi đaci bili pisci tih ustaških parola.

Kad je izvršena ta akcija, samo iz kuće Zore Kešeljve, u Brankovcu, djevojke iz Brankovca i Carine su odnijele više od trideset paketa letaka i slika, a toliko djevojaka je i lijepilo Titove slike i proglase u kvartu Brankovac. Sve su to bile skojevke: tri Kešeljve, po dvije Pavićeve i Lozine, po jedna Pavasovička, Humina, Kruškonjina, Delićeva, Mandićeva, Hakalova, Ostojićeva i druge.

Kad je poslije te noći, sutradan rano, Zora Kešeljewa izišla na ulicu, još su se slike vidjele svuda, jer policija nije bila uspjela da ih tako ubrzo uništi. Čak je zatekla Titovu sliku i proglas na lijepoj kamenoj zgradi Narodne banke, u kojoj je još 1941. godine bila talijanska komanda grada. Skojevke su uspjele da i na tu zgradu istaknu sliku i letak, iako ju je stražar neprekidno čuvao.

Zbog tih akcija u toku proslave Oktobra Talijani i ustaše su uhapsili četvoricu Muslimana, jednog Hrvata i jednog Srbina, koje su bili označili kao komuniste. Među zatvorenicima se našao i 15-godišnji dječak Ekrem Čurić, koji će kasnije, u grupi s Darinkom Bitangom, biti ubijen.

Ustaše daju četnicima so za kože

U to vrijeme i »Državni izvještajni ured« iz Mostara podnosi izvještaj pretpostavljenima koji odiše atmosferom u gradu i haranjima četnika po selima oko Stoca i Nevesinja. Tu su u isto vrijeme navodi kako su baš tada četnički predstavnici posjetili velikog župana Petra Zlatara i s njim se dogovorili da dobiju soli i da će za uzvrat dati ustašama kožu.

O prehrani u izvještaju piše da u posljednja dva mjeseca u Hercegovini nije stiglo žita više od dva kilograma po stanovniku mjesečno i da pred zimu, koja prijeti, ljudi zaista gladuju.

I u tom ustaškom dokumentu se govori o parolama po gradu pa se optužuju četnici kao da su ih oni pisali da bi uvjerali Talijane da komunisti djeluju u Mostaru.

U godini 1943. bilo je veoma mnogo borbi.

Rad organizacija u kojima su bile žene razgranao se tako da su njih preko tri stotine kao pravi vojnici čekale samo naređenje o tome šta da urade, a i same su preduzimale sve što je bilo korisno za borbu.

U toj godini, već u početku, zbivaju se događaji koji duboko odjekuju gradom. Čuje se da su jedinice Narodnooslobodilačke vojske oslobodile zapadnu Bosnu, a od Hercegovine — kraj oko Rakitna u predratnom Ljubuškom kotaru, i u Dalmaciji — Imotski. Sve to duboko je uznemirilo neprijatelja, što se vidi iz izvještaja ustaškog velikog župana Zlatara iz tog doba. Četnički vojvoda Jevđević napušta topli Dubrovnik, gdje je uživao u krilu okupatora, i koncem januara stiže u Mostar, a potom hita u Nevesinje.

Neprijatelj je bio iznenađen snagom divizija NOVJ. Da bi ih suzbio preduzeo je četvrtu ofanzivu i time užurbao sve izdajnike, pa i Jevđevića i Zlatara. Četnici koji su, uprkos njihovim saveznicima — ustašama, haračili oko Mostara, pa i u samom gradu — kao treća ili četvrta vlast, okupljali su se i pripremali da pomognu neprijateljskim divizijama.

Još jedna oružana akcija

Usred tih priprema koje su se i u gradu osjećale, prasnuli su 1. februara 1943. oko devet sati uveče meci iz oružja jednog borca u tadanjoj Ulici kralja Tomislava kada je zloglasni policijski agent, najopasniji od svih, Mujo Trbonja, izlazio iz kafanice. Borac Mostarskog bataljona Petar-Pera Krajina napao je agenta i dva metka su ga pogodila. Onaj što mu se zario u leđa teško mu je povrijedio unutrašnje organe. Mada je odmah prevezen u bolnicu i operisan, Trbonja je sutradan podlegao ranama. Napadač je gonjen, ali je uspio pobjeći. Umakao je u usku ulicu prema Neretvi i izgubio se među hridinama rijeke.

Tako je naplaćeno ubistvo sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a Salke Šestića. U biltenu Mjesnog komiteta bila je objavljena odluka da se policijski agent Mujo Trbonja osuđuje na smrt. On je saznao za tu odluku, te se vrlo oprezno kretao po gradu. Prvog februara Trbonja je pio sa svojim društvom u gostionici preko puta policije u Ulici kralja Tomislava, i toga dana je i skončao pred vratima gostionice.

Kako je to opisano u izvještaju šefa mostarske policije Mate Roke, sutradan su policajci išli od radnje do radnje i pozivali narod na sahranu, jer je bojkot građana bio takav da ga nije imao ko, po muslimanskom običaju, ni da nosi do groblja.

Na humci voljenog sekretara SKOJ-a Salke Šestića svakog dana je osvitlalo svježe cvijeće.

U svom izvještaju se Roko također žali da su dva dana prije četnici u Bijelom Polju provalili u džamiju i iz nje pokrali ćilime, a druge noći u pčelinjak samostana časnih sestara u Bijelom Polju, odakle su odnijeli sav med iz ulišta. Oko 250 njih je tada bilo, pod okriljem Talijana, smješteno u osnovnoj školi u Bijelom Polju. Počinili su više pljački.

U tom istom izvještaju Roko veli da je 20. februara šest stotina partizana stiglo u Drežnicu i prebacilo se na lijevu obalu Neretve, te da je do tada prešlo Neretvu više od četiri hiljade partizana, a oko tri hiljade ih se okupilo u okolini Drežnice. Blizu Širokog Brijega vođena je borba s partizanima, a u Drežnicu je ušla partizanska komora sa 1200 konja.

Bilo je očividno da je okupator bio uznemiren. Talijani su se utvrđivali svuda po gradu, a mostove su zatvorili žičanim zaprekama. Mine su postavili ispod njih. U Mostar su stigli i bataljoni crnogorskih četnika.

Obavljene su pripreme za proslavu Prvog maja. Policija je 28. aprila 1943. pronašla prepiljen jedan telefonski stup u Salkovićevoj ulici, blizu Neretve. To je bilo dovoljno talijanskim karabinjerima da, zajedno sa četnicima, a bez znanja ustaša, pripremaju racije. O jednoj od tih racija, u Donjoj mahali, obavijestili su ustaše samo sat prije njenog početka, tako da su ustaše uspjele da daju samo tri agenta. Na to se gorko žali šef policije Roko.

Uoči Prvog maja i na sam taj dan Talijani su sa četnicima preduzeli opsežne mjere sigurnosti u gradu. I dalje su pretresali po kvartovima i hapsili. Međutim, nisu našli ništa osim u kući Barakovića, u Tikvinoj ulici, nekoliko komunističkih biltena i nešto pisaćeg pribora, pa su Muniru-Miru Baraković uhapsili. U ostalim kućama ništa sumnjivo nisu pronašli.

Njemački proglas nasmijava Mostarce

Pripremajući se za događaje sjeverno od Mostara u sklopu četvrte i pete neprijateljske ofanzive, u Mostaru su se našli i Nijemci. Oni su 4. juna 1943. preuzeli vlast u gradu i u tom dijelu Hercegovine. Njemački »zapovjednik divizije« izdao je o tome proglas na našem i njemačkom jeziku.

Sadržaj kratkog teksta prilično je nasmijavao ljude, jer je Nijemac počeo još od 1914. godine, osuđujući pucnje Gavrila Principa 28. juna 1914, hvaleći »vrijeme, mir i blagostanje« prije 1914. godine, te borbe od 1914. do 1918, rame uz rame Švaba s nama. Uz to je proglas bio pun prijetnji i poziva Mostarcima da u miru žive s Nijemcima. Osobito je kraj izazvao smijeh, jer se Švabo posebno obraćao mostarskim Muslimanima: »Muslimani, na našoj strani bore se tisuće vjernika Alaha!«

Smiješan je bio još jedan događaj.

Pred zgrađom štaba talijanske divizije »Marke« jednoga dana su se postrojile njemačke, talijanske i ustaške »postrojbe«. Skinuta je, zatim, svečano, talijanska zastava, koja je isto tako svečano podignuta 1941. godine. Sada je umjesto talijanske fašističke, istaknuta nacistička zastava njemačkog Rajha, a kao poseban prilog na kraju, odsvirane su obadviije himne — njemačka i talijanska. Od ustaške države nije bilo nikakva znaka osim prisutnih ustaša.

Šef policije Roko o svemu tome izvještava višu ustašku vlast i saopštava podatke da je prošle noći vozom iz Jablanice dovezeno tridesetak mrtvih talijanskih vojnika, dok je, opet, kako tvrdi, s juga vozom dopremljeno trideset njemačkih ranjenika i smješteno u mostarsku bolnicu. Pet dana kasnije, kako piše, kroz Mostar je prošla »postrojba« od tri stotine četnika u uniformama njemačke organizacije »Todt«.

Nešto južnije od Mostara nestala je jedna njemačka patrola od tri vojnika, pa su Nijemci uhapsili dva-deset i tri Muslimana iz sela Pijesaka i nekoliko Srba iz Žitomislića.

Svi ti događaji su upućivali na zaključak o haosu među »saveznicima« s nekoliko njihovih vlasti izazvanom velikim bitkama i pobjedama Narodnooslobodilačke vojske u četvrtoj i petoj ofanzivi, kojih su poprišta bila dosta blizu Mostara. Kćeri i sinovi Mostara borili su se i na tim bojištima.

Opet podvig Mostarki

I u to vrijeme, kada je zaista bilo vrlo teško ilegalno raditi, kada je, kao i druge policije, i njemački Gestapo vrebao odasvud, Mostarke su se, još jednom, junački ponijele u jednoj velikoj javnoj manifestaciji.

U zatvoru je tada bilo dosta djevojaka i mladića. S njima je održavana veza. Partijska organizacija je nastojala i uspjevala da policija ne uputi zatvorenike u Jasenovac, kako su ustaše namjeravale. Preuzeli su ih Talijani i premjestili u zatvor Okružnog suda. Ali ustaše su bile uspjele da sve njih Talijani proglase taocima i da objave u proglasima njihovih imena i zaprijete da će za svaku sabotažu ili akciju u gradu strijeljati te mlade zatočenice i zatočenike.

Tim proglasom su bile zakočene neke akcije u gradu bar za neko vrijeme, jer bi neprijatelj svakako izvršio tu prijetnju, tj. strijeljao bi toliku mladež.

U puri donijetoj uhapšenima u zatvor, na dnu jednog lonca, nađen je karton s ovom porukom zatvorenicima:

»Nema huke, nema trke,
Nema više Muje Brke.
Sve vas redom pozatvar'o,
I njemu se u kraj stalo«.

Policijci su pregledali i promiješali puru, ali karton je, po dogovoru, bio prilijepljen na dno lonca u puri i nisu ga pronašli.

Tako su zatvorenice i zatvorenici obaviješteni o uspjelom oružanom napadu na policijskog agenta Muju Trbonju.

Preko pouzdanog čovjeka, šefa zatvora Okružnog suda Pere Čorića, stigla je u Mjesni komitet vijest da će veći broj mostarskih ilegalki i ilegalaca koji su tada bili u zatvoru biti prebačen vozom preko Dubrovnika u Šibenik, gdje će im talijanski vojni sud suditi. Partijski funkcioner Hamida-Mida Čadra dobila je zadatak da se uz Čorićevu pomoć probije do jednog zatvorenika, ponese mu poruke organizacije i da mu kaže da će biti priređen javni ispraćaj u času njihovog odlaska u logore u Italiju (jer je već bilo poznato da ši-

benski sud mahom osuđuje na dugogodišnju tamnicu u kazamatima i koncentracionim logorima u Italiji).

Hamida je isto tako morala donijeti podatke o tome što kojem od zatvorenika treba od odjeće, obuču i drugih stvari. Čorić joj je omogućio da najprije u samom zatvoru razgovara s nekim zatvorenicima. Ona ih je uputila u to kako da se drže u logoru, u kom je trebalo da se odmah povežu s tamošnjom organizacijom. Zatim je pojedinačno razgovarala s nekim zatvorenicima.

Svaka zatvorenica i svaki zatvorenik dobili su od organizacije po pet stotina lira za put, a novac je razmijenjen u lire u piljarskoj radnji Muhameda-Hame Repca, kod koga su Talijani kupovali robu za lire.

Konačno, i svaka porodica je svome bližnjem donijela hrane za put, od kojih su je mnoge, u ratnoj oskudici, dobile od organizacije.

Peti maj 1943. godine. Doneseno je za ispraćaj i cvijeće. Među onima koje je trebalo ispratiti bile su i vrlo aktivne ilegalke Marica Cvitković, Zora Kešelj, Džehva Oručević, Ferida Karadža, Zineta Karadža, Kimeta Pezo, Dobrila Carić, Hida Seferović i druge, pored muškaraca. Odlazilo je ukupno trideset i dvoje zatočenika.

»Tutti comunisti...«

To je bila vrlo smjela i izvanredno organizovana javna manifestacija, na koju je svaki komunist koji je legalno živio u gradu morao doći. Međutim, osim rodbine zatvorenih, došlo je mnoštvo i drugih Mostaraca i Mostarki.

Možda više od jednog kilometra željezničke pruge ima kroz grad od stare željezničke stanice do Čekrka, na kraju grada, prema Bišću Polju. Cijelom tom dužinom bio je špalir od onih koji su ispraćali voz sa uhapšenima. Omladina u vozu je pjevala partizanske pjesme. Momci su na biciklima jurili cestama sa obadje strane željezničke pruge i pratili voz dok je kroz grad nešto sporije išao. Balkoni i prozori su bili prepuni stanara koji su pozdravljali. Mnogo je suza tog dana prolijevano, tim više što niko nije bio siguran da će se iko od tih mladih ljudi živ vratiti. To je bila politička manifestacija moralne čvrstine grada.

Policija je bila iznenađena, a pošto su se događaji brzo razvijali, nije se snašla i nije uspjela da nešto preduzme u toku ispraćaja. Naime, zatvorenici su dovedeni kamionima iz zatvora vezani dvoje po dvoje. Najprije je nastalo grljenje i ljubljenje s rodbinom i predaja paketa hrane, i sve je to, bar za početak, izgledalo kao sasvim običan ispraćaj. Ali iznenada je odjeknula gromka partizanska pjesma.

Jedan od šefova talijanske OVRE, po zlu poznati Lastretti, koji je u Španiji, na bojištima na strani Franka, izgubio nogu, bio je zaprepašten i samo je govorio: »Tutti comunisti — macare« — »Sve su to komunisti — sve ih treba pobiti«.

Taj ispraćaj, kom su žene u zarovima i pod ferdžama davale osnovni ton, podigao je moral gradu. Mostar je sve više treperio u žaru borbe, pogotovu tih dana, dok je i u njegovoj neposrednoj blizini tutnjalo od borbi u vrlo velikoj operaciji.

Neprijatelj je podrhtavao i od snage borbenog i nepokolebljivog grada, koja se slivala u bujici obračuna oslobodilaca. Sve to nije mogao ni da shvati, a još manje da suzbije...

DJEVOJKE S PUŠKOM U RUCI

Mostarske djevojke su bivale zaljubljene, svaka u svog momka, one su se nadale da će stvoriti svoj dom, i imati svoju djecu, i o tome su sanjale, zamišljale kako će to biti lijepo kad dođe sloboda za koju se bore. Šetale su na korzou na južnom mostu ili u centru grada, očima tražeći svoga dragana, ali im je iznad svega bila misao na borbu.

Nije bilo razlike između mladih nježnih djevojkica koje su uzele pušku u ruku i otišle u odrede i onih hrabrih, neustrašivih, što su u gradu — osinjaku ulicama prenosile oružje, municiju, hranu i opremu za borcu ili su širile štampu i pronalazile sve više osoba što su htjele da se bore.

U Mostarskom proleterskom bataljonu

Preživjeli borci se sjećaju jednog susreta u šumi. Prilikom proboja neprijateljskog obruca na rijeci Pivi, u petoj ofanzivi, na jednim nosilima poznat borac u radničkom pokretu, neustrašiva Pava Miletić. Glava joj je bila povezana. Nosili su je zarobljeni Talijani.

U Pavinim gotovo ugaslim zjenicama bljesnula je u jednom tračku i nada i radost kad je u susretu prepoznala svoju dobru drugaricu Samiju Bubić, s kojom je zajedno radila političke poslove — Samija na lijevoj, a Pava na desnoj obali Neretve.

Pava je i prije rata hapšena u štrajkovima, a i u ratu je bila u grupi skojevaca pohvatanih na skojevskom sastanku u Cernici, one ramazanske noći u ljeto 1941. godine.

Kad je prepoznala Samiju pošto joj se ona sasvim blizu primakla, Pava je jedva čujnim glasom prošaptala:

— Evo, drugovi me spasavaju, ali me spasiti ne mogu.

Pava je podlegla. Ugasio se život vješte organizatorke pokreta u gradu, učesnice u demonstracijama na mostarskim ulicama i dovitljiva obavještajka.

U Šćitu, u prozorskom kraju, bila je bolnica s mnogo ranjenih partizana. Ustaše su bile u dosluhu s nekim fratrima iz tamošnjeg samostana, (u kojem je također bilo i nekoliko partizanskih simpatizera) i već je krišom bilo stiglo mnogo ustaša na oslobođenu teritoriju. U dogovoru s fratrima sakrile su se po kućama. Pripremao se mučki ustaški udar na bolnice, na ranjenike i bolesnike.

Pava je kao Hrvatica uspjela da se vješto ubaci u tu zavjeru i da zahvaljujući tome na vrijeme uđe u trag zločincima. Njenom zaslugom je zavjera otkrivena, pohvatani su neprijateljski zavjerenici i osujećen je napad...

Kad su borci Mostarskog partizanskog odreda u aprilu 1944. prešli s lijeve na desnu obalu Neretve ostala je njihova bolnica sa 15 ranjenih i bolesnih partizana u selu Grušči, desetak terenskih radnika i desetina za osiguranje, ukupno oko 35 ljudi. Tu su ostale i tri mostarske djevojke kao bolničarke: Sofija Oneščuk, Fatima Ševa i Vahida Mujan.

Bolnica je bila dobro skrivena u šumi, u kolibama. Četnici su, međutim, 28. aprila otkrili bolnicu, napali njenu zaštitnu jedinicu, razbili je i upali među

nemoćne bolesnike. Među dvadeset i osam poginulih i ubijenih bile su i te tri mlade Mostarke.

Nada Bajat je poginula u devetnaestoj godini. Predvodila je nekoliko bombaša preko jedne čistine kod sela Lisičića blizu Konjica. Trebalo je da se probiju kroz vatru do neprijateljevih bunkera i zauzmu ih, ali ju je kraj jednog oraha na tom brisanom prostoru metak zaustavio. Ustaše su je ranjenu ubile tu kraj oraha...

Nada je bila učenica, a u to vrijeme radnica u fabrici duhana, član i rukovodilac SKOJ-a u kvartu Brankovac, poznata kurirka u gradu, djevojka koja je neumorno prenosila borcima oružje i sanitetski materijal, rasturala letke i — učila na sanitetskom kursu. Među prvim djevojkama je otišla u partizane, krajem 1941. godine.

Bila je rukovodilac SKOJ-a u Prvom bataljonu Sedamnaeste krajiške brigade, u jedinici koja je vodila borbe u prozorskom kraju. Pala je 14. maja 1944. godine.

* * *

Mnogi đaci gimnazije u godinama pred rat i danas se sjećaju Zore Dragić, darovite učenice koja je u školu došla sa sela u narodnoj nošnji iz konjičkog kraja. Njena nerazdvojna prijateljica bila je Ljubica Mihić, djevojka koja je iz gatačkog kraja stigla u Mostar. Po završetku niže gimnazije obadvije su prešle u Učiteljsku školu.

Godine 1941. kao skojevke su otišle svaka u svoj kraj. Zora se našla među prvim borcima u jedinicama iznad Konjica, zajedno s Mostarcima, a Ljubica u jedinicama gatačkog kraja. Zora je poginula u petoj ofanzivi.

* * *

Bisera Salahović je vodila SKOJ u gimnaziji i bila član Međuškolskog aktiva SKOJ-a. Hrabra i otresita, a uz to i odlična učenica.

Biseri i Radojki Krčmar jednom je naredila njihova školska kolegica ustaškinja da očiste »ustaški stan«. One su to odbile. Znale su da ih je ustaškinja naročito izabrala za to kao protivnice ustaša.

Marta 1942. Bisera je otišla u odred u istočnu Hercegovinu prema Bileći, gdje je određena da radi kao politički radnik.

U junu 1942. je ranjena. Obrela se u bolnici u selu Zvijerini. Ali upali su četnici i zarobili cijelu bolnicu. Tu se bilo našlo još nekoliko Mostaraca. Neki su se spasili bijegom, a nekolicinu su četnici strijeljali nad jamom u Zvijerini, među njima i Biseru i njenu drugaricu Hasibu Ramović iz Nevesinja.

* * *

Mlada djevojka Ramiza Forić iz mostarskog radničkog naselja Pasjak, uoči rata je među mladima bila istaknuti aktivist u svom kvartu.

U partizanima je bila samo dva mjeseca. Kada su je vratili u Mostar na ilegalni rad. Nerada je na to pristala, više je voljela da ostane u jedinici s puškom u ruci. Plakala je na rastanku, ali — moralo se.

Nedugo poslije toga četnici su Ramizu uhvatili u Bijelom Polju i pretukli, pa je potom predali talijanskim fašistima. Saslušavali su Ramizu nastojeći da izvuku od nje podatke o ilegalnom radu, ali, uprkos zlostavljanju, ni riječi im nije kazala.

Talijani su sproveli Ramizu u koncentracioni logor Mamulu, a odatle su je, poslije zlostavljanja, prebacili u bolnicu.

Fašisti su pozvali njenu sestru Šemsa da dođe po nju i onako premlaćenu i teško bolesnu predali joj Ramizu. Šemsa ju je uzela ali sutradan je podlegla.

* * *

U skautskoj organizaciji, kojom su rukovodili skojevci, Hatidža-Tidža Kreso je postala član SKOJ-a, a u aprilu 1941. Međuškolskog aktiva SKOJ-a. Tada, u vrijeme kada je trebalo najviše raditi.

Kad je trebalo sakriti od policije Tatjanu-Tanju Peško, koja je odbila da se s roditeljima seli u Srbiju, Tidža je već imala sigurno sklonište za nju. Po mahali je govorila da joj je »stigla rodica iz Bosne«. Ta »rodica« je poslije »po vezi« boravila i kod Mide Šabanac i Šemse Madžo.

Tidža je bila jedna od onih koje su se bavile prikupljanjem i sklanjanjem oružja i municije. Poginula je na svršetku rata, u borbama kod Bihaća...

* * *

Kada je jedna grupa trebalo da krene iz grada u odred jedna od drugarica što je bila planirana da pođe s njom tada se razboljela i nije mogla krenuti. Kurir Alija Kreso je predložio Šefiki-Fiki Mišić da umjesto bolesne drugarice krene ona. Šefika s radošću pristane pa tako se iznenada nađe u borbenoj jedinici.

U sjedištu štaba su dočekani pucnjavom, u znak veselja. Šefika se i danas sjeća da je bilo i mesa za ručak, više nego u Mostaru. Ona je bila jedina djevojka koja je stigla u toj koloni.

Već nakon dva dana učestvovala je u jednoj akciji, iako među »bespuškovićima«, kako su zvali one koji još nisu imali pušaka.

Riječ je o upadu u Konjic, marta 1944. akciji u kojoj su borci bez pušaka imali posebne zadatke. Jedni su nabacivali kamenje na prugu — da ne može stići pomoć neprijatelju željeznicom, drugi su presijecali električne vodove — da se gradić zamrača i slično.

Međutim, poslije upada su se borci morali povući. Neprijatelj je dobro potprašio napadače, te su se ovi morali povlačiti uzbrdo. Nenavikla na takav napor, Šefika je s teškom mukom uspjela da se izvuče. Čak se s nekim bila izgubila, ali je opet pronašla svoju četvu. Veoma teško joj je bilo što je u toj borbi teško ranjen njen susjed u Mostaru Kemal Sarić. Podlegao je ranama. Cio bataljon ga je oplakao.

Tih dana Šefika je izdržala i strah od mraka kada je prvi put određena na stražu od ponoći do dva sata ujutru.

Razvodnik joj je rekao: »Pazi, od tebe zavise životi četrdeset boraca koji spavaju«.

Po nesreći, baš Šefiki se desi da se nešto približava njoj. Pvikala je: »Stoj!«

Ali kretanje se nastavilo, čak i pošto je zaprijetila da će pucati. Opalila je, a kako još nije znala valjano da drži pušku kundak ju je dobro drmnulo.

Sve je utihnulo. Kada je svanulo utvrđeno je da je ubila nečiju kozu, zbog čega nije bilo kraja šalama i pričama povodom tog događaja.

No Šefika je stasala u hrabru partizanku. »Nije se dala« u bolničarke, radije je išla sa bombašima na neprijateljske bunkere. Ali kako su ranjenici dozivali drugarice u pomoć, i Šefika je nosila sa sobom zavoje.

Kada je jednom prilikom zaustavljen voz koji je dolazio od Sarajeva, Šefika je sa svojom drugaricom Šimšom, rodom iz okoline Sarajeva, otvorila jedan teretni vagon. Unutra je bilo nekoliko domobranskih legionara sa Istočnog fronta i jedan Nijemac. Znali su

da su u opkoljenom vozu i predali su se. Švabo je, međutim, zaždio da bježi, ali ga je tane stiglo.

Šefika je jednom dobila kurirski zadatak; da pre-gazi Neretvu i pozove jednu četu s druge obale rijeke. Ta je četa bila upućena da osigura dolazak u jedinicu savezničkim avijatičarima koji su se bili spustili iz oštećenog bombardera. Komandant je Šefiki objasnio da mora pronaći kod Neretve kamen krečom obojen, znak gdje je Neretva plitka da se može gaziti.

Šefika je u samu ponoć stigla na rijeku i nikako nije mogla pronaći kamen. Krenula je natrag da to kaže u štabu. Prešla je prugu Mostar—Sarajevo i stigla na cestu, kad ugleda kako cestom prema njoj juri njemački tenk.

Imala je pušku zaplijenjenu od jednog njemačkog oficira. Bila je osobita, okićena srmom. Borci su ukrašeno oružje davali drugaricama da im to bude umjesto nakita djevojačkog. Tako je i Šefika dobila lijevu pušku srebrom ukrašenu.

No sad je zbog toga došla u opasnost, jer je puška izdajnički svjetlucala na mjesecini. Šefika je tutnula pušku u jarak pored ceste i legla na nju kao da je mrtva. Tenk je zastao baš kod nje načas, ali je otišao dalje.

Kad se malo pridigla vidjela je drugi tenk, sa dva jaka svijetla. Ponovo je legla u jarak i pokrila pušku kao prije.

Tenk joj se približio, ali začula je i korake dosta blizu. Namah se prolomila eksplozija bombe. Pogode-ni tenk je počeo da gori. Iznad Šefike se pojavio jedan od najhrabrijih boraca, Ahmed Pintul. On je i bacio bombu na tenk. Uništeni su i vozilo i posada. Ahmed je objasnio Šefiki da je krenuo njoj u pomoć. Najvjerovatnije je da joj je život spasao.

To je bila jedna od mnogih teških zgoda Šefikinih u ratu.

A njen najradosniji trenutak je bio 15. februara 1945. godine u zoru, kada je na tenku ušla u oslobo-deni Mostar ...

* * *

Četnici su u Zijemljima iznad Mostara ubili i partizansku bolničarku Rabiđu-Rapku Zekić, a u južnoj Hercegovini je poginula i Mostarka Ešrefa Bilić ...

Kad je rat počeo mladoj frizerskoj radnici Nataliji Ljoljić bilo je tek petnaest godina, ali je ona već tada, kao učenica, tek što se bila zadjevojčila, stupila u naprednu omladinu, da bi ubrzo postala i članica SKOJ-a. Neustrašivo je bilo to djevojčce. Imala je slabašnu majku. Ipak, premda je bila bolesna, majka je, zbog straha za svoje dijete, uzimala korpu ili vreću s bombama i drugim materijalom i nosila na odredište, ali Nataša bi išla uz nju.

Natalijina drugarica Zagorka-Zaga Toholj (poginula kao kurir 1944.) i ona ušle su jednog dana kad nikoga tamo nije bilo u ambulantu socijalnog osiguranja, i Nataša ju je ispraznila: dodajući Zagi kroz prozor zavoj, gazu, vatu i jod — sve je pokupila. Djevojke su napunile poveliku korpu i odnijele.

Natašina kuća je bila utočište ilegalaca. U njoj je jednom boravila i Olga Marasović. Nataša je nije znala, nego ju je po imenu upoznala tek kasnije, u partizanima.

Ustaše, Talijani i četnici su posumnjali u tu kuću, te su četnici jednom banuli i pretresli je, a Natašu i bolesnu joj majku odveli u zatvor Okružnog suda. Kako nisu imali nikakvih dokaza protiv njih, poslije nekoliko dana su ih pustili.

Kad joj je 1944. godine majka umrla, Nataša je, kao jedan od najmlađih boraca, otišla u odred.

Natalija je završila sanitetski tečaj u Domanovićima, i bila je bolničarka u Trinaestoj hercegovačkoj brigadi. U borbama na Ivan-sedlu promrzli su joj prsti, zbog čega je operisana u mostarskoj bolnici kad je grad oslobođen. Mlada djevojka se vratila u svoju jedinicu i u njoj ostala i poslije rata: tjerala je četničke i ustaške odmetnike »škripare« po Hercegovini...

* * *

Borci se sjećaju i mlade Stojanke-Stoje Lečić iz Zijemalja. Prilikom rascjepa sa četnicima ona se pridružila grupi partizana koja je bila krenula prema Bosni. Borci se dobro sjećaju Stoje kao sjajnog mitraljesca i njene gotovo natprirodne snage i izdržljivosti i u najtežim ratnim časovima, na Sutjesci, u petoj ofanzivi. Kad bi i muškarci iznemogli Stoja je bila ta koja je mitraljez prenosila s čuke na čuku. Znala je da brzo rastavi svoje oružje i očisti ga ako bi »zaštopalo«. Umjela je da rastovari i natovari konja bolje i brže nego ikakvo muško. Glad i žeđ je podnosila bolje od svakog muškarca.

Stoja je zajedno s Mostarkom Biserom Puzić bila u Desetoj hercegovačkoj brigadi. O njoj Bisera kaže:

»Zajedno smo učile da rukujemo bacačima. Stoja je bila izvanredan drug, požrtvovana i hrabra djevojka. Kad smo se poslije pete ofanzive vraćali prema Mostaru, u jednoj grupi iscrpljenih boraca, i Stoja je išla s nama prema svom rodnom selu Zijemljima iznad Mostara, na padinama Velež-planine. Ja sam bila toliko slaba od neishranjenosti da sam posrtala, ako

bih sjela odmah bih zaspala. Stoja me je pazila, nosila je i moju i svoju pušku, a kad ja više nisam mogla ni hodati, pomagala mi je, vukla me je, mada je i ona bila na kraju moći.

Poslije pete ofanzive je oboljela. Bolovala je kod svoje kuće. Podlegla je teškoj bolesti i ratnim napornima...

U Petom bataljonu Desete hercegovačke brigade bila je i Slavica Martinović, da bi docnije prešla u hiruršku ekipu Treće divizije kod doktora Izidora Pape.

Poslije pete ofanzive desetak boraca se našlo u Dubravama. Krenuli su da pronađu svoju brigadu. Međutim, troje od njih je odsječeno: Mitar Bošković, Petar Radović i Slavica. Trebalo je da se i oni povuku, ali da su pokušali tačno bi izišli na metu Nijemcima. Slavica je predložila da se Petar i Mitar povlače a ona će ih štititi mitraljezom. Tako je i bilo. Uspjela je. Kad su Mitar i Petar zašli iza jednog brijega i bili u sigurnosti počeli su da štite Slavicu kako bi se i ona izvukla. Jedva su je spasli. Nikako im nije bilo jasno kako je tada Slavica ostala živa. Oni su je istina štitili, ali Nijemci su na nju ispalili čak i nekoliko bacačkih mina i otvorili bjesomučnu pušcanu i mitraljesku vatru, pa ipak je nisu pogodili. Štaviše ona je sve vrijeme dok su prema njoj tukli odgovarala vatrom na vatru i vrlo vješto se povlačila. Ta neustrašiva djevojka je bila Dalmatinka, pa su je u ratu drugovi tako i zvali.

* * *

Prije pete ofanzive dvije mostarske djevojke Emi-na-Mina Haćam i Mubera-Bera Arpadžić-Spužić doživjeli su neugodnosti zarobljene su, i mogle su lako

da izgube život od četničke kame. Bera je tada bila politički radnik na Boračkom jezeru i ujedno učiteljica u selu Čičevu kod Boračkog jezera. Jedne noći joj je iz štaba Mostarskog bataljona stigao kurir i pozvao je da ode u štab, sa svom spremom. Te je večeri bila priredba u selu sa sijelom, koje je poduže trajalo. I kolo se igralo. Potom su svi raspoređeni po kućama na spavanje. U jednoj kući su spavale Mina i Bera te Konjičanka Slavka Draganić.

Negdje oko tri sata ujutru probudio ih je borac Abdulah Husrefović i rekao im da su četnici napali Bijelu. One su već čule pucnjavu. Ubrzo su u kuću banuli četnici. Među njima je bio neki Risto, ridast, crvenokos čovjek. Poznao je Beru i rekao joj: »Učiteljka, šta si se prepala, nećemo ti ništa«.

Četnici su zarobili to četvoro — tri djevojke i Abdulaha. Četnici su ubacili sve četvoro u jednu štalu od kamena. Bera i Mina su vidjele da je kuća u kojoj je bio štab bataljona opkoljena i da su je četnici obasuli vatrom.

Zarobljenike je čuvao mladić Dragić s puškom o ramenu. Četnici su ispitivali djevojke podnoseći im cijevi pušaka pod grlo i prijeteci. Htjeli su svakako da saznaju gdje se nalazi komandant bataljona.

U štali u kojoj su bili zatvoreni partizani su prošli u kamenom zidu jednu rupu. Stali su se dogovarati o bjekstvu. Ali pokazalo se da se kroz rupu može provući samo Mina, jer je bila najtanja. Ona, međutim, nije htjela da napusti saborce. Svi su pokušali da se provuku kroz rupu — bezuspješno.

Pao je mrak. Odjednom je neko izvana počeo pitati: »Koga ima tu?« Odgovorile su »Bera i Mina«.

Bio je to učitelj-partizan, Srbijanac Nešić sa još tri partizana. Bili su došli na pregovore s četnicima. Dok je Nešić razgovarao i tobože četnike ubjeđivao

da im Bera kao učiteljica može pomoći u učenju djece, odjednom je s brda Prevlja zapucalo. Bio je to ustaški napad.

Kao mnogo puta u revoluciji i do tada i od tada, dogodio se čudan slučaj, nešto što je značilo spas za zarobljene. Kad su ustaše napale četnici su se namah razbježali kojekuda, a zarobljeni partizani s pregovaračima su iskoristili priliku i tako spasli glave...

* * *

Kad su nastali sukobi s četnicima u Hercegovini, kada su izdajnici iz partizana prelazili u četnike, u mektebu u selu Spiljanima bila je partizanska jedinica, a u jednoj seljačkoj kući partizanke-Mostarke Samija Bubić i Ešrefa Bilić sa još tri mještanke. One su izjutra pošle do kuhinje. Sreo ih je dotadašnji partizan Simo Pantić. Zatražio je od Samije da odloži pušku.

Okolo nje se sjatilo još pet-šest njih i oduzeli su joj oružje. Isto tako su učinili i sa Ešrefom Bilić.

Bio je to početak četničkog puča.

U tom prevratu je jedan borac uspio da prevari četnike. Glumeći da je i on četnik povikao im je: »Šta ove dvije držite? Pustite ih, neka ih nosi davo!«

Četnici su ga poslušali. Samija i Ešrefa su se povukle i uskoro srele s partizanskom desetinom Alije Pirkića, s kojom su se vratile u selo Gakiće. U tom selu je bio na vezi seoski »muftar«, a u blizini, u selu Đajićima, bio je uređen i prelaz preko Neretve. »Muftar« im je pomogao na tom opasnom prelazu preko rijeke. Svu »tehniku« su činili nategnuta žica i na žici jedan točak sa gvozdenom kukom. Na kuki je visila omča od konopca u koju se moralo sjesti. Tako, sje-

deći u omći kao u ljuljašci, Samija i Ešrefa su, jedna po jedna, prešle Neretvu, kao i ostali borci, s lijeve na desnu obalu, koja nije bila ugrožena četnicima.

Kasnije su se partizani prebacili prema Borcima, ali su i tamo četnici već bili zauzeli partizansku bolnicu. Pošto je Pirkić dobro poznao taj kraj, krenuli su prema Crnom Polju. Tako su i dvije partizanke izbjegle četnička klanja koja su se tada dogodila.

* * *

Dva borca — Kevsera Tikvina i Samija Bubić — našle su se poslije pete ofanzive na mučnim putevima povlačenja kao i veći broj boraca Mostarskog bataljona što su bili odsječeni od glavnine na Šćepan-polju. I Kevsera i Samija su tu zanoćile, a kad su se ujutro probudile vidjele su da su same. Obadvije su bile ranjene, a Samija još i bosaa. Evo kako to opisuje Kevsera:

»Za mene se najveća borba u petoj ofanzivi odigrala na Sutjesci prilikom proboja. Pogibija Save Kovačevića na nas je ostavila naročito težak utisak, jer smo se mi nalazili u neposrednoj blizini mjesta pogibije kao zaštitnica bolnice. Neposredno poslije proboja, u jednoj šumi na Zelengori našlo se je nas osamnaest boraca iz Mostarskog bataljona u potpuno bezizlaznom položaju. Bili smo otcijepljeni od svih naših jedinica. Pošli smo u pravcu Vrbnice. Lutali smo ne znajući kuda idemo. Naišli smo na jednu brigadu, i ti borci su nam dali jednu kravu. U Vrbnici smo pojeli nešto malo mesa, održali kratak sastanak i riješili da se podijelimo u grupice, jer je prijetila opasnost da nas kao veću skupinu pohvataju.

Dogodilo se nekako da smo Samija Bubić i ja ostale same. Od Vrbnice sve do Konjica smo se nas dvije same povlačile. Sretale smo Dalmatince, lutale šumama, jer nismo znale put. Događalo se da po nekoliko sati pješačimo i da se vratimo na isto mjesto. Bile smo do kraja usamljene. Kad bismo čule zvonice od stada i susretale pastire, radost bi nas obuzela. Željale smo da vidimo živog čovjeka koji bi nam pokazao put. Znale smo, inače, da naše jedinice idu prema Hercegovini, pa smo i mi odlučile da idemo u tom pravcu. Nailazile smo na seljake, navraćale u neka sela i tamo se okrepljivale.

Iako su često bili neraspoređeni prema nama, seljaci su nas relativno dobro dočekivali. Najviše je bilo podrugljivaca koji su govorili da smo iz avanture otišle u partizane, i to nas je najviše vrijeđalo, ali smo morale sve da podnosimo. Bilo je seljaka koji su tražili od nas novac i uzimali nam odjeću.*

Pet dana su dvije partizanke pješačile preko Zelengore do konjičkog kraja. Usput su brale lišće s bukava i travu čupale pa jele, a ni vode nisu lako nalazile.

Prvi susret s ljudima poslije pet dana dogodio se u selu Jeleču. Tu im je jedna čobanica dala malo surutke i obavijestila ih da su tu blizu, u nekoj paprati, skriveni Nijemci. Uputila ih je prema selu Boriji i pokazala im put. U Boriji se nalazio jedan Samijin rođak, raniji učitelj, Enver Dizdar.

Samija i Kevsera su dva dana lutale tražeći Borije. Tumarale su Husak-planinom, njenim vrletima, gdje je udarila strahovita oluja. Gromovi su pucali i munje sijevale. Jedva su žive stigle u Borije. Uvukle su se najprije u jednu kolibu, da se sklone od nevremena.

Međutim, i tu su naišli četnici. Uхватili su ih. Bili su to mještani. Pretukli su ih, ali im je spasilo život i

to što su im rekle da su Srпкиnje. Ipak, uzeli su im i ono malo robe što su imale.

U selu Trešnjevici su upale u četničku kuću. I tu su dobile batine, ali su puštene. Konačno su stigle u jedan zbjeg iz Bjelimića, gdje su dobile malo mlijeka i noćile pa krenule prema Neretvi.

Na Neretvi im je odbornik Agan Jazvin donio malo hljeba i mlijeka. Tu su prenoćile, a sutradan su se prebacile preko rijeke u selo Raziće. Odbornik Česir im je pomogao da se sklone u kolibu na Blacama. Odatle je Kevsera otišla prema Mostaru, a Samija je ostala da se liječi kod jednog seljaka, nekog Mula Bešira, čiji je sin Adem bio u partizanima.

* * *

»Svaka četa Desete brigade imala je po nekoliko drugarica«, sjeća se Bisera Puzić. »Te su žene većinom bile izvrsni borci. Nastojale su da pomognu svojim drugovima u održavanju higijene. Kevsera mi je pričala o jednom događaju što se zbio baš prije proboja. Četa je bila na kratkom odmoru. Borci su se bili svukli i rublje predali drugaricama na pranje. Upravo kada je sve rublje bilo namočeno, neprijatelj je napao. Borci su polugoli ušli u borbu. Drugarice su mokrno rublje natovarile na konje, a dijelom su i same nosile na leđima. Inače, iako to nije bio njihov zadatak, jer su kao i ostali borci sudjelovale u borbama, one su se starale o bolesnicima i ranjenicima, krpale rublje, kuhale i uopšte brinule o onim sitnim 'kućnim' poslovima u jedinicama i time mnogo pomagale borcima...«

Mostarke u slovenačkim jedinicama

Jedna grupa omladinki koje su uhapšene 1943. godine otpremljena je u logor u Italiju (onim transportom koji je sav grad svečano ispratio kada je voz prolazio kroz špalir Mostaraca). U logor su tada odvedene Zora Kešelj, Dobrila Carić, Dinka Prohaska, Nada Popović, Mira Baraković, Radojka Krčmar, Hida Seferović i još nekoliko njih. Odvezli su ih najprije u logor Prevlaku, zatim u koncentracioni logor Visco di Udine u Italiji.

Neke od zatočenica su bile među sobom nerazdvojne prijateljice, kao Zora Kešeljeva, Srpinkja, i Dobrila Carić, Hrvatica, iz bolje stojeće kuće.

Nakon kapitulacije fašističke Italije, septembra 1943. jedna grupa Hercegovaca krenula je iz Italije prema jugu, i stigla blizu Hercegovine do Neretvanskog partizanskog odreda, u koji su bivše zatočenice stupile, a među njima i Mostarka Dinka Prohaska. U tom odredu je ostala do početka šeste ofanzive, kada su svi prebačeni na Vis, gdje je Dinka završila viši sanitetski tečaj i određena na dužnost šefa saniteta u dalmatinskoj diviziji.

Mostarci i Mostarke, gotovo svi koji su bili u logoru Visco di Udine, stupili su u slovenačku brigadu »Ljubo Šercer« i odmah raspoređeni u čete.

Ubrzo je Hida Seferović teže ranjena u bedro metkom dum-dum. Velika rana joj je krvarila. Iz sela u blizini svi seljani su bili pobjegli, a Nijemci su selo zapalili. Koliko se Hida sjeća, selo se zvalo Lopate.

Ranjenica se zatekla iza jednog zida. Nijemci su se povukli, no nigdje u okolini nije bilo ni žive duše da joj, ranjenoj, bilo ko pomogne.

Tek uveče, kad je pala noć, Hida je čula kako se u selo vraćaju iz šume ljudi. Čuli su se i plač i dovi-

kivanje. I ona je počela dozivati. Ljudi su je čuli i pošli u potragu. Kad su je pronašli napravili su nosila i prenijeli je u selo. Pružili su joj prvu pomoć, isprali, očistili i previli ranu. Zatim su je presvukli u seljačku odjeću, jer su je našli u partizanskoj uniformi. Kad su je prenijeli u selo kuće su još gorjele, zgarišta su se dimila, a tuga se bila nadvila nad selom. Seoski župnik se sam uputio prema štabu brigade i iste noći javio o ranjenici.

Hida je kao još neki Mostarci i Mostarke, konačno najprije prebačena u Hrvatsku, a potom u Cazinsku krajinu. Nije se mogla pridružiti svojoj prijateljici iz logora Zori Kešalj na putu prema Hercegovini, već je ostala kao politički radnik u Cazinskoj krajinu. Radila je u sreskom komitetu SKOJ-a sve do oslobođenja.

U tom susretu Zora joj je pričala o pogibiji hrabre Mostarke Radojke Krčmar u Sloveniji. Evo šta je Zora zapisala u jednom svom sjećanju o Radojki i ostalim Mostarkama i Mostarcima što su bili u slovenačkim jedinicama:

»Od preživjelih drugova i drugarica u slovenačkim jedinicama sjećam se Dobrile Carić, Hide Seferović, Mire Baraković, Radojke Krčmar, Fatime Tikvine, Milice Slijepčević, Husnije Kurta, Ljube Nikolića, Salke Barakovića, Martina Raguža i Nenada Perotića. Izvjestan broj drugova, među kojima su bili Zvonko Beltram, Zvonko Miletić, Džemal Peco, Mensur Seferović i još neki, također su neko vrijeme bili u slovenačkim jedinicama, ali su se poslije vratili u svoje krajeve. Pošto sam dvadeset dana ostala u brigadi »Ljubo Šercer«, Husnija Kurt je otišao iz brigade na Drugo zasjedanje AVNOJ-a, a istoga dana i ja sam iz brigade dodijeljena za partijskog radnika Sreskom komitetu Partije u Ribnici — kasnije u Sodražici.

Poslije sam određena za instruktora Okružnog komiteta u Ribnici, ali sam stalno nastojala da održavam vezu, ili bar da ponešto saznam o drugovima Mostarcima koji su iza mene ostali u Šercerovoj brigadi. Prilikom raznih susreta s kuririma u Sloveniji koji su me poznavali, jer sam bila jedina iz ovih krajeva na terenu Slovenije, saznala sam tužne vijesti o pogibiji drugova iz Mostara i o izvjesnom broju njih koji su u borbama bili ranjavani. Tako je, koliko se sjećam, među prvima bila ranjena Hida Seferović, i jednom prilikom sam se našla s njom u ribničkoj bolnici. Moj ponovni susret s Mostarcima iz Šercerove brigade bio je, koliko se sjećam, 17. decembra 1943. godine. Tada sam bila član Sreskog komiteta u Sodražici, i mada je bio zapao snijeg i hladno vrijeme, jednog dana rano ujutro sekretar Komiteta me je obradovao viješću da se moji Mostarci u Šercerovoj brigadi nalaze u jednom selu udaljenom samo tri kilometra od sjedišta našeg komiteta. Kao neku vrstu nagrade dao mi je odsustvo od nekoliko dana, onoliko koliko bude boravila brigada tu da budem među njenim borcima.

Selo u kome je brigada bila odsjela zvalo se Kot. No, koliko god je bio radostan taj trenutak ponovnog viđenja s drugovima iz Mostara, radost mi je bila pomućena jer su prve riječi koje mi je uputio Gašo Ilić, a s njim i Reuf Zupčević, bile: »Zoro« izgubili smo našeg Ziju...'

Za četiri dana sam koliko god sam mogla sa svakim drugom razgovarala, a najviše sam se zadržala u razgovoru sa Gašom Ilićem. Čini mi se da je u to vrijeme bio komesar ili komandant bataljona. Pričao mi je da je rukovodstvo brigade imalo izvanredno mišljenje o Mostarcima i Hercegovcima kao borcima u slovenačkim jedinicama, da su ih na svakom mjestu zvali »fest fantije« — odlični momci, i da su im davali odgovorne položaje.

Sa svim drugaricama iz Mostara u toj brigadi vodila sam duge razgovore. Najviše mi je ostao u sjećanju posljednji razgovor sa Radojkom Krčmar. Poznavala sam je inače kao nasmijanu i veselu djevojku punu poleta, a i revolta protiv okupatora. U tim trenucima nisam primijetila da je ta njena vedrina splasnula, ali sjena umora i neraspoloženja na njenom licu duboko mi se urezala u sjećanje. Da li je takav izraz lica bio posljedica riječi koje mi je tad uputila — da predosjeća da će poginuti, da li je to bila njena sjetta zbog sjećanja na majku, to ni danas ne bih mogla reći, ali se sjećam doslovno ovih njenih riječi: 'Zoro, ako oстанеš živa pođi kod moje majke pa joj reci da ona kao majka može da bude ponosna na svoju kćer jer ničim nije okaljala svoj život...'

Poslije petnaest dana od dana rastanka s Radojkom od nekih kurira iz Okružnog komiteta Partije u Ribnici saznala sam da je Radojka 20. decembra, dakle, odmah po našem rastanku, poginula.«

Dok su se Mostarci i Mostarke borili u Sloveniji Mostar je, 14. februara 1945, oslobođen. Tada se u 29. diviziju i u dalmatinske jedinice javilo dosta mostarske omladine, koja je i te kako bila odrasla. Nekoliko djevojaka boraca iz Mostara je poginulo na Ivan-planini, i u Istri...

Briga o bataljonu u okupiranom gradu

To je bilo doba kada su se borci sjedinili sa ilegalnim pokretom u gradu, kada se desetakovani Mostarski bataljon, Treći bataljon Desete hercegovačke brigade, koji je pripadao Trećoj diviziji, to jest diviziji Save Kovačevića, spustio iz brda u okupirani grad na oporavak od preteških posljedica teške ofanzive.

Tada se oko osamdeset boraca odjednom našlo u Mostaru, usred košmara poslije pete ofanzive, kada su i neprijateljske jedinice, neke razbijene, također lutale Hercegovinom i dolinom Neretve, Sutjeske i Drine, dok su partizanske brigade i divizije probijale obruče uz neopisivo mnogo tragičnih gubitaka.

Tada je i Mostarskom bataljonu pripala teška zadaća da štiti ranjenike kako bi prešli Sutjesku i izbjegli uništenje. U takvoj situaciji, poslije bojeva, dok još nije bilo vijesti o tome šta se to dogodilo oko male rijeke, Sutjeske, tadašnji sekretar Mjesnog komiteta Partije u Mostaru Ljubo Brešan (narodni heroj, streljan 1. avgusta 1943. godine na Ovojcima kod Mostara) dobio je iz Podveležja poruku od komesara Mostarskog bataljona Envera Čemalovića u vidu pitanja da li u tim teškim okolnostima mogu ranjeni, bolesni, izgladnjeli, ogoljeli i bosi borci bataljona da nađu utočište u svom gradu. I — da li je Mostar sposoban da prihvati borce, da li su mostarske majke, sestre i bake u stanju da njeguju iznemogle, da li su ljekari spremni da im liječe rane.

Komitet je održao sastanak, i u Podveležje je brzo stigla vijest da borci mogu naći potrebno utočište u gradu. Oni se zatim spuštaju u grad u manjim grupicama, po dvojica-trojica, a neki i sami. Osiguran im je prihvati na više mjesta. Izabran je i poseban odbor za brigu o borcima, za njihov smještaj, ishranu i liječenje.

Nije to bilo lako, jer su u četvrtoj i petoj ofanzivi bile pokidane gotovo sve veze s jedinicama i grad je bio tako reći odsječen.

Osim toga, borba se među gradskim zidinama i po mostarskim sokacima i dalje vodila, ilegalni rad se nije prekidao, sve više ljudi je bilo u spiskovima policije. I o njima su morali da vode računa Mjesni ko-

mitet i, naročito, organizacija Antifašističkog fronta žena. Uostalom, na plećima žena bila je gotovo sva briga o prehrani i skrivanju ilegalaca. Povrh toga, trebalo je primiti još stotinu boraca odjednom, među njima najviše Mostaraca, ali i nešto boraca iz Dalmacije i južne Hercegovine koji su se uz put pridruživali Mostarcima od Sutjeske do Podveležja.

Eto, u tom trenutku se sav borbeni Mostar bio sjedinio sa svojim borcima. Bataljon se, poslije nekog vremena, ojačan vratio na teren, na svoje borbene položaje.

Juna 1943. godine na Vučevu, Nedajnu i drugim poprištima borbe Mostarci se susreću i bore rame uz rame sa dalmatinskim, crnogorskim, sandžačkim, banijskim i drugim jedinicama. Na dan pogibije legendarnog junaka jugoslovenske revolucije Save Kovačevića, komandanta Treće divizije, kojoj je pripadao i Mostarski bataljon, Mostarci su se spustili na samu Sutjesku.

U borbi s Nijemcima na Tjentištu Mostarski bataljon je izgubio 70 boraca. Bilo je to u bici za Košur. Okršaj se vodio na rastojanju manje od pedeset metara, prsa u prsa. Usred bitke, u teškoj situaciji, stigla je vijest da je poginuo Sava Kovačević. U jednom predahu bataljon se okupio — prepolovljen. Oko stotinu i dvadeset boraca je sa Sutjeske krenulo prema Suhom potoku. Drugog dana pred zoru bilo je ostalo samo njih 70, jer su Nijemci jedan dio bataljona odsjekli.

U takvom trenutku održan je sastanak partijske organizacije da se vidi šta da se radi. Odlučeno je: budući da jedinica nije u vezi ni sa brigadom, ni sa divizijom, ni s Vrhovnim štabom, formiraće se grupe koje će djestvovati kao mali odredi u pokretu, s tim što će svaka krenuti prema svom kraju — jer je tu

bilo i Crnogoraca, i Dalmatinaca, i boraca iz južne Hercegovine. Riješeno je da se svaka poveže s tamošnjom partijskom organizacijom.

Mostarci kreću prema Mostaru. Njih 45. S njima su i Dalmatinci. Ostali se odvajaju: jedni k Bileći, s komandantom bataljona Radovanom Šakotićem, drugi prema Trebinju i Stocu, treći k Neretvi i Konjicu, Rami i Prozoru.

Negdje oko 16. juna 1943. godine, jedne večeri, borci su se razdvojili na platou Ravno iznad Gacka i krenuli na razne strane. Premoreni, izgladnjeli, s ranjenicima, bez veze s drugim jedinicama, bez hrane, bez ikakvih rezervi. Uz put su se hranili strugotinom od mlade bukve, lišćem, travom, korijenjem, kozlacom... Bio je to hod praćen nedaćama kao što su iznemoglost, nervni šokovi, haluciniranje uz uzvikivanje riječi bez smisla... Neki su bili napola izbezumljeni. Putem — susreti sa zalutalim ranjenicima i tifusarima. Neki se pridružuju, pa se opet odvajaju i gube. I pojedini Mostarci su stizali svoje, a neki su lutali pojedinačno tim krajevima. Pa i zalutalih pripadnika njemačkih razbijenih jedinica je bilo po putevima, stazama i šumama. Opasni su bili susreti s njima. I oni su išli po dvojica-trojica, ne znajući ni sami kuda.

Mostarci se jednoga dana zaustaviše da bivakuju i odmaraju se kraj jednog vrela, u grmlju, kad odjednom ču se njemački govor i dozivanje. Iz skrovišta se vidjelo: na isto vrelo su dolazili i Nijemci i oni, samo Nijemci nisu znali za njih.

Kada su stigli u neko selo nekako su našli vodiča. Bilo ih je ostalo svega 28. Ostali su zaostali i putovali sami. Vodič je, međutim, tu grupu odveo pravo u četnički štab Milorada Popovića. Iznurenim borcima su četnici odmah pokupili oružje. Četnički vojvoda Popović im je te večeri obećao prolaz, čak im ga je »ga-

rantovao«. Ali njegove su namjere bile druge — da onako iznemogle ljude obećani četnički kuriri odvedu u Fojnicu i da ih tamo pobiju i pobacaju u jamu. Ili: da ih predaju nevesinjskim četnicima.

Po gustoj magli i kiši grupa kurira ih je prevela preko ceste. Kad je pala noć, borci su se preko veze dogovorili da umaknu. Većina njih, oko 25, dokopala se slobode. Trojica su zaostala, ali su sutra dan sustigli svoje.

Nakon dva tri dana borci su stigli u Podveležje. Bilo je to 18 i 19 juna. Kuriri Alija-Ala Kreso i Boro Radan spustili su se u grad. Veza je uspostavljena i istog dana grupa je ušla u Mostar. Međutim, neki su pojedinačno bili već stigli, kao recimo, Mehmed Trbonja, a neki su pristizali kasnije. Ukupno se u Mostar vratilo oko osamdeset boraca. Neki od njih su bili iz drugih jedinica koje su se borile u petoj ofanzivi. I Mustafa Temim je stigao sam u Podveležje i spustio se u Mostar. Dobio je odijelo i bicikl i uz pomoć veze otišao svojoj kući, pa odatle opet po rasporedu, kod Muje Orle na Raljevinu, gdje je s borcima održavao vezu Ivan Bubaš. Ivan mu je donio i revolver.

Mostarske žene i djevojke su pokazale tada svoju pravu vrijednost.

Poslije pete ofanzive bilo se sakupilo oko trideset boraca i na Gatačkoj površi, na planini Crvnju. Uz put su borci, putujući preko sela Oblja i dalje hercegovačkim brdima, ostajali u svojim mjestima, a mostarci su se približavali svom gradu.

U toj grupi su se sastale i sestre Bisera i Samija Puzić, Radojka Vuković, Zlatkina i Gojkova kćerka, i drugi borci Mostarskog bataljona i jedinica. Dok su se dogovarali kako da krenu u Mostar Radojka je bila tužna i odsutna. Nije htjela u grad, jer joj je cijela porodica već bila rasturena, a živ je ostao samo brat joj Rade, za koga, međutim, nije znala gdje je. Odlučila

se da pođe s jednom svojom drugaricom prema Prozoru. Međutim, nisu daleko stigle. U Jablanici su ih zarobili Nijemci i predali ih ustašama.

Kad su Bisera i Samija sa još dvojicom partizana stigle iznad Bijelog Polja, u Podveležje, našle su nekog seljaka koji je pristao da ih, za nagradu, najsigurnijim putem odvede do periferije Mostara. Za uslugu im je uzeo dio odjeće s njih i puške, tako da su jedva nekako u svom vinogradu na periferiji grada odjenule Samiju i tako joj pomogle da, preko vrtova, uđe u grad i ode svojoj tetki Murti Puzić. Od tetke je donijela nešto odjeće i Biseri da i ona može da siđe u grad.

Nekoliko dana su se oporavljale. Pojavio se i Danilo Bilanović, čovjek koji je održavao s njima vezu i brinuo se da se premještaju u druge stanove kako se ne bi u jednom dugo zadržavale, što bi moglo da padne u oči neprijatelju. U stanu Kimete Šehović, čiji je muž Nazif bio član Partije, zatekle su se u vrijeme njemačko-ustaške racije u julu 1943. godine.

Uz Nazifovu i Kimetinu kuću bila je jedna prazna zgrada. Kad je racija počela dogovorile su se da pređu u nju. Oprezno su se prije svitanja prebacile pomoću nekih merdevina preko zida u dvorište. Da se po prašnjavom dvorištu ne bi vidjele stope, prešle su cvijetnjakom do te kuće, ispele se na tavan i tu sakrile.

Kad su Nijemci (većinom kulturbundovci, koji su znali naš jezik) stigli do te kuće, Kimeta, Ramiza Popo i Stoja Palameta, kao i druge žene, počele su čašćavati Švabe i zadržavati ih uz rakiju i kafu. Tako, srećom, Nijemci nisu ni ulazili u praznu kuću, za koju su im žene rekle da je prazna i da su se njeni stanari davno odselili.

Sutra dan je došla Biserina i Samijina majka Habiba. Misleći na opasnost ako bi tu uhvatili Biseru i Samiju, rekla je Kimeti:

— Tebi fala, ali što da ti stradaš i tvoja djeca. Ako će se ginuti neka ginemo zajedno . . .

Habiba je donijela zarove svojim kćerima i one su otišle u roditeljsku kuću.

U njihovoj kuhinji je ispod šporeta bio bunker s poklopcem za ilegalce. U nj se za kraće vrijeme moglo dobro sakriti.

Samija i Biseru su, održavajući vezu sa organizacijom, jednog dana dočekale Ramizu Kanjo. Ona je za Biseru donijela talijansku oficirsku uniformu, a takođe i za Samiju, i kazala im je da će se skoro krenuti u odred.

Ramiza je, međutim, zatekla Samiju bolesnu od posljedica mučenja u zatvoru. Imala je visoku temperaturu. Ramiza je tada odnijela i Biserino pismo Olgi Marasović. Olga je odgovorila da ni Biseru ne polazi s tom, prvom grupom, već da sačeka dok ozdravi Samija pa da krenu s drugom.

Tako je i bilo. Ali ta temperatura je spasila glavu i Biseri i Samiji, jer da je Samija bila zdrava one bi krenule s prvom grupom, koju je vodio Mladen Balorda i koja je stradala nedaleko od Mostara kad su je napali Nijemci kraj sela Kamene blizu Blagaja.

Uskoro su Biseru i Samija krenule iz Mostara. Izašle su preko Carine i Pasjaka. Te noći su sve sijalice na Carini i Pasjaku porazbijane a kod svakog električnog stuba stajao je skojevac i pokazivao put onima što su dolazili i okupljali se u haremu na Carini. Tu se bilo okupilo tridesetak boraca, a dok su stigli do Dobriča, sela iznad Mostara, već ih je bilo oko 50.

Svaki borac koji se krio u Mostaru, a zatim izašao iz grada, prošao je dramatičan put spasenja. Takav je slučaj i sa Berom Arpadžić-Spužić. Oboljelu od tifusa, bataljon je Beru ostavio sa ranjenicima. Bila je i bosa, pa joj je komesar bataljona Enver Čemalović dao

konja, a konjovodac je bio talijanski zarobljenik, sve do Sutjeske.

Kod brze rijeke talijanski vodič je ostavio Beru s konjem i izgubio se nekud u metežu. Ona nije lako mogla preći rijeku. Ipak je uspjela da pređe na Tjentište, na lijevu obalu Sutjeske. S njom je prešlo nekoliko drugarica i jedan partizan s Banije. Dogovorili su se da ubiju Berina konja kako bi utolili glad, jer nekoliko dana gotovo ništa nisu jeli. Naložili su vatru i koliko-toliko spravili za hranu konjetinu.

Na desnu obalu rijeke odjednom su izbili Nijemci. Pohvatali su ranjenike i postrijeljali ih.

Još jedna nesreća: na jednom konju je također jahao čovjek bez nogu, ali su se i on i konj sunovratili u duboku provaliju.

Grupa iznemoglih i bolesnih boraca, u kojoj je bila i Bera, lutala je šumom. Okrenula je prema Crnoj Gori i stigla u jedno crnogorsko selo.

A šta ako su tu četnici?

Bera je, iako je bila Muslimanka, znala i pravoslavni Očenaš, jer joj je još prije rata jedna njena drugarica, apotekarka iz Bosanskog Petrovca, pokazala kako se moli bogu s molitvom Očenašem, i Bera je to dobro zapamtila.

Stigavši u to crnogorsko selo (možda se zvalo Vrh-nica), naišli su na četničku vlast. Bera se predstavila kao pravoslavka Vera znajući da četnici ubijaju Muslimane čim utvrde da ne znaju Očenaš. Kada su i Beru čuli i pošto je ona dobro izmolila, jedan četnik reče:

— Dajte večeru, naša je . . .

Uskoro je grupa stigla u Glavatičevo, u jednu muslimansku kuću. Bera je domaćicu, umjesto s molitvom »Očenaš«, pozdravila sa »selamalejć«, jer tu nije više vrijedio »Očenaš« po učenju apotekarke iz Petrovca. Stigao je jedan pripadnik ustaške milicije. Domaćica mu odmah reče:

— Evo partizana, ako ih tražiš . . .

Međutim, Beri je, kao Muslimanki, domaćin te večeri ipak dao malo mlijeka, a drugima nije. Bera je počela dijeliti mlijeko s drugovima i drugaricama iz svoje grupe. Kako ga je ona davala svakom da malo otpije, domaćin će reći: »Vidiš ti komune . . .«

Tu su svi dobili pomalo pure i ječmene kaše i koliko-toliko se okrijepili. Iako su ustaše u nekim selima uspjele da stvore miliciju, seljaci su primali partizane i propuštali kroz selo.

Nastojeći da se probije prema Mostaru Bera je sreća kod Glavatićeva jednu ženu i s njom se dogovorila da, za dobru nagradu, zajedno krenu prema Mostaru.

To je bila starija žena. Dala je Beri seljačko odijelo, pa su njih dvije krenule — žena naprijed, a Bera nešto iza nje. Po dogovoru sa ženom, Bera se cijelim putem pretvarala da je gluha i nijema, a žena je pričala kako je pobjegla od ustaša iz Borča. Tako su stigle do gostionice »Vukosav« u Porimu. Ljudi su tada čuli priču o gluhonijemom djevojci i njenom bježanju od ustaša i sažaljevali su je. Prenoćile su u Porimu. Sutradan ujutru su krenule prema Bijelom Polju, ali ih je zaustavio njemački vojnik. One su pokazale da je djevojka gluhonijema i vojnik ih je pustio da prođu.

U Bijelom Polju, kod Muhameda Vejzovića, Bera je poslije tri mjeseca prvi put jela hljeba. Zatim su se dogovorili da žena ode vozom u Mostar i da Berinoj porodici javi gdje se nalazi Bera.

Bera se smjestila u porodici Mahmuta Čurića u Bijelom Polju. Tu su je njegovali trinaest dana. U međuvremenu je žena javila njenom ocu u Mostar o Beri, i otac je poslao Aliju Kurta s motociklom po nju. Alija je donio i zar u kome će Bera doći u Mostar. Izgleda, međutim, da je neko nešto bio primijetio i odao Beru, jer su Nijemci banuli i počeli je tražiti.

Kad su Nijemci stigli u kuću Bera se već bila popela na jedan orah. Hitro je skočila s drveta, sakrila se u kukuruzima i tu ostala sve dok Nijemci nisu otišli. U zaru, koji joj je donio Kurt; prebacila se u Vrapčice, kod Muje Alajbegovića i njegove sestre Đulse. Tu se prurušila u ciganku koja nosi i prodaje robu po selima.

I tu je, međutim, prijetila opasnost. Iako je bila blizu Mostara, nije bilo moguće da s te strane uđe u grad. Ponovo se morala presvući u seljačku odjeću. a jedna žena joj je bila vodič do Dobrča. U Dobrcu je po nju došao Salko Elezović, i s njime je sišla u Mazo-ljice, u njegovu kuću.

U Mostaru se skrivala na više mjesta. Spavala je potpuno odjevena, jer se događalo da policija iznenada bane na vrata. Dok je bila kod svojih jednom su policajci zakucali na vrata, ali je ona pobjegla preko vrta k susjedima. No, agenti su i tu došli. Pobjegla je k Mevzeti Kresi, i to preko zidova, ustava i dvorišta. Još jednom je zakucala policija. Budući da je iznad krave u Mevzetinoj štali bio i neki sjenik, Bera se popela na nj i tu se sakrila.

Još jednom je Bera bježala preko bašta i utekla k Vasićima. A tu se sklonila zato što je iz te kuće bilo, u slučaju nužde, najlakše pobjeći. Dok je sjedila kod Vasića jednom je bila obaviještena da će policija i u toj kući tražiti Lujzu Čulajević, te je morala odatle bježati. I zaista, te su večeri ustaški policajci tražili Lujzu, što znači da je i partizanska obavještajna mreža bila na mjestu.

Doživljaji samo jednog borca, Bere Arpadžić, dovoljni su da se osjeti šta su sve morale preživljavati mlade djevojke u borbi i šta su sve morale podnijeti da bi ostale žive.

S nekoliko boraca je Bera uskoro izašla iz Mostara u Dobrcu, ali je tamo dobila nalog da ponovo siđe u

grad. Tako je ona po drugi put sišla u Mostar s kurir-om Mrganom. Stigli su u kuću Stane i Laze Radišića.

U blizini je stanovala jedna stara žena kod koje su mogli da svrate, ali karabinjer je tu bio na straži. Bera i Mrgan su bili primorani da preskoče preko jednog zida kad im se stražar, šetajući se, bude leđima okrenuo. Skočila je najprije Bera, a Mrgan za njom a da stražar nije ništa opazio.

Ušli su u grad, i otišli kod Stane i njezine kćeri Gane. Prihvatile su ih i sakrile.

U oslobodilačkom ratu je svaki od boraca, kao i Bera, doživljavao i trenutke u kojima je život visio o tankoj niti. O tome su ostale nezaboravne priče, svjedočanstva.

I mlada djevojka Fatima Bijavica bila je, kao borac na Sutjesci, među onima koji su na zajedničkom sastanku odlučili da se podijele u manje grupe i krenu prema Mostaru, jer se računalo da bi se veća skupina izmučenih, bolesnih i ranjenih boraca teško probila kroz obruče od četnika, Nijemaca, Talijana i ustaša.

Ni tu nisu bili samo Hercegovci. Bilo je i Crnogoraca. Kada su Nijemci izveli jedan od napada poslije tog dogovora, Fatima je upala upravo u grupu Crnogoraca. Pošto su dosta dugo pješačili, držeći da se udaljavaju od mjesta sastanka, odjednom su se opet našli na mjestu s kojeg su pošli, uz Sutjesku. Vrtili su se u krugu.

Ubrzo potom je Fatima susrela nekoliko Dalmatinaca, i krenula s njima prema Volujaku. Uz put su zaklali jednog brava da bi se okrijepili. Kada su izbili prema Borču, zadržali su ih četnici. Tražili su od njih da polože oružje. Niko to nije htio učiniti, a četnika je, opet, bilo premalo pa ih nisu mogli razoružati.

Na tom putu je Fatima ostala sama s jednim borcem iz Jablanice. Naišli su na neki četnički štab, i bili su razoružani. Bila je to kuća Laze Bajata. Borac Jab-

lanice kazao je da je Srbin, ali mu nisu odmah vjerovali, a za Fatimu je rekao da mu je rodica. Obadvoje su ih četnici tukli da bi kazali ko su. Borac je pronašao neku svoju legitimaciju i četnici su povjerovali da je Srbin, te su ih smjestili u sobu u kojoj je spavao vlasnik kuće Lazo.

U neko doba noći jedan od četnika je probudio Fatimu (rekla je da se zove Radojka) i tražio od nje da otvori prozor i kaže nekolicini partizana da tu nema nikoga.

Fatima je došla u tešku situaciju jer nikako nije htjela da obmane partizane. Ali partizani su već bili osjetili da su tu četnici i pripucali su. Četnici su navrat-nanos istrčali iz kuće ne znajući koliko je partizana u mrkloj noći. Naredili su Lazi da čuva zarobljenike. Kad su izišli iz kuće Fatima i onaj borac su zatražili od Laze da ih pusti, na šta je on pristao i oni su pobjegli u mrak.

U pomrčini su jedno drugo izgubili. Ostavši sama Fatima je krenula na jug misleći da ide ka Nevesinju i Mostaru. Svuda gdje je nailazila na sela s četnicima zaobilazila ih je. Ipak u jednom selu su je četnici uhvatili. Ispitivali su je ko je i šta je, pa kako je rekla da se zove Radojka Vasić, komandant je tražio da se krsti i pitao ju je koju slavu slavi. Kako nije znala da odgovori, počeli su je tući da prizna koje je vjere. Ostala je pri izjavi da je Srпкиnja Radojka.

Zatvorili su je u kolibu. Noću joj je jedan četnik donio nešto da pojede, ali ju je i pustio. Fatima je nastavila lutanje zaobilazeći sela. Jedino je čobanice pitala za put i od njih se obavještavala o neprijatelju.

Kad je izbila na cestu između Gacka i Nevesinja ponovo je uhvaćena i odvedena u jedan četnički štab. I tu su je ispitivali, ali je ona ostala pri prvom iskazu — da je Radojka. Kasnije je, međutim, došao jedan

oficir. Pročitavši njenu izjavu pogledao ju je i rekao joj da ona nije Radojka nego da je Muslimanka i da je bila radnica u Fabrici duhana, što je bilo istina. Fatima je zaključila da je taj oficir zacijelo bio na službi u Mostaru i da je poznaje iz viđenja.

Ali taj komandant je Fatimi ipak izdao propusnicu potpisavši je kao Blagoje Stanić, komandant sektora.

Sve četničke patrole koje su kasnije susretale Fatimu propuštale su je sve do sela Kozica, gdje je iz daljine opazila veliku grupaciju četnika. Zaobišla je to selo i zatim izbila u selo Aladiniće.

Slučajno svrativši u jednu kuću saznala je da je to kuća Hakije Setke. Domaćin je pozvao svog brata Edhema i počeli su s Fatimom da razgovaraju. Ispitali su je da li je iz partizanske jedinice, da li ide iz pete ofanzive i slično. Kad im je to rekla, podrobno su je pitali koje sve borce poznaje. Pošto su se uvjerali ko je, zadržali su je u kući kao gošću.

Dvadeset dana je Fatima ostala u tom gostoljubivom domu. Jedne večeri Hakija joj je rekao da je susreo Esada Šabanca i da joj je on poručio da krene u Mostar. Snaha Ibrahima-Ibre Šatora joj je dala zar, a Hakijina majka opanke, i ona je krenula prema Gubavici.

Na putu su je uhvatile ustaše. Povelili su je u Domanićevu da je predaju Nijemcima. Jedan od njih ju je, međutim, pustio da pobjegne. Ona se prve noći sakrila u harem i tek sutradan krenula cestom prema Mostaru. Obišla je maltu i preko Opina se spustila u Bjelušine, u kuću Hamida Bijavice.

U Mostaru je promijenila nekoliko stanova za mjesec dana, koliko je tu ostala dok se izliječila i oporavila, a zatim je preko svoje veze Dike Hadžićeve — s nekoliko drugova, među kojima su bili Salko Bija-

vica, Ismet Tanović i Mersija-Mersa Hasanbegović — opet kroz Bjelušine izašla iz grada i otišla u svoju jedinicu, u Mostarski bataljon.

Tako su ušli u grad svi borci, oporavljali se i poslije ponovo izišli u odred. Svaki je bio prihvaćen i određeno mu gdje će stanovati, kad će se premjestiti u drugi ilegalni stan, a uređeno je bilo i snabdijevanje.

O svakom se borcu znalo u svakom trenu gdje se nalazi.

Okrnjeni štab bataljona sastajao se s komandom četa u bašci porodice komesara bataljona Envera Čemalovića: komandiri četa: Ahmed Pintul i Šerif Burić, komesar čete Boro Radan, zamjenici komesara četa Mladen Balorda i Ahmed Šehović i drugi. Posebni kuriri Mjesnog komiteta Partije prenosili su svakom borcu naredbe štaba.

Neki su se borci počeli pojavljivati na ulicama, u bioskopima, na kupanju na Neretvi ili na korzu. Ali kako je to bilo vrlo opasno, strogim naredbama je to spriječeno. Pa ipak, nekolicina njih su odbili poslušnost i legalizovali se, a jedan od njih je čak postao izdajica.

Mostar je izvanredno prihvatao svoje sinove. Magazini za prihvatanje hrane punili su se svakog dana, i svaka porodica kojoj je to bilo potrebno dobivala je namirnice za borce, koje je skrivala. Možda je ta hrana bila čak bolja od one što su tada imali talijanski vojnici. A bila je uglavnom iz njihovih magazina. Pred rasulo Italije demoralisani Talijani su krali i prodavali hranu, tako da je sve — i njihov hljeb, i tjestenina, i pirinač, i marmelada — stizalo u tajna skladišta za izgladnjele borce.

Za bolesne i ranjene borce organizovani su redovna ljekarska pomoć i pregledi. To je bilo nešto lakše

u haosu kada je Mostar bio prepun vojske — ustaša, četnika, Nijemaca, domobrana i Talijana.

Borci nisu ostajali u jednoj kući dugo, već su svaka tri do četiri dana prelazili u drugi ilegalni stan. Bili su razmješteni po cijelom Mostaru. To neprijatelj nije, razumije se, znao, jer je bio pogrešno obaviješten da ih ima samo u tri kvarta: u Donjoj mahali, na Luci i u Bjelušinama. On će u tim kvartovima preduzeti opsežne racije.

Štab bataljona je, međutim, žurio da se zdravi borci što prije izvuku u Podveležje i da tu sačekaju ostale. Tako je oko 35 boraca izišlo iz grada prije nego što je neprijatelj saznao za bataljon u gradu i što je izveo raciju. Svi su izišli naoružani, jer je Mjesni komitet imao nešto sakupljenog oružja.

U odboru za pomoć bataljonu jednu od glavnih uloga imao je sekretar Mjesnog komiteta Ljubo Brešan, a pomagali su mu vrlo agilna aktivistkinja Hamida-Mida Čadra, Ivan Bubaš i Danilo Bilanović. Brešan je uzeo na sebe Brankovac i Carinu, Bubaš Zahumu, Bilanović Luku i Bjelušine, a Čadra Cernicu i Donju mahal.

Veći broj aktivista bio je određen da češće posjećuje porodice u kojima su bili skrivani borci i da vide kako se hrane, šta im treba i slično.

Hranu za borce su uglavnom prenosile žene i djevojke pod zarovima i feredžama.

Odbor za pomoć je imao evidenciju o svemu što se davalo i nosilo, i o tome kome se nosilo, a žene i djevojke su često nosile u nepoznate im kuće i, naravno, nisu znale kome nose hranu. Osim toga, borci su se, radi veće tajnosti prebacivali iz jednog kvarta u drugi uz pomoć »relejnih veza«. Tako ne samo što niko od onih koji su borca vidjeli nije znao ko je on ni kuda ide već nije poznavao ni onog kome ga pre-

daje, a taj neznatac je čekao u određenom sat na određenom mjestu. Na taj način je svaki borac prilikom preseljavanja prolazio preko raznih veza, a na kraju je vlasnik stana bio posljednji koji bi ga uveo u svoj dom.

Gestapo je već bio doznao da se u gradu nalazi bataljon, te je počeo da preduzima opsežne pripreme za hvatanje boraca. »Zinuo« je samo jedan od njih — Hilmija Husković. Nije bio član Partije, ali je bio borac i poznavao je ljude u gradu kao i borce.

Husković nije znao gdje je koji borac smješten, i samo takvom tajnošću su spaseni borci kada su njemačke jedinice bile blokirale južni dio Mostara i počeli temeljnu raciju.

Partizanska obavještajna mreža je na vrijeme saznala za raciju, ali ipak ne tako rano da bi je svi borci mogli izbjeći. Oni koji su bili obaviješteni o raciji u Zahumu, Predhumu, Donjoj mahali i na Luci sakrili su se u tajna skloništa, u potkrovlja, a neki su se prebacili preko zidova i plotova i uspjeli da se, na partizanski način, »zabace neprijatelju iza leđa« i tako se izvuku.

Nijemci su potpuno zaposjeli brdo Hum, obadvije obale Neretve i brdo prema Podveležju. Osim učešća redovnih trupa, i Gestapo je upotrijebio svoje SS-odrede i vojnu žandarmeriju, tzv. »feldžandarme«.

Oni su temeljito pretresli kuće, ali nisu mogli u brzini da otkriju i dobro skrivena tajna skloništa.

Hvatali su sve muškarce od četrnaest godina na više, trpali ih u kamione i odvozili u široki krug u južnom vojnom logoru. Prema ocjeni očevidaca, kamionima su odvezli blizu hiljadu i po muškaraca i samo jednu mladu ženu.

To je bila prava ratna operacija njemačke vojne sile u gradu.

Oko južnog vojnog logora postavljeni su mitraljezi na svakih deset metara uokrug. Prema ustaškim dokumentima, ta je operacija počela noću, a tek ujutro su Nijemci pozvali u pomoć ustaške agente da prepoznaju uhapšene, a uz ustaške agente bio im je tu pri ruci i Hilmija Husković.

Uhapšenici su bili poređani u vrstu. Policajci i Husković sa gestapovcima su prolazili ispred nje. Husković je upirao prstom u partizane i ilegalne radnike koje je poznavao. Gestapovci su označene odmah izdvajali i svrstavali ih u dvojne redove u blizini, ali okrenute jedan drugom leđima.

Husković i agenti su označili četrdeset i dva uhapšenika. Odveli su ih u zatvor mostarskog okružnog suda, koji je bio preuzeo Gestapo. Odmah je sprovedena istraga. Sutradan su Nijemci pustili dvadeset i dvoje, one, valjda, za koje nisu imali nikakvih dokaza, a dvadesetoro su zadržali u zatvoru. Među ovima je bio i njihov pomagač — Hilmija Husković.

Među uhapšenima se ipak našlo sedam boraca Mostarskog bataljona. I jedna izvanredno hrabra mlada žena Radojka-Raca Gnjatić-Ivanišević, junakinja koja je tada, kao i mnoge druge žene prije i poslije toga, osvjetlala obraz svom gradu, Mostaru, herojskim držanjem.

Raca je tada imala dvadeset i četiri godine. Rođena je u radničkoj porodici. Otac joj je bio krojački radnik.

Radojka, koju su svi zvali Raca, svršila je osnovnu školu i dva razreda večernje trgovačke škole. Pred rat ju je komunist Nikola Abramović uzeo da uči zanat u prodavaonici tekstilne fabrike »Šik« u Mostaru. Radojka je išla u Radnički dom, na tečaj esperanta, učestvovala u demonstracijama i štrajkovima u URSS-ovim sindikatima. Racin brat Vojo bio

je pekarski radnik, inače sekretar sindikata živežara u URSS-u.

Raca je jednog novembarskog dana 1941. krenula, preko Nevesinja, u partizane i postala borac Mostarskog bataljona. I njen brat Vojo bio je u toj jedinici. Zajedno su se borili i na Sutjesci. I drugi brat Mičo je bio partizan. Poginuo je kod Travnika.

Kada su se borci Mostarci vraćali sa Sutjeske u Mostar i Raca je ostala izvan grada, u jednoj grupi koja je htjela da pođe prema Dubravama, ali nisu uspjeli da uspostave vezu. Tako se ona javila svom rođaku, Slavku Ivaniševiću, u seocetu Lakiševini. On joj je donio hrane i seljačko odijelo, pa se ona preobukla i sišla u Lakiševinu k tom rođaku. Odmah je javila u Mostar da je kod Slavka. Njena sestra Smilja je ubrzo došla u Lakiševinu. Izišla je iz Mostara s jednom grupom, tobože da beru kajsijske u voćnjaku izvan grada. Tako je Raca sa Smiljom i tom grupom ušla u grad.

Racino hapšenje je u stvari jedan tragičan slučaj. Evo o čemu je riječ.

Boravila je u kvartu Luka, u kući Bakarića, koju je zakačila racija. Kad su Nijemci upali u tu kuću zacijelo ne bi Racu ni poznali ni uhapsili da su je našli u krevetu. Već je bila legla, u spavaćici, kad su gestapovci stigli blizu Bakarićeve kuće. Ali Raca je pomislila da je sigurnije ako se sakrije u podrum, pa je, onako u spavaćici, brzo sišla dolje i sakrila se. Ali gestapovci su i tu došli. Čim su je vidjeli u podrumu, i to u spavaćici, bila im je sumnjiva i uhapsili su je kao jedinu ženu među uhvaćenima. Tako, u spavaćici su je doveli u južni logor s ostalima. Husković je i na nju upro prstom, jer ju je znao iz bataljona. Gestapovci su mladu ženu izdvojili i poslije prvog Huskovićeve prepoznavanja ljudi, odveli su je pred vrstu

poređanih muškaraca i zatražili od nje da odaje borce komuniste.

Bilo je tu još boraca i ilegalnih radnika koje Husković, međutim, nije poznao a Raca ih je znala. Ali hrabra žena je uspravno i odlučnim korakom išla ispred stroja, svakog pogledala u oči, ali ni trepnula nije a nekamoli da je koga odala. Dvaput su je gestapovci natjerali da prođe ispred stroja računajući na uspjeh, ali Raca je prkosno šutjela.

Razbješnjeli neprijatelji su poraženi. Stali su je tući. Na kraju su je grubo dohvatili, bacili u kamion i odvezli u zatvor.

Uhapšeni, među njima i jedna žena — partizanka Raca, ubrzo su strijeljani na Mostarskom blatu. Nijemci su i Huskovića ubili kad su ga potpuno iskoristili i kad više nije imao šta da im kaže.

Kako su borci bataljona — što do tada, što kasnije — najvećma već bili izišli iz grada, bataljon je ubrzo toliko ojačao da je, u konjičkom kraju, osnovan i odred. Samo teži ranjenici i bolesnici su ostali u gradu. Neki od njih su se zadržali i po tri mjeseca, do ozdravljenja. I svi su bili na brizi hrabrim Mostarkama.

Snabdijevanje boračkih porodica i ilegalaca

Narodnooslobodilački odbor prikupljao je novac, hranu, obuću i odjeću i redovno dijelio porodicama čiji su hranitelji bili u partizanima, odnosno onim porodicama koje su izgubile svoje hranioce, koje se same nisu mogle ishraniti. Pomoć su primali i ilegalci, zatim mnogi zatvoreni drugovi, a često i drugi borci u mostarskim zatvorima. Tako je bilo i ljeta četrdeset i treće, kada se u gradu bio zatekao bataljon. U to vrijeme je pomoć u hrani i novcu primalo oko 200 porodica.

Hrana je dijeljena na poseban način.

U više dućana u kojima su se prodavale mršave namirnice boračke porodice su dobivale određene količine hrane koja je tim radnjama dostavljana iz posebnih tajnih skladišta. Trgovac-saradnik ilegalnog pokreta imao je posebne »znake« na osnovu kojih je mogao dati »fasung«. Ljudi su dolazili s ceduljicom iz koje je mogao pročitati nešto samo onaj ko je znao šifru, ili su dolazili s određenom lozinkom. A svi su se i poznavali. To je snabdijevanje bilo mnogo bolje uređeno nego snabdijevanje ustaških činovnika ukoliko oni nisu nabavljali robu iz šverca ili ako nisu sami švercovali.

Članovi odbora za pomoć u početku su sabirali priloge u hrani. Ponešto su kupovali od talijanskih vojnika i na razne načine se dovijali da nabave hrane. Na primjer, nabavljač koji je radio za Nijemce i nabavljao im »na veliko« u sjevernim krajevima zemlje krompir, pristao je da odvoji, recimo, 2.000 kilograma za te ilegalne »aprovizacije«, i on je to rado činio — ali za novac. Na kraju je na taj način kupovao još veće količine namirnica, koji bi na mostarskoj željezničkoj stanici ilegalno bili prihvaćani, a roba bi bila odvezena u tajna skladišta. To se plaćalo iz sakupljene pomoći u novcu. Tako je radio i nabavljač za Fabriku duhana.

Kad bi na željezničku stanicu stigli vagoni s hranom odvajalo se dvije ili tri hiljade kilograma krompira ili žita i prevoženo u radnju, recimo, Bejde Kovač, a ona je tačno znala komu će koliko od toga podijeliti. Jedino niko nije primjećivao da neki koji dolaze da prime namirnice uopšte ne plaćaju robu. Zato je trebalo i paziti da to niko ne vidi.

U svojoj maloj piljarskoj radnji na Carini Bejda i Avdo Kovač tako su za vrijeme rata radili. A o tome kako je to išlo najbolje je da priča sama Bejda:

»U toku rata držala sam malu piljarsku radnju na Carini. Muž Avdo mi je u to vrijeme radio kao obučar u oružnom skladištu sjevernog logora. Bio je organizovan u jednoj grupi radnika koja je imala zadatak da iz tog skladišta diže sve što je vrijedilo za odrede. To su uglavnom bile cipele, kaiši i meci.

Kada je iz oružnog skladišta jednom izneseno više materijala (to je bila akcija koju su izveli Mehmed-Meho Trbonja i Hasan Zahirović-Laca, docnije narodni heroji, i još neki), svi radnici, među kojima i moj muž Avdo, bili su otpušteni s posla. Tada je i Avdo počeo raditi u našoj piljarskoj radnji.

Ja sam bila povezana sa Dikom Hadžić i Dilom Hakalovom. Dika je sakupljala na Carini pomoć u hrani i drugoj robi i donosila meni da sakrijem. Avdo i ja smo također prikupljali hranu, uglavnom brašno, so, grah, grašak, ali i duhan, papiriće i ostalo. Odlazila sam i u Gabelu te kupovala ili zamjenjivala druge artikle za pšenicu i kukuruz. Tamo bih žito samljela i donosila opet u Mostar.

Hranu je donosio kod mene i drug Teofik Demirović. Kad bi se dosta nakupilo obično bi dolazio neki čovjek u seljačkoj odjeći s konjem i pismom od Envera Čemalovića. Natovarilo bi to i iz moje radnje odnio u odred. Za sve vrijeme rata smo uglavnom to radili.

Do 1943. godine bila sam stalno u vezi sa Dikom Hadžić, a poslije sa Sulom Huseinagićem. On mi je tada davao zadatke. Preko Avde i mene je tražio da nabavimo čak i pištolje i čizme, za koje je on davao novac. Mi smo u našoj radnji od Talijana kupovali sve što bi nam Sule tražio. Osim toga, imali smo zadatak da dijelimo životne namirnice porodicama čiji su hranitelji u partizanima. Dogonio nam ih je iz špedicije radnik Ahmed Trčalo, a jednom je krompir

dotjerao Osman Kulak-Migalo. Ja sam lično izdavala namirnice porodicama«.

U Bejdinoj kući su održavani i sastanci žena, a i muškaraca posebno. Donosili su i letke. Tako je jednom Ante Zelenika dao Bejdi 50 letaka i tri proglasa. To je trebalo što prije da podijeli njen muž. Uspio je da rasturi 15 komada, a 35 je ostalo u kući.

»Tada je talijanski policajac upao kod nas, no srećom ja sam letke koji minut ranije bila dala Osmanu Kulaku, da ih sakrije« — priča dalje Bejda.

Prije pete ofanzive iz moje kuće je otišlo u partizane osam boraca. Pribavila sam im cigarete i druge sitnice za put. Neko je u prolazu vidio tu grupu drugova i sutradan smo bili prijavljeni policiji. Tražili su moga muža i prijetili da će ako ga ne nađu mene odvesti. Izašla sam iz kuće plačući sa četvoro male djece, i više me nisu dirali. Avdo se bio sakrio u džamiju, u mrtvački sanduk, i ostao sve do duboko u noć. Tada je Mehmed-Meho Džinović doveo Avdu svojoj kući, u kojoj je, sakriven, deset dana stanovao. Poslije sam ja otišla agentu zvanom Kum, odnijela mu rakije, pirinač i koječega drugog. Molila sam ga da mi poštedi muža. Obećao mi je da ga neće dirati, i tako smo opet dalje mogli oprezno raditi.«

Gotovo na isti način je stajala na raspolaganju Odboru za pomoć i mala piljarska radnja Fahre i Salke Kajtaza. Fahra priča:

»Za vrijeme rata su u našoj radnji čuvani bilteni i druga štampa, koju smo primali i davali dalje našoj vezi, prijateljima i sigurnim poznanicima. Najviše smo radili oko pribavljanja hrane za ilegalce i partizanske porodice. Kupovali smo je, osobito so, loj, brašno i marmeladu, i sve je to otpremano našim borcima.

U godini 1943. su ponekad održavani sastanci u mome stanu. Te se godine kod nas sakrivao partizan Mehmed-Meho Arap. Zadržao se sedam dana.

Odbor za »Narodnu pomoć« imao je nekoliko punktova u gradu. Jedna od njih je bila u radnji Aiše i Mehmeda-Mehe Ćumurije. Do kraja 1942. godine Ćumurija je držao radnju, a od tada je prešao u radnju Halida Kudre za pomoćnika. Ta je radnja nabavljala robu za Nijemce i Ćumurija se time koristio da nabavlja za partizane. Uz nekoliko takvih radnja bilo je i magazina u kojima se hrana spremala. Pašana, majka narodnog heroja Ahmeta Pintula, čuvala je takvo jedno skladište. Imala je štalu i kravu, a na tavanu štale je napravljen bunker maskiran sijenom. To skladište je bilo dosta slabo skriveno. Pašana ga je na rizik čuvala za sve vrijeme rata i nikad nije otkriveno.

Odbor je uglavnom pronalazio radnje i magazine na pogodnim mjestima, ondje gdje se moglo nesmetano i na zgodan način ulaziti. Samo mali broj najpovjerljivijih ljudi znao je za ta tajna skladišta robe.

Roba je iz grada otpremana dijelom uz pomoć Podveležana, koji su silazili s konjima kao da sebi gone hranu, a dijelom i preko nekih veza, kamiona. Na primjer, jedan kamion njemačke organizacije »Todt« povremeno je partizanima prevozio robu tajno. Nabavljač i sprovodnik kamiona Vlado Ivanišević bio je ubačen na taj položaj, a i vozač je bio saradnik oslobodilačkog pokreta.

Iz jedne radnje u kvartu Luka preko puta mosta žena koja je u njoj radila javi se Suli Huseinagiću i dobije pismenu doznaku šta i koliko da otpremi, kao i lozinku.

Kad bi kamion stao pred radnjom, ona je upitala Vladu:

— Ideš li do Carskih vinograda?

— Idem! — odgovorio bi Vlado.

— Mogu li natovariti i sjesti?

— Možeš!

Uslijedio je utovar.

Kad bi pun kamion stigao na Gubavicu, u selo i na brdo južno od Mostara, Vlado bi dao ugovoreni znak trubom. Partizani bi se pojavili i primili robu.

Kasnije je taj kamion zapaljen, nabavljač i vozač su otišli u odred, ali je jedan drugi kamion, takođe vlasništvo organizacije »Todt«, poslužio dalje za taj prevoz.

Naročito je bilo važno nabavljanje sanitetskog materijala. Izvori su bili civilna i vojna bolnica, sve ambulante i, naročito, gotovo sve mostarske apoteke.

Najbolje je tada poslužila apoteka poznate mostarske porodice Šotrića, u kojoj su radili Milena-Mena i Risto Šotrić i Vuko Ćulajević. Kako su sve troje snadbijevali svoje veze, Milena jedno vrijeme nije znala da daje i Risto, a ni Risto ni ona nisu znali da daje Vuko. Tako in vuko nije znao za njih.

Osim o krupnim akcijama radi nabavke sanitetskog materijala, a riječ je o smjelim provalama, Šefika Resulbegović zna kako se cijelu godinu dana donosio takav materijal iz kuće Hasana-Hase Mesihovića i njegove žene Sabire u kuću šefa vojne muzike Politea gdje se pakovao u sanduke od marmelade, a onda bi ga Šućrija Lalić, željezničar, prevozio vozom do Popova polja. Šefika bi donijela paket pod zaštitom zara, s »pečom« preko lica, i rekla bi njegovoj ženi: »Poselami Šućriju, ovo je za njega«.

Šefika nije vidjela Šućriju niti on i njegova žena nju, a to je trajalo punu godinu.

Relejne stanice oko grada

Organizacije pokreta se nisu ograničile samo na žene u gradu već je rad bio proširen i na žene u mnogim selima u mostarskoj okolini.

Važna relejna stanica je bila u Žitomislčićima, gdje je Zorka Simić radila prije rata, kao i Cvija Mičević, koja je bila član SKOJ-a, a zatim i član Partije. Cvija je vrlo marljivo organizovala omladinu. Čak je ilegalno osnovala i radnu brigadu radi pomoći porodicama bez muških glava čiji su domaćini i sinovi bili otišli u odred ili su ih ubile ustaše. Organizovala je i pletenje čarapa i džempera za borce.

Ipak je najvažniji Cvijin posao bio prihvatanje ilegalaca iz Mostara i njihovo sakrivanje u selu, kao i prenošenje pošte i prikupljanje obavještajnih podataka.

Sa Mostarskog blata silazila je u Mostar Đulsa Salčin i u četvrti Zahum prisustvovala sastancima i odnosila u sela biltene.

Iz Pijesaka je kurirka na vezi s Mostarom bila Zejna Rahimić.

Iz Jablanice su kurirke bile Habiba Čilić-Beribak i njena sestra Hatidža. Zajedno su odlazile u Mostar i javljale se mostarskoj omladinki Naziki-Nazi Mrkonjić, koja bi im dala paket biltena i letaka u kući njihove sestre Hajre, udate u Mostaru. Hatidža bi letke i biltene razvila i omotala sebi oko struka i tako ih prenosila u Jablanicu.

U selu Buni kod Mostara Mukelefa Hadžiosmanović, član aktiva SKOJ-a, također je bila kurirka. Radila je na prostoru od Bune do Malog Polja. Pošto je na mostu na rijeci Buni bila straža, Mukelefa bi donosila materijal tih pet kilometara, do mosta, ali kada bi prišla blizu mosta predavala je materijal svojoj osmogodišnjoj sestri, koja je išla uvijek s njom. Dijete nije bilo sumnjivo, lakše je prolazilo, i tako je to išlo sve dok Mukelefa nije otišla u odred 1944. godine.

Zanimljiv zadatak je izvršila i Radojka Kuzman iz Pijesaka.

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu javio je Mjesnom komitetu KPJ za Mostar da se pobrine za izlazak iz Mostara popularnog jugoslovenskog slikara i karikaturiste Pjera Križanića, koji se iz Beograda sklonio u Mostar. Krio se u kući Nevenke Dragić.

Pjer je bježeći iz porušenog Beograda stigao do Mostara, zatim je otišao dalje prema Gacku, ali se vratio u Mostar i tu duže ostao. U Mostaru se sastao s jednim od svojih prijatelja, pjesnikom Hamzom Humom, koji je imao kuću u obližnjem selu Cimu. S Hamzom je Pjer proboravio u tom selu više mjeseci, dok nije krenuo na oslobođeno područje.

U FABRICI

Partijska organizacija Mostara veliku pažnju poklanjala je ženama i djevojkama Fabrike duhana i u mostarskoj Duhanskoj stanici, kojih je bilo nekoliko stotina. Stvorene su uzorne organizacije Partije, SKOJ-a, masovna ženska organizacija — Antifašistički front žena i »Narodna pomoć«. One su postojale i prije rata, ali su u ljeto 1941. omasovljene i ojačane, poslije čega su preduzimale razne vježbe i kušnje.

Prema sjećanju Marice Cvitković, neke članice kolektiva su bile nijemi svjedoci prvog okršaja, kada je bombu bacila Zlatka Vuković.

Sasvim slučajno su toga dana članovi Partije i SKOJ-a iz Fabrike duhana dobile nalog da se po izlasku s rada okupe na lučkom mostu i da svaki ponese nešto za jelo, bar malo hljeba ako ništa više. Izgledalo je da će se poći na izvršenje nekog zadatka nekud dalje, izvan grada, a bila je to u stvari provjera, ispit da se vidi da li će svi doći, ko će izostati ili kasniti — mala ratna vježba.

Svi su izašli na most, tačno prema uputstvu organizacije, kao da šetaju djevojke s momcima.

Čuli su se pucnji nedaleko od kuće Gojka Vukovića, koja se nalazila nedaleko od mosta. Nastala je ~~trka ustaša ulicama~~. Svijet se ~~uznemirio, sklanjao sa~~ ulica ili pak izlazio na ulice i okupljao se da vidi o čemu je riječ.

Na mostu se, u toj gužvi, pojavio jedan od partijskih ljudi iz fabrike i saopštio radnicima i radnicama da se mogu razići kućama.

Veliku pomoć organizaciji u toj fabrici pružila je Slava Balać, radnica porijeklom iz komunističke porodice predratnih aktivista u radničkom pokretu i član Partije, žena koja je i prije rata radila u Duhanskoj stanici. Ona je jedno vrijeme prekinula da radi, ali se u novembru 1942. godine ponovo zaposlila. Jedno vrijeme je bila jedini član Partije u Duhanskoj stanici, koja je bila odvojena od Fabrike duhana iako su zgrade stanice i fabrike u istom dvorištu kruga.

Slava je osnovala partijski aktiv u stanici, povezan s partijskom organizacijom u fabrici. Iskustvo iz predratnog članstva u Partiji mnogo joj je koristilo, a i to što nije bila poznata policiji.

Svakoj ženi i djevojci Slava je prilazila pojedinačno i politički radila s njima. Ponekad je uspjevala da pridobije i radnice seljanke, koje su samo po nekoliko mjeseci radile u stanici, u vrijeme kampanje predaje i prerade duhana. No događalo joj se da duže vrijeme radi s ponekom od djevojaka i da joj ona ipak izmakne i pređe na ustašku stranu. No Slava nije doživjela da je neka od tih radnica prijavi ustašama zbog njenog pričanja.

Juna 1942. zapaljeno je veliko skladište duhana. Požar je izbio u jednom magazinu gdje je bilo stotine vagona duhana. Danima je vatra tinjala, jer presovani duhan u listu kada je u balama sporo gori, a nije se moglo gasiti zbog sabotaze na vatrogasnim uređajima. U gašenju su učestvovala ustaše, domobrani i Nijemci, ali uzalud. Izgorjelo je više od dvadeset vagona najfinijeg duhana.

Doduše, pošto je utvrđeno da radnice nisu krive za požar, sve su puštene.

U fabrici se tačno znalo ko je ko. Među 120 radnica šezdeset i dvije su bile prisno vezane za organizaciju, a još oko trideset njih je davalo od svake plaće redovno prilog za »Narodnu pomoć«. U partijskoj organizaciji ih nije bilo mnogo, i sastav se mijenjao kako su ljudi bili ugrožavani i primoravani da se sklone ili bi bili hapšeni. SKOJ je najviše omasovljen 1942. godine, kada se za fabriku tražila nova radna snaga. Po nalogu Partije zaposlile su se neke skojevke učenice srednjih škola i tada ih je bilo ukupno dvadeset i pet.

U Duhanskoj stanici je sezonski radilo i po tri do četiri stotine radnica, većinom sa sela. I među njima je pronalazena poneka koja je pristala da se bori i pomaže, ali su one bile manje obrazovane radnice, od kojih su pojedine bile pod utjecajem religije, a neke i pod rukom ustaša.

I u fabrici i u stanici ustaše su imale svojih ljudi, i u samoj upravi i na čelu tih ustanova.

Komunisti i skojevci su, međutim, uspjeli da stvore preciznu organizaciju rada za pokret.

Na prvom mjestu, pošto je fabrika radila direktno za Istočni front, izvedene su tihe sabotaže, na više načina.

Najteže je bilo uspjeti da radnice proizvode do 30.000 cigareta svaka, jer su one što su bile vještije mogle da upakuju i otpreme i po šezdeset, pa i po sedamdeset pet hiljada cigareta na dan. Pošto im je zarada zavisila od učinka, nije bilo lako prići im i uvjeriti ih da treba manje da rade. Pa ipak, uglavnom se uspijevalo, i radnice su žrtvovala veću zaradu. Ali to su ustaše lako prozrele pa su na ključna radna mjesta postavili svoje povjerljive radnice, kojima je ubilježavano da su uradile više nego što su zaista proizvodile samo da one druge natjeraju da

prebacuju norme. Pokušavalo se i prijetnjama. Direktor fabrike je održavao i posebne sastanke i prijetio govoreći da je fabrika dužna da šalje stotinu devedeset i pet miliona cigareta na Istočni front, a da »komunistički banditi« to sprečavaju.

Kvarenje mašina, sipanje pijeska u njih i sitnog stakla među remenje činilo je svoje. A kada je stigla jedna nova mašina radnici su dugo otegli montažu, a zatim kad je bila spremna za puštanje u rad, izvadili su iz nje neke sitne dijelove i ona nije proradila. Tek poslije reklamacije fabrici, rasklapanja i ponovnog sklapanja mašina je proradila, ali je prekid bio dosta dug. Mašine su i kvarene namjerno, ali samo one na kojima su radile radnice što su bile naklonjene ustašama. Mašine naših radnica, međutim, nisu kvarene jer bi radnice bile uhapšene. No i bez toga uvijek je bilo dosta mašina na opravkama, i to dugo-trajnim.

Posebno je dobro bilo organizovano iznošenje lijekova i sanitetskog materijala iz fabričke ambulate. U njoj je radio član Partije Mujo Kapetanović, radnik koji je odmah po dovozu pošiljke lijekova javljao o tome rukovodstvu Partije. I odjednom bi se mnoštvo radnica »razboljelo« i tražilo pomoć u ambulanti. Pisani su, naravno, recepti svima »bolesnima«, i pošiljka lijekova bi »planula«. Recepti prema kojima nije bilo lijeka u toj ambulanti predavani su organizaciji da bi se na njih uzeo lijek u apoteci u gradu. Sve radnice bi primljene lijekove u toj ambulanti odmah predavale »vezi«, a potom bi lijekovi bili iz fabrike izneseni pod sjedištem fabričkog službenog automobila, što je redovno omogućavao fabrički činovnik Fasil Kurt.

Na isti način su otpremane iz fabrike i veće pošiljke cigareta. »Dizanje« cigareta bilo je dobro organizovano iako ni to nije bilo lako, jer su osobe koje su

pregledale radnike činile premetačine čak i kad se išlo u zahod. A kad se napuštala fabrika često su radnice svlačili do gola ako je bilo ma kakve sumnje, ili samo »za probu«.

Zato je među pregledačima trebalo pronaći bar jednu osobu koja će pošiljke prepuštati. Za to je određena Mida Čadra, partijski funkcioner u fabrici. Trebalo je da pronađe bar jednu takvu pregledačicu. Uspjela je. Dogovorila se s jednom poštenom ženom, Đulsom Bišćevićkom, i ona je pristala da kad pregleda radnike po potrebi »zatvori oči«, da joj ruke, ako napipaju cigarete prilikom pretresa, to »ne osjete«. Štaviše, Mida je svakog dana kazivala Đulsi koja radnica koliko cigareta nosi za borce u odredu, jer je trebalo osigurati da preko te veze druge radnice ne iznose cigarete za sebe.

Cigarete nisu iznošene iz fabričkog kruga odmah po pregledu. One su slagane na određenom mjestu, a Mujo Kapetanović ih je opet pod sjedištem fabričkog automobila prenosio u partizansko sklonište, u dućan Ahmeda Demirovića.

U januaru 1943. godine radnica Fabrike duhana Marica Cvitković slavila je rođendan. Bilo se okupilo više njenih drugarica i drugova iz Zahuma, gdje je ona bila sekretar SKOJ-a. Jedan mlađi član primijetio je kod Marice na vidljivom mjestu nekakav tekst iz Biltena, pa joj je uzgred rekao da je najbolje da te stvari, ako joj ne trebaju, nekom odnese ili da spali.

Nakon dan-dva Marici taj savjet pade na pamet, i ona uze da pogleda šta joj ne treba i da spaljuje. Pronašla je i jedan spisak omladinki i omladinaca, i učini joj se da je i to opasno držati, a pošto joj nije bilo potrebno — i to je spalila. Ali jedan materijal o istoriji Komunističke partije Jugoslavije, pisan rukom (ne njenom) poslije dva dana ponese u fabriku da ga nekom preda.

Na glavnom ulazu u krug fabrike Maricu je iznenadila ustaška policija. Pretresla je radnice, što nikada do tada nije činila.

Marica nije imala kud. Našli su joj materijal u njedrima, jer nikako, ni na koji način nije mogla da ga sakrije ili baci. Jedan od ustaških povjerljivih ljudi u fabrici uze papire i odnese ih u fabričku direkciju, a ubrzo potom su Maricu odveli u direktorovu sobu. Tamo su bili šef policije Roko i još dva talijanska oficira.

Roko je odmah počeo ispitivati otkuda joj materijal.

Marica, inače vrlo otresita i hrabra djevojka, kao s nokta mu odgovori da joj je to podmetnuo taj ustaški fabrički povjerenik. A imala je i dobre podatke protiv njega, jer je prije rata bio režimski čovjek u finansijskoj straži, pa je, iako je bio Hrvat, čak išao na Oplenac da se pokloni kostima kralja Aleksandra nakon marsejskog atentata.

— Ovaj čovjek, koji je to meni sada podmetnuo — reče Marica policajcu — želi da se vama uliže, a prije se kao Hrvat klanjajući se moštima kralja Aleksandra ulagivao kralju Petru. Sada mu je potrebno da se vama dodvori, i podmetnuo je ovo meni, čime hoće da osvoji i vaše povjerenje. Ja sam poštena Hrvatica i on je baš mene našao da me optuži kod vas.

Ta odbrana nije »upalila«. Agenti Trbonja i Cvitanović su odveli Maricu u zatvor.

Sve radnice i radnici što su bili prisutni izišli su bez riječi, nijemo, i ispratili mladu i lijepu djevojku tužnu, jer nije bilo sigurno da će se živa vratiti.

U policiji su Maricu pretukli. Uhapšenice su je polijevale vodom nekoliko puta i dovodile svijesti. Ma-

rica je ostala pri prvom iskazu — da joj je materijal podmetnut. Upućena je u Šibenik, na talijanski sud. Odveli su je u transportu koji je svečano iz Mostara ispraćen. Osuđena je na tri godine robije.

Ustaška obavještajna služba je na svaki način nastojala da prodre do rukovodstva Partije u fabrici. Naročito je praćen rad Mide Čadra. Direktor fabrike je čak pozvao njenog polubrata i zaprijetio njemu i cijeloj porodici da pripaze na nju. Prema policijskoj odluci, Mida je tada napustila fabriku.

Izgleda da je ustaška policija pratila neke ilegalce, i jednog dana je policijski kombi »crna marica« stao pred Hamidinom kućom.

Jedna žena iz susjedstva, međutim, vidjela je već izjutra toga dana Midu kada je nekud otišla.

Iz naklonosti prema borbi ta obična žena, Midina susjeda, smatrala je svojom dužnošću da hitno nađe nekoga, bilo koga, ko će Midi javiti da je u kući čekaju ustaše.

Susjeda nije bila povezana ni s kim u pokretu, ali je znala jednog dječaka koji je poznavao Midu. Kao bez duše je potrčala da ga traži. Srećom, našla ga je, kazala mu da Midu čekaju ustaše i da je mora naći i o tome je obavijestiti.

Dječak, koji je imao dvanaest godina, pojurio je da traži Midu po gradu. Uspio ju je pronaći i spriječiti je da ide u svoj stan. Tako se ustašama izjalovio taj pokušaj da je uhapsu.

Mida se odmah prebacila u jednu znanu joj tajnu partijsku bazu u Hadrovića bašti. Tu je tada bio Džemil Šarac. Pomogao joj je da se skloni iz Mostara u Čapljinu.

Kuriri su proveli Midu do sela Rodoča, odakle je odvedena vozom u Čapljinu. Tu je susrela Olgu Marasović. Mida se zatim jednom njemačkom vojnom kompozicijom vratila u Mostar. Opet je otišla u bazu iz koje je krenula. U njoj se ponovo sastala sa Olgom, koja joj je predložila da pokuša da ostane u Mostaru. Ali kako ju je gonila policija, dogovorile su se da ipak ide iz grada na oslobođeno područje.

Stigla je u Jablanicu. Našla je Omera Kevića i uz njegovu pomoć otišla dalje, u prozorski kraj. Olga je produžila u Vrhovni štab, koji se tamo nalazio, a Mida je ostala kao politički radnik u Ramskom partizanskom odredu.

Tek u novembru 1944. godine, pred samo oslobođenje Mostara, ustaše su uspjele da pohapse više radnica i radnika iz fabrike koji su im bili sumnjivi. U to se umiješala i vješta obavještajna služba Gestapoa. Ustaše su dovele gestapovce i počele prozivku. Odvukli su u zatvor Stoju Palameta, Hatidžu Šantić, Pembu Kazazić, Abidu-Bibu Bijavica, Čamilu Hadžiomerović, Slavku Kašiković, Bosu Gambelić, Anđu Konjevod, Kseniju-Seku Vasiljević, Desanku Barbariz i nekoliko muškaraca.

Većina tih osoba je sprovedena u zagrebački zatvor i u logor. Dvoje od njih se nije vratilo. Treći za-

točenik je od posljedica mučenja po povratku iz zatvora umro.

Tako je taj kolektiv žena i djevojaka — radnica, koji je postao poznat još od davnih dana, iz 1906. godine, po svojoj borbi, osvijetlao obraz časno izvršivši patriotske dužnosti u revoluciji.

OTPOR U ŽICAMA

Već hiljadu devetsto četrdeset treće godine neprijatelj je pomalo postajao svjestan toga da su žene izvanredno važan činilac u ilegalnom radu u Mostaru, i zato je počeo sve češće da ih hapsi. I žene su, iako u manjem broju nego muškarci, stigle na spiskove sumnjivih ustaškoj i okupatorskoj vlasti.

Sve više žena je odvođeno u logore — jedne u ustaške, druge u talijanske, u Italiju.

U ustaškim logorima

Malo se žena, kao nekim čudom, izvuklo iz ustaških logora. Najviše ih je stradalo u logorima smrti u Staroj Gradiški, Jasenovcu i drugim mučilištima, ili su poslije hapšenja ubijene bez suda i presude kao Raca Gnjatić-Ivanišević i Hajrija Bašagić, ili su pak javno obješene kao Darinka Bitanga.

Iz logora se vratila živa i Sevlata Islamović. Znala je pričati o strahotnim mučenjima, kazivati svoja sjećanja na drugarice s kojima je bila u mučilištima.

Sevlata je uhapšena i odvedena u logor u jesen 1942. godine. Najprije je odvučena u ustaški zatvor u Sarajevo. Tu su pristizale uhapšenice i uhapšenici i iz drugih krajeva. Zajedno sa Sevletom bila je u zatvoru i Šemsa Šiširak-Kajtaž. Ostale su tu oko mjesec dana, a zatim je dvadeset i osam drugarica i oko

stotinu muškaraca jednim transportom odvučeno u logor u Staru Gradišku. Sevleta je ostala u logoru više od godine dana. Koncem 1943. je uspjela da se živa izvuče iz tog mučilišta.

Kad je Sevleta dovedena u logor odmah joj je došla Mostarka Bosiljka-Bosa Konjevod, žena koja je uhapšena pošto joj je sin postao partizan. Čula je da je dovedena neka Mostarka, pa je odmah došla da je vidi.

Sevleta se sjeća i Mostarke Anke Atijas, koju je zatekla u Staroj Gradiški. Anka je tako loše izgledala da je Sevleta nije mogla da pozna. Bijedno je izgledala, ispijena i omršavjela do krajnje mjere. Pričala je kako je preboljela tifus, a kad se i Sevleta razboljela, Anka je od usta otkidala pa njoj donosila poneku mrvicu hrane.

Život u logorima je opisala partijska radnica Dana Miličević, Mostarka koja je preživjela veoma mnogo, toliko da bi se lako mogla napisati debela knjiga.

Njena sjećanja su svjedočanstva ne samo o ženama Mostarkama nego i o najistaknutijim mostarskim komunistima, koje je susretala u zatvorima i logorima i bila i svjedokinja i očevidac njihovih potresnih pogibija. Njena uzbudljiva priča je i o tome kako je čudom ostala živa i kako su je tek 1945. godine partizani zamijenili za nekog ustaškog oficira koji je bio zarobljen.

Evo Danine priče:

»Uhapšena sam u Mostaru 28. jula 1941. godine. U mostarskoj policiji sam doživjela prvo strijeljanje komunistu u Mostaru, kad su ubijeni Slobodan Vuković, njegova majka Zlatka i Jusuf Čevro, tada sekretar Mjesnog komiteta KPJ. Osim toga, masovno odvođenje i ubijanje Srba i Jevreja ostavljalo je mučan utisak na nas zatvorenike. Naši mučitelji su postajali

sve razdražljiviji i neumorniji u njihovom zlostavljanju. Jedno od mjesta na koja su dovodene nove žrtve bila je bivša osnovna škola »Kraljica Marija«. U nju su dopremani ljudi iz krajeva počev od Dubrovnika pa duž cijele južne Hercegovine. Jedne noći, pošto su mnogi od nas najprije premlaćeni, vezani smo žicom po dva zajedno i na otvorenoj pruži između gimnazije u Okružnom uredu (sada Dom zdravlja) ukrcani u vagone i otpremljeni u Jablanicu, gdje je bilo pripremljeno mjesto za ubijanje.

Iako smo u Jablanici odvedeni u najvećoj tajnosti, istoga dana je mostarska partijska organizacija, preko rodbine odvedenih, uspostavila vezu s nama. Pročulo se da ćemo biti likvidirani, odnosno ubijeni električnom strujom.

Ustaše su bile prave zvijeri. Svako je od njih bio vlast i svako je mogao da od zatvorenika radi šta hoće. Pred strijeljanje su izvodili zatvorenike na zid i prisiljavali ih da pjevaju pjesmu koju su oni odabrali.

Pod pritiskom građana pojavili su se Nijemci kao naši »spasioci«. Upali su u logor i učinili pritisak na ustaše tražeći naša imena i brojno stanje u logoru, koje, međutim, niko od ustaša nije znao. Nijemci su otišli, a nas su iste večeri ponovo povezali žicom, strpali u zatvorene vagone i otpremili čak u Gospić.

Na jeziv prizor smo naišli u gospićkoj kaznionici, gdje smo zatekli masu ljudi. Ustaše su postavile četiri ili pet redova veoma dugih lanaca cijelom dužinom kaznioničkog dvorišta, i naredili su da dva po dva zatočenika muškarca stanu pored lanca, pa su im žicom vezali ruke i privezali ih za željezni lanac. Stajali su zajedno sin sa ocem, brat sa bratom, prijatelj s prijateljem. Poslije su ih tako vezane pokrenuli, u ogromnim kolonama, na posljednji put, koji je vodio do čuvenog Jadovna u Velebitu. Tu su ti jadni ljudi završili svoj život.

Žene nisu odmah ubijali, već su ih odvodili kao i nekoliko starijih muškaraca koji su bili dovedeni zajedno s porodicama.

Tu sam srela i Rudu Hrozničeka, poznatog komunistu i revolucionara iz Mostara, i Miju Rajića, pekarskog radnika također iz Mostara. Nisam mogla s njima razgovarati, ali mi je Rajić u prolazu rekao da se tako veže na lanac i narod vodi svakog drugog dana i da je već nekoliko transporta iz Hercegovine prošlo kroz tu kaznionicu.

Nas su docnije odveli u jevrejski sabirni logor na neku tzv. ovčarsku stanicu. I tamo smo zatekli ogroman broj muškaraca, žena i djece. Tu je bila samo jedna štala, u koju je mogao stati mali broj ljudi, a ostalo je bilo pod vedrim nebom. Hranu su sami među sobom dijelili šta je ko imao i tako opstajali. Neki od nas nismo imali ništa, pa bi nam drugi ponešto dali, otkidajući od svog zalogaja koji ni sami sutra neće imati.

Najgore su nam bile noći, jer smo bili veoma slabo odjeveni, a skoro svaku noć je padala hladna kiša. No nismo se smjeli pomaći s mjesta, a nismo se imali ni gdje skloniti čak i kada bismo se smjeli kretati.

Svakog dana su ustaše dovodile nove grupe ljudi. Poslije su počele da odvođe grupu po grupu, u nepoznatom pravcu. Ljudi su nagađali da idu na Pag ili u neki drugi logor, ali niko nije znao kuda se ide. Bilo nam je, svima, sasvim jasno jedno: da se više nikada nećemo vidjeti.

I na nas je došao red. Strpali su nas u kamion i odvezli preko Velebita. Spuštali smo se niz velebitsku strminu k moru. Ustaše su iznenada zaustavile i vratile nas na Jadovno. Nije nam bilo jasno zašto su nas vodili dalje kada su sve ostale tu pobili. Neko nas je od tamošnjih seljaka koji su se vraćali sa nekog zbora

obavijestio da će Talijani za koji čas stići ovamo i da su nas ustaše zato vratile natrag.

Pala je hladna i tamna noć. Zatvorili su nas u jednu štalu. Do nas, u drugu štalu, zatvorili su muškarce koji su ranije bili s nama. Ustaše su stalno navaljivale u štalu u kojoj su bile žene. Nastala je neravnopravna neljudska igra i borba zvjerstva i divljih strasti s nemoćnim i nezaštićenim ženama i djevojkama. Reflektorom su šetali po štali, i na kojoj ženi bi se zaustavio snop svjetlosti, tražili su da izađe van. Starije žene su skrivale mlađe, ali ustaše su počele silom da vuku djevojke napolje. U svojoj odbrani drugarica Bojka Grahovac iz Stoca udarila je jednog ustašu, a on je zauzvrat tukao sve od reda.

Te strašne noći su odveli muškarce iz druge štale. Sutradan ujutru su stvarno počeli da stižu Talijani. Nas su ustaše brzo ukrcale u kamion i odvele na gospičku željezničku stanicu. Tu smo našli pune vagone zatvorenika s kojima su ustaše bježale ispred Talijana. Tu sam vidjela preživjele Jevreje iz logora na Pagu, među kojima je bio u Mostaru poznati Herman Altkorn, zvani Hodža, rudarski radnik i sindikalni funkcioner. Rekao mi je da su svi Mostarci koje on zna, među kojima su bili moj otac, Rade Bitanga, Vaso Tošić i drugi, ubijeni u tom logoru.

U dobro zatvorenim vagonima vozili smo se cijelu noć ne znajući kud idemo. Ljudi koji su poznavali taj kraj rekli su prilikom iskrcavanja iz vagona da idemo u Jastrebarsko. Tako je i bilo. Tamo smo stigli 17. i 18. avgusta 1941. godine. U logoru je bilo ljudi sa svih strana, među kojima velik broj žena iz Hercegovine čiji su muževi, sinovi, ili očevi već bili pobijeni. Zajedno, žene i muškarce, strpali su u jedan žitni magazin.

Tu sam se ponovo srela s Rudom Hrozničekom i Mijom Rajićem, koji su me upoznali sa zatvorenicom, članicom Centralnog komiteta KP Hrvatske Ankom Butorac i Macom Gržetić, hrvatskom komunistkinjom, i sa drugim drugovima i drugaricama koji su odranije bili na robiji. Oni su Sofiju Bakarić i mene primili u svoju sredinu, koja se u strogoj ilegalnosti zvala »Kolektiv«.

Logor nije bio ograđen. Niko od ustaša nije znao koliko zatvorenika ima u njemu i ko su oni. Pitala sam Rudu šta čekamo, misleći na bijeg. Odgovorio mi je: »Nije direktiva«.

Nisam znala ko je trebalo da izda tu direktivu. Mislim da je mogao pobjeći manji broj komunista. Oni su, međutim, kasnije svi našli smrt u Staroj Gradiški i Jasenovcu.

Nakon desetak dana boravka u Jastrebarskom taj logor je rasformiran. Zatvorenike su odveli u druge logore: u Jasenovac, Krušćicu, Koprivnicu i drugdje. U Koprivnicu je otpremljen manji broj nas. Inače su tamo odvedeni uglavnom Hrvati. Tu smo ostali sve do januara 1942. godine, kada je i taj logor rasformiran, a nas su odveli u Jasenovac. Od prvog dana mog hapšenja sa mnom je bila Sofija Bakarić, tipografska radnica iz Mostara, koja se i na saslušanju i sve do njezine tragične smrti sjajno držala.

Iz koprivničkog logora su pobjegle Anka Butorac i Maca Gržetić. U pripremi bjekstva učestvovali smo: Sofija Bakarić, Rudo Hrozniček, Ružica Markotić (iz Splita) i ja. To je odlično izvedeno. Sofiju i mene su 5. januara 1942. godine otjerali u Jasenovac, a Rudu u Zagreb. U Jasenovcu smo bili u samici nekoliko dana, a poslije su nas otjerali u Staru Gradišku.

U Staroj Gradiški smo ponovo sreli drugarice s kojima smo se rastajali u ranijim logorima, ali ih je

sad bilo veoma malo. One su nam pričale o strahotama koje preživljavaju i koje nas čekaju.

U sobi broj 17, koju su ustaše zvale »soba sigurnosti«, svake noći su ustaše klale ljude sve dok se ne bi umorile. Tada bi pozvali grobare, također zatvorenike, da odnesu leševe. Nakon pokolja bi kao zvijeri ušli u bilo koju žensku sobu i luđačkim glasom naredivali da se svaka žena otkrije kako bi mogli odabrati koje će čistiti sobu broj 17, iz koje se krv prelijeva preko praga u hodnik. Naravno, i one su prije zore bile ubijene.

Još strašnije je bilo slušati žene i djecu zatvorene u samici bez vode i hrane i osuđene da tako umru. Dijelove tijela su otkidali jedno drugom, luđački urlicali i dozivali u pomoć, ali im niko nije dolazio. Postepeno su se stišavali njihovi glasovi i gasili životi. Mnogi od njih su i poludili u tom paklu.

Jednog dana, kad nas je ustaša vodio u krojačku radionicu, dok smo prolazili pokraj grupe muškaraca koji su čistili snijeg s puta, neko me zovnu imenom. Krišom se okrenuh. Poznala sam Rudu Hrozničeka. Više nije ličio na sebe. Upitao me je imam li limuna. Bila sam svjesna da traži potpuno nemoguće, ali mi je bilo veoma teško što nisam imala. Nismo se više mogli vidjeti. Sredinom juna te godine zatvoren je u samicu sa još nekoliko drugova i osuđen na smrt gladi. Dvadeset osmog juna, kada je stražar otvarao vrata da se očisti samica, odnosno ćelija, oni su, izbezumljeni od gladi i žeđi, navalili na njega i pošli u susret smrti da bi okončali sebi muke. Rudo je pao pogođen metkom ispred kapije muškog logora. Među zatvorenicima je bio ličnost koja je ulivala hrabrost svakom čovjeku i snagu da izdrži i najgora mučenja a da ne padne u iskušenje da poklekne. Bio je oličenje čvrstine i drugarstva.

Godinu dana kasnije, nakon najsvirepijeg zlostavljanja, ubijena je i Mostarka Sofija Bakarić, prkosna i gorda omladinka. Izdvojena je od nas i zatvorena u samicu. Mučili su je iz dana u dan tri mjeseca, a ona je pjevala. To je ustaše još više razbješnjavalo. Tražila je od nas da joj omogućimo da oduzme sebi život, jer su joj mučenja bila dojadila. To nismo mogli učiniti. Rekla je da će nam dati znak kad je povedu na gubilište. To je i učinila. Bacila je kroz prozor rublje koga se mogla na brzinu osloboditi. Na skoro isti način je ubijena i Mostarka Fatima Brkić-Velika, medicinarica iz Mostara. Ona je stavljena u samicu iz koje niko živ nije izišao.

Mene su iz Jasenovca ponovo vratili u Gradišku 1943. godine...

U ljeto 1944. godine nastala su među ustašama pomjeranja i komešanja. Poneki od izrazitih koljača je nestajao iz logora. Naša drugarica Marica Bogdan, koja je bila čistačica u prostorijama gdje su stanovale ustašice, sakrila se u orman u sobi u kojoj su ustašice održavale sastanke, i doznala njihove planove o spremanju za bijeg pred partizanima, s tim što će prvenstveno da likvidiraju logor.

Jednoga dana u novembru, ne znam čijom odlukom, spremao se bijeg. Svako od nas je dobio zadatak. Marica Pataki i ja smo imale da svezemo ustašicu koja nas je čuvala. Muškarci su imali druge zadatke, u vezi s pribavljanjem oružja. Ovaj drugi posao trebalo je obaviti sutra dan u 16 sati. Ali i ustaše su se te noći pobrinule, iako nije bila otkrivena naša namjera, da prepolove broj zatvorenika — pobili su ih.

Počela je likvidacija logora prema ranijim ustaškim namjerama. Dvadeset i četvrtog oktobra 1944. muškarci su stajali na dvorištu dva po dva u redu.

Tako su ih izvodili van logora, iza zida, gdje su bile iskopane rupe i tu su ih ubijali bez pucnjeva. Ustaše nisu više čekale noć. Nas je bilo dosta, a vremena malo. Rat se bližio kraju.

U tim rupama je nađen i Rade Pičeta iz Mostara, prepoznat po zatvoreničkoj karti. Mi žene u krojačkoj radionici koje smo još ostale žive, prebačene smo u Lepoglavu, zajedno sa radionicom. Dva mjeseca u Lepoglavi bila su teška. Koljači koji su nešto ranije nestali iz Stare Gradiške našli su se tu na novom zadatku. Svake noći su klali ljude u prizemnim ćelijama. Noći su nam bile duge, stravične i besane. Ustaše i ustašice su javno govorile pred nama da ubijaju partizane, ali tih »partizana« bilo je puno. Tako su pod imenom »partizan« poklani svi naši drugovi i drugarice koje su se zatekle u tom zatvoru. Tu su ubijene Dika Hadžić i Fatima Balta iz Mostara i mnoge druge čijih se imena ne sjećam. Nas dvadesetak je zamijenjeno od strane partizana. Ja sam zamijenjena 15. januara 1945. godine u Pisarovini kod Karlovca sa još četrnaest drugova i drugarica za ustaškog oficira Džala.

Kako se sjeća Dana Milićević, početkom 1942. godine u logor u Staru Gradišku dovedeno je jedno mostarsko djevojčce iz Sarajeva, Narcisa Čemalović, učenica sedmog razreda gimnazije u Sarajevu. U logoru se odmah priljubila uz Mostarke i s njima dijelila dobro i zlo.

— Zbog njenih osobina bila je miljenče naše grupe ta mirna, poslušna i druželjubiva djevojka, gotovo djevojčica — kaže Dana.

Narcisa je ostala živa. Izvukla se iz logora poslije godinu dana zahvaljujući ocu i njegovim vezama, koje je tražio na sve strane da bi spasio svoje dijete.

Ona se sjeća svih Mostarki, a najviše joj je tada omilela Hana Kolukčija, s kojom je išla u osnovnu

školu i bile su prijateljice. Našle su se, tako, u zloglasnom logoru. U ljeto 1942. godine Hana je zatvorena u kulu, a Narcisa ju je susrela u dvorištu. Prilikom susreta Hana joj je rekla da je zarobljena kao partizanka. Narcisi nije bilo drago što je Hana u zloglasnoj kuli, gdje su bile radionice: krojačnica i perionica rublja. Jer u kulu su ustaše dovodile žene na rad, ali kad bi se ona prepunila, sve su likvidirali pa je iznova punili. Tako je jedne večeri kad su ustaše činile takav pomor i Hana poginula.

Iz logora, koji se nalazio uz Savu, zatočenice su gledale u planinu Kozaru i dočekivale pohvatane kozaračke porodice. Muškarce i žene, očeve i majke ustaše su djelimično upućivale i u Njemačku na rad, a djecu su prihvatale zatočenice, među njima i Narcisa. Čuvala su ih koliko su mogle i liječile ih od bolesti kojima su i same bile izložene, naročito tifusu.

— Jedini zraci nade u život, u pobjedu, dolazili su nam s Kozare, otud preko Save — priča Narcisa. — Izgledala nam je veoma blizu, neprekidno smo osluškivale artiljerijsku paljbu, vidale plamenove noću kad su kuće gorjele. Osjetile smo i vrijeme ofanzive na Kozaru, slutile da se događa nešto izvanredno. Spavale smo odjevene, budne očekujući da partizani dođu i oslobode nas. A rezultat je bio ponovno dovodjenje pohvatanih i njihove strašne priče.

Mladić i njegova sestra

Stan Habibe Oručević-Delalić bio je jedna od relesnih stanica već samim tim što je u njemu stanovao njen brat Salem Delalić, izvanredno aktivan partijski radnik, sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a i član Mjesnog komiteta Partije u Mostaru.

Taj skroman tihi osamnaestogodišnji mladić, maturant gimnazije, prišao je i svom profesoru Alojzu Bencu, koji je već bio povezan s pokretom i zamolio ga da u svom stanu pruži utočište i tadanjem sekretaru Mjesnog komiteta KPJ za Mostar Džemalu Bijediću. U profesorovom domu, uz pomoć njegove supruge Olge, bilo je jedno od sjedišta Antifašističkog fronta žena u gradu.

U Habibinom stanu u Donjoj mahali bilo je čitavo skladište. Stizalo je tu i po 300 košulja odjednom, da bi se potom odnosilo, a oni koji su dolazili izgovarali su lozinku: »Dajte mi spanak...«, »Dajte mi prasu...«

Jednog dana je Salem, negdje oko južnog mosta na Neretvi, od nekog talijanskog vojnika kupio jedan pištolj i neko je to opazio. Kupio ga je i donio kući. Ali pratila ga je policija i uskoro — evo agenta Trbojnje, koji otvoreno reče Salemu:

— Kupio si pištolj...

Agenti su sve pretresli, ali ništa nisu našli. Dan prije otpremljena je veća količina robe, a sanitetski materijal bio je dobro sakriven u uglu, gdje se nalazio velik sanduk kao bunker. Salema su ipak odveli u zatvor, ali pošto pištolj nije nađen, i blagodareći raznim intervencijama, uspio se izvući.

Habiba je, čim su Salema odveli, pištolj sakrila u nužnik. Bila je u vrlo teškoj situaciji, jer za sav taj rad nisu znali, i nisu smjeli znati, ni njen muž, ni svekrva, ni njena zaova, koje su stanovale s njima.

Jednog dana početkom maja 1942. krenuo je Salem u Sarajevo. Nosio je vrlo važan izvještaj Mjesnog komiteta Partije o radu partijske organizacije u Mostaru. Tada su ona dvojica provokatora iz Sarajeva putovala sa Salemom, jer su išli natrag, u Sarajevo.

Negdje oko Konjica započela je igra u kojoj su se Vatroslav Vrdoljak i Silvije Kranjčević otkrili kao provokatori i Salema u vozu uhapsili. Odveden je u Sarajevo. Putovao je s legitimacijom i pod imenom »Ivković«.

Krećući na put rekao je Habibi:

— Ako se ne javim za dva dana kartom, znaj da sam u zatvoru...

Pošto nije stigla karta, Habiba je posumnjala da se nešto dogodilo. Kako je tada išla u Ljubuški, otkud su oni rodom, njen otac Mustafa dao joj je dosta novaca i ona je s jednim stolarom iz Ljubuškog, Jusom Sukalićem, otputovala u Sarajevo.

Kad se u Sarajevu počela interesovati za Salema, došao je k njoj agent Salko Pavlović i uhapsio i nju. a Jusuf se vratio u Ljubuški neobavljena posla.

U zatvoru je Habiba zapazila da ustaše ne znaju da je Salem njen brat, jer je putovao s lažnom legitimacijom, i da su zaključile kako je Salem kod nje bio samo podstanar, pa su je kao njegovu stanodavku uhapsile.

Dok je bila u zatvoru »Čemaluši« jednom je Habiba ugledala Salema kako dijeli hljeb zatvorenicima. Poslao joj je cedulju: »Bibe, ako ipak ostanemo živi dugujemo život sestri Fizi«.

U Sarajevo je, naime, bila stigla i druga Saleмова sestra Hafiza, napredna omladinka i ilegalna radnica u Ljubuškom.

Ona je upotrijebila sve sile i novac da bi izvukla brata i sestru iz zatvora, ali to nije bilo moguće.

I Salem i Habiba su prebačeni u zatvor ustaške policije. Zatvoreni su u ćeliju do ćelije, ali ustaše još nisu znale da su brat i sestra.

Počela su stravična saslušavanja. U to vrijeme su ustaše pretrpele teži poraz na Romaniji, i komandant

Crne legije Jure Francetić je bijesan upao u ćelije i tražio partizane vičući i psujući. Bio je tu i agent Salko Pavlović. Upali su u Salemovu ćeliju i navalili da ga tuku. Zatim su ga uveli u Habibinu ćeliju i bacili na pod. Bio je gotovo mrtav. Habiba nije mogla izdržati i povikala je: »Saleme, oči moje...« Na to je Francetić udario nju čizmom u trbuh, tako da se odmah onesvijestila i ostala u nesvijesti svu noć. Neke zatvorenice, Mostarke, pružile su joj pomoć i povratile je u život. Habiba je došla k sebi.

Ljekar je saopštio Francetiću o Salemu:

— Gotov je...

Habiba se još nije bila odala da je Saleмова sestra, jer joj je Salem kad je ono dijelio kruh bio naročito dao znak da do smrti treba šutjeti da ne kaže da je sestra.

Konačno, Habiba je odvedena u logor u Staru Građisku. Tu je našla poznanice — Muneveru Mahić, učenicu, rodom iz Ljubuškog, koja je uhapšena u Sarajevu, Nunu i Aišu Mušić, Fatimu Brkić, medicinariku, Azru Grebo, Habibu-Bibu Harambašić i druge.

Poslije dva mjeseca i Salem je sproveden u taj isti logor. Munevera je uhvatila vezu s njim, i zahvaljujući tome Habiba je ponekad uspijevala da pošalje Salemu komadić hljeba ili glavicu luka, jer je radila u kuhinji. Ali prisjelo joj je kad je jednoj porodilji, nekoj Olgi, davala tri kuhana krumpira, koja je ukrala iz kuhinje. Baš u tom času naišla je ustaškinja Maja Buždon. Opalila je Habibi šamar i odvela je zapovjedniku logora Majstoroviću. On je, začudo, nije za to kaznio.

Habiba je vidjela Salema nakon tri-četiri mjeseca, jednom kada je krećio logor. Ali ubrzo je ubijen, u cvijetu mladosti, u devetnaestoj godini. Evo kako je to bilo.

Jednog dana ustaše su pozvale Hajriju Kulenović da je puste iz logora. Kad su je tobože pustili da ode Habiba je ugledala s njom na izlazu iz logora i Salema sa ruksakom na leđima, kao da ide kući. Bio je veoma slab, iznemogao. Ljekar je govorio da ne može putovati jer je strahovito izmučen.

Na izlazu iz logora čekao je automobil. Hajrija i Salem su ušli u automobil, koji ih je, umjesto u život, odvezao u smrt. Bila je to još jedna svirepa ustaška igra. Odvezeni su do jedne jame kod Gradiške kod koje su ustaše ubijale, i tu usmratile i hrabrog sekretara mostarske organizacije SKOJ-a. To je bilo u jesen 1943. godine.

Uzalud je njihova sestra Hafiza boravila dugo u Zagrebu, i dalje nastojala svim silama da izvuče iz logora brata i sestru. Salem, za koga su ustaše znale ko je i šta je, nije mogao živ izići, ali je Habiba puštena kao njegova stanodavka.

U logorima u Italiji

Znatan broj Mostarki (i Mostaraca) čamilo je u logorima po Italiji. Oni su najprije bili zatočeni u Jugoslaviji, na otoku Mamuli i Prevlaci, u starim memljivim tvrđavama, a kasnije su otpremljeni u velike koncentracione logore u Italiji.

Vidjeli smo već da su mnogi mladi ljudi, odnosno svi koji su bili zdraviji, odmah po raspuštanju logora u vrijeme kapitulacije Italije, čim su stupili na tlo Slovenije, postali borci slovenačkih jedinica u Sloveniji i da su ostavili najbolje utiske na narod.

U italijanskim logorima se očajno živjelo. Glad, nehigijenske prilike pod šatorima i u trulim barakama, bolesti, okruženja žicom i fašističkim stražama — to su bili zlokobni pratiodci svakodnevnice. Sjećanja

Upraviteljstvo sabirnog logora
Jasenovac

Gđa.

Gladića ud. Pebar

u Mostar
ulica Prevlake ud. 5-

Šalje zatočenik: Grupa VI. E.

Ime i prezime: Primxija Pebar eliktro-grupa

Vereli me roštenje Muhameda! Kadem se da se
sljepeli ti mudrosti sroga deata. Gledetu selim
mnogo rocie. Voli vas sve

Primxija

Dne 1/VIII. 1944

Pisanje je nagrada za dobar rad i vladanje, i daje pravo na primanje paketa.

na život u tim logorima posebno u ženskom logoru u Viscu (Visku) neće usahnuti ni u jednom logorašu i logorašici dokle god budu živjeli.

Jedna od članica Partije koje su preživjele te logore bila je Zora Kešeljeva, učiteljica iz Mostara, žena koja je najvjernije opisala život u zatočeništvu. Njena sjećanja su uzbudljivo svjedočanstvo ne samo o životu u ženskom već i susjednom, muškom logoru, a obadva logora su bila partijski međusobno povezana, a zatočenice i zatočenici su bili razvili sadržajan politički rad.

Evo jednog dijela zapisa Zore Kešeljeve:

»Negdje sredinom juna 1943. godine grupa ženskih logoraša sa Prevlake-Mamule transportovana je u logor Visko kod Udina.

Taj logor u Visku je, po mom sadašnjem sjećanju, bio jedan ogroman prostor, kompleks zemljišta, tačno određen, a muški i ženski dio bili su ograđeni žicama. Muški logor se sastojao od šatora, a ženski od trošnih baraka. Da se zimi u tim barakama živjelo vjerovatno je da bi mnogo žena pomrlo — nešto od zime, a dobrim dijelom od gladi.

Meni je iz Mostara bilo poznato da je Zijo Ševa bio jedan od partijskih radnika u gradu, da su Gašo Ilić i Husnija Kurt bili članovi Partije. Najprije sam se orijentisala na njih, jer sam i sama bila član Partije. Poslije nekoliko dana meni je Zijo saopštio da je u muškom logoru osnovana partijska organizacija od nekoliko članova, da je on određen za sekretara, da će Gašo Ilić ili on, održavati vezu sa mnom u ženskom logoru.

Muški i ženski logor bili su jedan od drugog odvojeni dvostrukim redovima bodljikave žice, i sva sporazumijevanja su se morala obavljati preko tih redova žica.

Ženski logor se sastojao od više baraka, pa je trebalo pronaći u svakoj baraci nekoga ko bi mogao biti veza, a to nije bilo lako. Iako se uspjelo da se i u ženskom logoru osnuje narodnooslobodilački odbor i da oživi skojevska organizacija koju su činile mlade Mostarke, a i djevojke iz drugih krajeva, većinom iz Hercegovine. Osnovano je sedam aktiva SKOJ-a.

Organizacija u ženskom logoru počela je velike akcije. To su bile čitave pobune, osobito usljed loše hrane. Bilo je izvrtnja kazana, protestne delegacije su odlazile u upravu logora i negodovala, rasturani su i čitani leci i slušane radio-vijesti. Štampani materijal je stizao iz susjednog muškog logora. Čak je u toj logorskoj čamotinji bio organizovan kakav-takav kulturno-zabavni život.

U muškom logoru je organizacija bila mnogo šira. U njemu su postojale i organizovane vojne jedinice, bataljoni i čete. Pribavili su bili i nešto oružja i uspostavili vezu sa organizacijom Komunističke partije Italije u Udinama i s odličnom organizacijom boraca u koncentracionom logoru za slovenačke borce u blizini. To je bilo moguće jer su muškarci odvođeni i izvan logora na različne radove.

Žene su promatrale prilike u susjednom logoru, i čim bi primijetile uza žicu okupljene Ziju Ševu, Husniju Kurta, Gašu Ilića i druge, znale su da se sprema kakva akcija, jer su se uglavnom »na žici« muškarci o tome dogovarali.

Fašisti su osjećali da se u logorima nešto dešava i radi, i neprekidno su upadali u njih i vršili premetačinu u barakama, istraživali, saslušavali i »hapsili«.

U logoru su postojali posebni zatvori, tzv. »škurice«. To su bile male usamljene barake u koje su zatvarali logoraše koji su bili sumnjivi ili su se isticali u protestima. To je bila kazna. U »škuricama« su zat-

vorenice ostajale određeno vrijeme bez hrane i vode, a nije bilo ni pokrivača.

Zatvaranje u te zatvore izazivalo je nove proteste i akcije u logorima. Osim toga, organizacija se brinula da se tim zatvorenicama doda nešto hrane. Ona se morala baciti preko krova, jer »škurice« nisu imale prozora. I voda je spuštana odozgo, preko krova, na konopcu.

Pred slom fašizma pojačane su u logorima straže, ali su i zatvorenice imale svoje straže i obavještajnu službu. Morale su biti na oprezu zbog mogućnih odmazdi, odvođenja i ubijanja zatvorenica pred slom, u posljednji čas. U isto vrijeme, fašisti su osjetili i strah pa su na mjesta gdje su dotle držali po dva-tri stražara postavljali još jače straže.

Budući da se osjećalo da predstoji slom fašizma, žene su se počele pripremati za bjekstvo: šile su ruk-sake od čebadi, izrađivale kape, priglavlke i sve drugo što je bilo potrebno za odlazak iz logora kad dođe do rasula«.

Uz Zoru Kešeljevu jedna od najagilnijih političkih radnica u logoru bila je Radojka Krčmar. Ta je žena pripremila i započinjala mnoge akcije, i u svemu je bila prva.

Nekako sredinom avgusta 1943. godine pročulo se da će fašisti logore rasturiti a zatvorenice predati policijama u onim krajevima iz kojih su i dovedene. Stoga su jednom prilikom izvedene snažne demonstracije, kojima su fašisti veoma iznenađeni. Odmah su sve »škurice« napunili zatvorenicama. Prije toga su »škurice« uglavnom bile »samice«, a sada su u svaku ubacili po više zatvorenica, jer nisu imali dovoljno tih »samica«.

Fašisti su za sve vrijeme rata nastojali da vrbuju žene za svoje špijune. Stoga se organizacija morala boriti i protiv toga zla. One koje su postajale provo-

katorke otkrivene su i kažnjavane. Na primjer, špijunku bi iznenada pokrili ćebetom po glavi i potom je dobro premlatile a da ona ne bi saznala ni ko je bacio ċebe na nju ni ko ju je mlatio.

Provokatorke su prepoznavane po pažnji fašista prema njima, po boljim uslovima života, naročito po boljoj hrani s hljbom koji su ostale zatvorenice rijetko i vidjele.

Organizacija je preko svojih stražarki budno pratila kretanje svake provokatorke, i kad bi se one, jedna po jedna, počele iskradati iz baraka ili bi skupno nekud krenule, organizacija je s mnogo opreznosti i pažnje proglašavala vanredno stanje, jer se po tome znalo da fašisti nešto istražuju i da pripremaju represalijske.

Tako je u logorima dočekana i kapitulacija Italije. Evo šta o tome kaže Zora Kešeljeva:

»Odmah po kapitulaciji izišla je grupa od 80 drugova i drugarica iz logora. Poslije nekoliko dana putovanja naišli smo na partizansku patrolu. Dovedla nas je do štaba slovenačke brigade »Ljubo Šercer«, u kojoj je načelnik štaba bio Mile Kilibarda. Poslije smo raspoređeni po bataljonima i četama Šercerove brigade. Od osamdeset boraca iz logora koji su se dobrovoljno prijavili da ostanu u partizanima 35 je bilo Mostaraca, a od toga broja sedam žena. Pošto smo raspoređeni u jedinice, najveći broj nas iz Mostara dobilo je funkcije — bilo u četi, bilo u bataljonu, ili u partijskim organizacijama«.

Jedna grupa zatvorenika krenula je preko Trsta prema Hercegovini. U njoj je bila Dinka Prohaska. Stigli su do Neretvanskog partizanskog odreda i stupili u nj. Pred šestu neprijateljsku ofanzivu prebaćeni su na Vis.

Jedna od prvih djevojaka koje su uhapšene i odvedene u logor bila je Zehra Kalajdžić. Mnogo gore je prošla od drugih, jer je u logorima najduže provela. Ona se sjeća:

»U Mostarskom zatvoru 'Ćelovini' bila sam u samici petnaestak dana. Iz Mostara su nas odveli u tvrđavu — zatvor 'Lovrijenac', u Dubrovniku, gdje smo zadržani nekoliko dana. Odatle smo prebaćeni u 'kazbek', zatvor na Lapadu, u kome nije bilo pravih ćelija već su to bile neke šupe bez poda. Ležale smo neposredno na kamenju. U jednoj takvoj šupi zatekla sam Dragicu Pravicu. Tu smo bile samo nas dvije. U susjednoj šupi su bili muškarci, a među njima i moj brat Teofik i Dragičin brat Rade. Iz tog zatvora sam sa bratom i više drugova iz Trebinja prebaćena trabakulom u luku Civitanuove — Marche, u srednjoj Italiji, a odatle vozom u međunarodni ženski koncentracijski logor Pollenzu kod mjesta Macerata u provinciji Marche.

U Pollenzi je bilo dosta drugarica iz Jugoslavije. Osnovale smo ilegalne kružoke za politički rad. Vodila nas je drugarica Zora Marijević, predratni komunist iz Rijeke.

Nekoliko mjeseci poslije kapitulacije Italije međunarodni Crveni krst je preuzeo deportaciju zatvorenika. Stigla sam u Mostar tek u martu 1944. U putu sam preležala tifus. U Mostaru sam se povezala sa ilegalnom organizacijom u mojoj četvrti sa drugaricom Mevzetom Kreso i drugima, i izvršavala sam postavljene mi zadatke. Po odlasku moga oca u partizane, avgusta 1944, s majkom sam se krila kod naših partijskih porodica«.

Te potresne priče o stradanjima Mostarki u logorima samo su odbijesak stradanja tih požrtvovanih žena i dio su velike borbe žitelja tog grada.

U mostarskim zatvorima

U kući Kurtovića u Cernici odmah poslije kapitulacije Jugoslavije doneseno je više karabina, metaka i bombi. Izgrađeno je tajno sklonište u sjenici, između dasaka i jedne drvene pregrade.

U tim poslovima je učestvovala i Ilduza Kurtović, žena koja je uhapšena početkom 1944. godine. I ona je bila u onom policijskom spisku koji je sastavio šef policije dr Soić i uputio višoj ustaškoj vlasti. Evo šta Ilduza priča o tom hapšenju:

»Jednog dana, u samo svitanje, početkom 1944. godine, došli su po mene 'feldžandari' i agenti, njih pet do šest, i odveli me u automobilu u Vladičinu kuću u zatvor.

Uveli su me u podrum i odredili mi jedno mjesto naredivši mi da tu nepomično stojim i gledam u jedan mali nacrtani kružić. Stajala sam nepomično i posmatrala taj kružić dva dana i dvije noći. Bilo je još dosta drugova i drugarica koji su tako nepomično stajali. Vrlo često su dolazili agenti, i to tiho, u čarapama, kako im ne bismo čuli hod, i iznenada bi nas počeli udarati nogama, šakama i pendrecima. Ponekad bi nas udarali i glavom o zid.

Poslije jednog dana stajanja odveli su me na saslušanje u jednu gornju sobu. Prilikom saslušavanja bilo je prisutno pet-šest agenata i jedan gestapovac u oficirskoj uniformi. Ispitivali su me o partijskoj organizaciji i komunistima. Ništa nisam priznala. Počeli su me šamarati i udarati šakama, nogama i pendrecima. Stavili su me 'na tramvaj' i mučili. (Uhapšenika vežu uz jednu gredu kao na ražanj, gredu polože između dva stola i okreću zajedno sa vezanim čovjekom kao ražanj tukući mučenika).

Kasnije su me saslušavali još dva puta. Uvijek su mi postavljali ista pitanja. Nije mi poznato ko me je odao. Ni danas ne znam na čiju sam dostavu uhapšena. Poslije dva dana stajanja i gledanja u kružić ubacili su me u ćeliju broj tri. Tu sam bila s Fahrom Orman i Dikom Hadžić. U njoj su me držali dva ili tri dana, a poslije su me prebacili u jednu veću zajedničku ćeliju. Dok sam bila zajedno u ćeliji sa Fahrom ona je plakala i pričala da je strašno muče. Kazala mi je i to da je bila prisiljena prilikom mučenja da govori ono što nije istina. Nju su vrlo često vodili na preslušavanja, i tamo bi je zadržali po nekoliko časova, a kad bi se vratila srušila bi se u ćeliju od nemoći i bolova. Uglavnom su noću ispitivali i tukli zatvorenike.

Mislim da sam bila 19 dana zatvorena. Moji roditelji su intervencijama uspjeli da me oslobode.

Nakon puštanja iz zatvora vrlo često je dolazio u našu radnju policijski agent Cvitanović. Pripadao je ustaškoj nadzornoj službi. Iznudivao bi od mene životne namirnice i drugu robu koja se prodavala u radnji, a ništa nije plaćao. Ucjenjivao me je.

Tog zloglasnog zatvora je dopala i Marica Cvitković, radnica Fabrike duhana.

Uhapsili su Maricu, strpali je u policijsku »maricu« i odvezli u Vladičinu kuću.

Zatekla je mnoge svoje poznanice kako stoje uza zid.

Morali su tako da stoje i svaka je imala pred sobom ucrtan križ u koji je morala gledati. Našli su jedno mjesto i za Maricu, i ona je stala da gleda u jednu tačku. Niko se nije smio ni pomaći.

Jedna zatvorenica je, iznemogla, naslonila glavu na zid. Zato su u samu ponoć agenti sišli iz zgrade i odvukli stražara koji je i nju čuvao da ga kazne batinjanjem, jer nije pazio i jer je dozvolio da ta žena tako nešto učini.

Žene su vođene na saslušanja, tako i Marica. Izmučenim, žednim i gladnim punili bi usta solju radi još veće žeđi. Zatim bi uslijedilo stavljanje »na tramvaj«.

Pred Maricu su stavili pismo koje joj je bio uputio jedan član SKOJ-a tražeći od nje savjet s kim da se poveže kako bi ušao u šumu. Maricu je poznavao kao sekretara partijske organizacije u šibenskom zatvoru, otkud se s robije spasila poslije kapitulacije Italije.

Policija je pismo uhvatila i istražitelj ga je stavio pred Maricu da ga čita.

Kad je pročitala tekst odmah je rekla da joj je to neko podmetnuo. »Dajte mi olovku i papir« — rekla je istražitelju — »i ja ću isto takvo pismo napisati vama pa ćete onda i vi morati u zatvor, jer takvo pismo može svako svakom da napiše. . . «

I Marica je pretrpjela žestoko batinjanje kao i sve ostale, ali je ostala pri svojoj izjavi.

Stavili su je u ćeliju bez prozora sa Ilduzom Kurtović i Fahrom Orman-Čišić. Tukli su je i mučili i dalje, ali ona nije popuštala.

Na kraju su u jasenovački logor tada upućene Bera Ćemalović, Fahira Orman-Čišić, Dika Hadžić i Fatima Balta, a puštene su Ilduza, Marica, Mira Haćam, Kevsera Tikvina i Tidža Šantić.

U kući komunista Hajrije i Fije Bašagić, čiji je brat Hido bio partijski radnik, od godine 1941. do rasturanja te porodice koncem 1943. nalazili su utočište mnogi ilegalci. U njoj je duže stanovala Olga Marasović, pa se tu dogodio i susret s policijom kad je, u drugoj polovini 1942, u Mostaru, boravio Svetozar Vukmanović Tempo, član Vrhovnog štaba NOV i POJ. Poslije pete ofanzive kuća je bila utočište boraca.

Jedna od sestara koje su preživjele rat. Fija Bašagić-Ljubović (umrla poslije rata) ostavila je opsežna sjećanja na zbivanja u njihovoj kući. Evo te potresne priče:

»Sjećam se dobro, bilo je lijepo avgustovsko jutro, oko četiri sata, kada nas je iznenada probudila lupa na vratima. Bilo je to u zoru 20. avgusta 1943. godine. Povirila sam na prozor i opazila u dvorištu mnogo uniformisanih Nijemaca, a jedan u civilnom odijelu. Nekoliko njih ležalo je na zemlji, ali su bili okrenuli puškomitraljez prema vratima kuće. U isto vrijeme ustala je i Hajrija. a ja sam sišla da otvorim vrata. Čim sam ih otvorila opkolili su me i počeli me ispiti-vati neprekidno ponavljajući ova pitanja: »Da li je tu Okrugla? Gdje je Traktor? Mora da su tu! Sigurno su ovdje. . .« Dok su jedni mene bili opkolili, drugi su odmah produžili gore stepenicama držeći u rukama pištolje i puške na gotovs. Poslije su naredili da se obučemo moja sestra i ja, ali nisu dozvoljavali da budemo blizu jedna druge, već su nas odvojili. U međuvremenu su sve ispreturali čineći premetačinu. Odnijeli su sve fotografije, pisma, knjige, bez obzira na to da li su bile političkog sadržaja, zatim stručne knjige i slično. Osim toga, odnijeli su sve dokumente.

Pitali su moju sestru Hajru šta je po zanimanju. Odgovorila im je da je domaćica, ali kako su prilikom premetačine pronašli njen studentski indeks i pročitali da je beogradski student, brećnuli su se i prigovorili: »Još beogradski student. . .« Udarili su joj nekoliko šamara. Civila koji je predvodio njemačke vojnike ovi su oslovljavali sa »here Ekhart'. Sve što su odvojili — knjige, dokumente, slike i ostalo — strpali su u kofere. Našli su i nešto malo letaka — biltena koje nismo bili uspjeli da rasturimo i neke Hajrijine pribilješke, vjerovatno za ženski bilten.

Odvezli su nas automobilom u Vladičinu kuću u zatvor. Po dolasku u zgradu onaj civil je naredio stražarima da mene odvedu u sobu broj tri, a Hajriju su odmah odveli gore, vjerovatno na ispitivanje. Tada u

ćeliji nisam nikoga zatekla. Bila je sva vlažna i mračna, bez prozora. Teško sam disala. Znam da su nekoga, kad sam ja došla, odatle prebacili u susjednu odaju. Nakon izvjesnog vremena, možda oko dva sata docnije, čula sam kad se Hajrija vraćala u pratnji stražara. I nju su zatvorili, u susjednu ćeliju, a domalo sam čula kako pljuskaju vodom po ćeliji, i vjerojatno po njoj. Istovremeno sam čula uzdahe moje sestre. Poslije dva dana, prilikom odnošenja kible, uspjela sam da vidim svoju sestru kroz špijunku. Stajala je zgrčena u jednom kutu. Izgledala je izbezumljeno. Pogledale smo se, i od tada je više niakda nisam vidjela.

I mene su odveli uskim stepenicama na gornji sprat. Govorili su mi da ja mogu učiniti da puste mog brata i sestru, da imaju više špijuna u redovima pokreta, da oni znaju gotovo sve, a zatim pitali da li znam 'Okruglu', kako joj je ime, ko je 'Feđa' i još neke drugove, odnosno njihove pseudonime.

Posebno su mi naglašavali da je u njihovim rukama moj brat Muhidin i da mu mogu pomoći, kao i mojoj sestri, ukoliko budem govorila što me budu oni pitali. Uporno sam im govorila da je moj brat poginuo u hrvatskoj vojsci. Na to me je jedan od njih udario bičem preko leđa i ramena. Provocirali su me i na taj način što su pitali: 'Da li bi voljela vidjeti brata?' Na to sam im odgovorila, kao i ranije, da je on mrtav. Poslije toga su mi dali jedan spisak aktivista NOP-a da ga ponesem sa sobom u ćeliju, pa ako kojeg od njih znam kao aktivnog da stavim križić pored njegovog imena. Na tom papiru, veličine više od polovine arka, bilo je po prilici 20—25 imena i prezimena. Sjećam se ovih imena sa tog spiska: nekog Šegetala, o kojem su me kasnije opet ispitivali, Ljube Brešana, Hamida Vuka, nekog od Brkića i drugih. Osim tih imena i prezimena bilo je nekoliko samo imena, kao: 'Feđa', 'Traktor', 'Okrugla', 'Žuti' i više se ne sjećam. Ponovo su

mi napomenuli da se predomislim i da mogu kucati u svako doba. Odgovorila sam im da u onoj odaji ne vidim.

Prebacili su me u prostoriju broj pet. Ulazeći u tu ćeliju opazila sam jednog čovjeka kako sjedi u jednom uglu. Izgledao je vrlo jadno — gotovo kao mrtvac, jer je bio veoma mršav. Kad se pridigao vidjela sam da je bos. Vrlo teško se kretao, zapravo se gegao, i bolilo ga je pri hodu. Imala sam osjećaj da je tifusar. Jezivo je izgledao. Oči — duboko upale, i jedva je gledao. Odavao je sliku kao da je sav bio deformisan. Dugo ga nisam mogla prepoznati iako sam ga od ranije znala. Bio je to Ljubo Brešan. Prosto drugi čovjek. S njim sam provela u ćeliji tri dana, a četvrti dan predveče su ga nekud odveli s nekoliko drugova i drugarica. Tada su prozvana ova imena: Ljubo Brešan, Muhidin Bašagić, Hajrija Bašagić, Ćimba Ćemalović i Haso Fazlinović Žuti. Te su osobe nekamo odveli. To znam po tome što sam čula zvuk motora kamiona ili automobila.

Dok sam bila u ćeliji zajedno sa Ljubom Brešanom, nakon upoznavanja govorio mi je između ostalog ovo: 'Drži se dobro', jer to nama dolikuje. Zna li se u gradu kako se mi držimo? Ako bi ikada izašla slučajno iz zatvora, pričaj o tome da me je 'Žuti' odao i mlatio bičem, i to u prisustvu Švaba. I on je kao i Švabe tražio od mene da priznam!'

Zatim mi je Ljubo pričao da je bio u ustaškoj policiji, potom u gestapovskom zatvoru i da stalno šeta iz jednog u drugi zatvor, da ga nose kao vreću tamo-amo. Rekao mi je i to da mu je najteži trenutak bio kad mu je došla sestra, odnosno kada je ona pala pred noge šefu policije Roki moleći ga za njega. Na to je Roko rekao da puštanje zavisi samo od mene. Kad sam ga upitala: 'Zašto si takav?' — on mi je odgovorio

da ga svi redom mlate u policiji i Gestapou. Sjedeći, primijetila sam, pošto je bio bos, a naročito kad bi podigao nogavicu, da je po nogama imao duboke i krvave brazgotine — tragove mučenja. Inače je duhom bio dobar. Jednom mi je rekao: „E, da smijemo zapjevati kao nekad u Zaliku?”

Također me je bodrio i kada sam ja tiho počela plakati. Rekao je da ne smijem biti malodušna, bez obzira na to što su mi brat i sestra u zatvoru, jer malodušnost neprijatelji iskorišćavaju. U razgovoru je opet stalno navodio na upozorenje kako treba da se držim. Zanimalo ga je šta se priča u Mostaru o njihovom držanju, da li se zna da je Haso Fazlinović provokator.

Poslije dva dana opet su me saslušali u istoj sobi na gornjem spratu. Pitali su me da li sam se predomislila i da li znam ko je ubio Trbonju. Nastojali su da od mene doznaju pojedinosti o Hajrijinom radu i o njoj samoj, to jest, zašto se nije zaposlila, kome daje-mo crvenu pomoć, ko radi „po tehnicu” i slično. Ja mnogo što nisam ni znala, a i što sam i znala ušutila sam. Uglavnom su me o tome ispitivali.

Istoga dana su me ponovo odveli na ispitivanje. Željeli su da doznaju o mojim starješinama u sudu, u kom sam tada radila kao daktilograf i činovnik. Također su me ispitivali da li sama kucam na mašini ili u prisustvu nekoga i kakav je politički stav predsjednika suda. Na to sam odgovorila da nikada ne kucam sama i da se ja ne zanimam za politiku i dodala sam to da je predsjednik suda dobar Hrvat. Na to su pitali da li je anglofil ili germanofil.

Mislim da je to bio sutradan kada su me opet zov-nuli te mi kazali da ću ići kući, da je za mene interve-nisao predsjednik suda i da je sud dao pismenu ga-ranciju, to jest jamstvo da se neću nigdje udaljiti i slično. To su mi pokazali. Istom prilikom su mi nare-

dili da se javljam svaki dan i ukoliko bih slučajno vidjela „Okruglu” ili ukoliko bi došla, da o tome nji-ma javim.

Vratili su mi prilikom puštanja sve kofere sa slika-ma, knjigama i dokumentima. Kad sam došla kući us-tanovila sam da je nestalo zlatnih predmeta — os-tavštine od moje majke. Nestao je dugi zlatni lanac, pet-šest velikih zlatnika, dva prstena i još jedan ma-nji lančić sa privjeskom.

Dok sam bila u zatvoru doznala sam da su u to vrijeme u jednoj skupnoj sobi bili: moj brat Muhidin, Ćimba Ćemalović i neki Brkić, a u drugoj ćeliji Ljubo Brešan i moja sestra Hajrija, a slobodnjak je bio Haso Fazlinović Žuti. To sam dokučila prema prozivkama za saslušanja, jer bi čula kad stražari zovu pojedine drugove i drugarice.

Poslije puštanja izvjestila sam o svemu što sam u zatvoru saznala drugaricu Olgu Marasović. Rekla mi je da joj je mnogo šta poznato. Pitala me je za pojedi-nosti o nekim drugovima i drugaricama i o njemačkim metodama ispitivanja, dodavši da naša služba prati dr-žanje svakog pojedinca.

BJEGOVI

»Dobro sam zapamtio taj dan: 12. avgust 1943. Tog jutra došla je u moj dućan Nada Bitanga i tražila 100000 kuna koje je ostavio kao narodnu pomoć Tomo Čipčić, natporučnik«, — priča Šukrija Vranić, krojački radnik koji je na posljednjim izborima u staroj Jugoslaviji na radničkoj listi bio zamjenik kandidata komuniste Rade Bitange. — »Dok sam brojao novac opazio sam na prozoru kuće koja je bila preko puta mog dućana da se šire zavjese. Palo mi je u oči da neko iza zavjese motri kako ja Nadi brojim novac. Zaključio sam da smo pod paskom i da nas prate. Onako brojeći novac rekao sam Nadi: »Ako bi došli, reci da ti vraćam novac što si uplatila za neki štof čija ti se boja i kvaliteta ne sviđaju'. Razumjela je to, i pošto sam joj novac odbrojao otišla je, a i ja sam odmah napustio dućan.

Sutradan sam otišao u svoju radnju. Baš kad sam ulazio došli su dvojica Nijemaca i jedan tumač. Naredili su mi da pođem s njima. Odmah sam počeo da razmišljam o bjehu. Ušao sam da uzmem kaput iz radionice, ali sam pobjegao u sokak i uletio u kuću Drljevića. Ali kako je kapidžik bio zaključan, nisam mogao da uđem unutra, pa sam se sklonio u zahod. Dok sam bježao jedan je Nijemac pucao na mene, ali me nije pogodio. Uхватili su me u tom zahodu, i već tu mi izbili nekoliko zuba«.

Sticajem srećnih okolnosti Šukrija je pobjegao iz zatvora i našao se na ulici. Dvourao se trenutak šta da radi, ali je produžio ulicom u kojoj je Sahat kula. No neka on priča:

»Vidio sam staru ženu i zamolio je da, ako Nijemci budu pitali za mene, kaže da sam otišao prema brdu. Odgovorila mi je: »Hoću, sine moj'. Zatim sam otrčao kroz Šehitluk i ušao u araluk Hadži Ahmeta Karabega. Ušao sam i u avliju i preko zida skočio u neku drugu avliju. Opazile su me dvije sestre Ljubovićke. Kad sam im rekao ko sam i da sam pobjegao iz zatvora, kazale su da me ne smiju primiti, ali su mi pomogle da se ispenjem na jedan zid i sakrijem se iza odžaka. Klonuo sam od iznemoglosti. Začuh neki glas: »Sućro, skoči!' To je bila Zekira Karabeg. Pošto sam bio nemoćan nisam mogao da skočim već sam se spustio, ali sam se usljed pada onesvjestio. Zekira me je odvela u kuću. Kad sam se osvjestio vidio sam da sam na šilti. U međuvremenu su Nijemci pretresali cijelu četvrt, ali u tu kuću nisu ulazili, jer je na vratima bio natpis: »Zarazna bolest — šarlah' . . . «

Zanimljivo je kako su žene spasile Šukriju. Pošto su mu pomogle da se ispenje na zid sestre Ljubovićke su odmah preko »veza« javile Teofiku Demiroviću šta se s njim dogodilo i da se nalazi kod Seke Đikić. Teofik je brzo pronašao Diku Hadžić.

Teofik i Dika su u kući Seke Đikić našli Šukriju iznemogla, blijedog kao smrt, preplašenog i uznemirenog. Na njemu su se vidjeli tragovi mučenja u gestapovskom zatvoru. Dika i Teofik su mu donijeli željezničku uniformu, preobukli ga i povelili ga sporednim putem u kuću Salke Muslibegovića Trockog. Tu mu je Dika dala zar, koji je on navukao na se. Zatim ga je uzela podruku i povelila preko Mazoljica. Pratio ih je Teofik. Kod sebe je imao dvije bombe, ako bi ustrebalo. Poslije je Dika premjestila Šukriju u

kuću Milke Zurovac. Ona se o Šukriji brinula sve do njegova odlaska u odred.

U gradu je prenesena vijest — za policiju i Gestapo — da je Šukrija izvršio samoubistvo skočivši u Neretvu.

Još jedan bijeg je odjeknuo gradom. To je bilo organizovano bjekstvo skojevke Samije Puzić iz mostarske bolnice, gdje je bila prebačena iz zatvora pošto su je ustaše pretukle.

Samija, djevojčice od šesnaest godina, član rejonskog komiteta SKOJ-a, uhapšena je kada je jedne zimske noći lijepila na zidove kuća parole i proglase. Bila je iz radničke porodice Mehmeda i Habibe Puzić, učenica petog razreda gimnazije. Kad je bila pri kraju posla na Šemovcu, a to je bilo u zoru, banula je grupa ustaških policajaca. Samija je uhvaćena na djelu.

Pod kaputom joj je bilo ostalo još nešto letaka. Ustaše je nisu odmah pretresle, već su je povele prema Starom mostu. Samija se dosjetila da bi bilo zgodno preostali materijal baciti u Neretvu. Vrebala je poglede ustaških agenata. Osjetivši da se oni ne nadaju nečem takvom, baš na vrhu grbavog Starog mosta munjevito je izvukla papire ispod kaputa i bacila ih u Neretvu. Ustaše nisu stigle ni da pokušaju to spriječiti, ali su je odmah počeli udarati. Samija je to poslije skupo platila. Bolesnu, prebacili su je u mostarsku bolnicu.

Čuvali su je dvojica policajaca stražareći u samoj bolesničkoj sobi noću, a samo jedan je ostajao danju. Upravnik bolnice dr Vjekoslav Glavadanović odredio je, međutim, da stražari ne mogu biti u bolesničkoj sobi i oni su prebačeni u hodnik.

Mjesni komitet SKOJ-a riješio je da se organizuje bijeg Samijin iz bolnice, i Samiji su to javili. Jedan od omladinaca, partizan Halid Sadiković-Bu-

Darinka Bitanga, Ekrem Ćurić, Tomo Ključić, Mujo Selimhodžić i Božo Skočajić obješeni u Mostaru 14. novembra 1943. godine od njemačkog okupatora

Dio partizanske kolone u dolini Rame (mart 1943. godine)

šak, iz Ljubuškog, koji se bio vratio iz odreda u Mostar na neke dužnosti, dobio je zadatak da organizuje to bjekstvo. On je uхватиo veze u bolnici sa bolničarima Ivom Bronzovićem i Čamilom Delićem, koji su poslije pomogli.

Samija je uveče otišla uz bolničke sobe do susjedne čajne kuhinje, gdje se svake večeri odnosilo suđe poslije večere. Kada se udaljila strčala je po dogovoru niza stepenice i izletjela iz zgrade. Njeni drugovi Mithad Hadžiosmanović i Halid Sadiković čekali su je sa biciklom pred bolnicom, uzeli je i odvezli.

Djevojci je bilo osigurano sklonište u porodici Bušatlić, uz samu vilu tadanjeg ustaškog moćnika doktora Riđanovića.

Cetvrtog aprila 1943. Samija je, po dogovoru, krenula pod zarom iz grada. Bila je prefarbala kosu, jer je na kontrolnom prelazu u južnom dijelu Mostara mogao biti i policajac koji je zna, a prijetila je i opasnost da joj dignu »peču« s lica i da bude prepoznata. To se, međutim, nije dogodilo, i Samija je sretno izašla iz grada. I lozinka je bila ugovorena.

Na određenom mjestu morala je sjesti na jedan kamen kraj ceste. Ubrzo je naišao nepoznat čovjek. Obratio joj se: »Nevjesto, kuda ideš?«

To je bila lozinka. Samija je sretno stigla u Treći bataljon (mostarski) Desete hercegovačke brigade. U njemu će biti jedan od najmlađih boraca.

Kad je Samija već bila u bataljonu policija je 22. aprila 1943. ovako izvijestila Ustašku nadzornu službu u Zagrebu o tom bijegu:

»Dana 22. ožujka o.g. oko 19,30 sati pobjegla je iz državne bolnice u Mostaru Puzić Samija Mehmedova, učenica 5. r. gimnazije, islamske vjere, rođena 3. VIII 1926. g. u Mostaru. Spomenuta je uhićena dana 23. I 1943. kada su organi ove vlasti vršili uhićenje komunističkih omladinaca (o čemu je izvješćeno pod taj

broj 183/43, od 25. I 43.), zatečena je na ulici sa nekoliko komunističkih letaka. Vođen je protiv nje postupak i sa ostalim uhićenicama osumnjičena je po talijanskim vojnim vlastima trebala biti upućena Ratnom sudu u Šibeniku, a nalazila se u pritvorima ove oblasti na raspoloženju talijanskih vojnih vlasti. Iz zatvora je bila upućena u mjesnu državnu bolnicu jer je bolovala od pleuritisa.

Izvidima vođenim po ovoj oblasti ustanovljeno je da je bjekstvo Puzić Samije organizirao Halid Sadiković, fotografski pomoćnik rodom iz Ljubuškog, nastanjen u Mostaru. Pri tome su ga pomagali bolničari Ivo Bronzović i Delić Čamil. Delić Čamil imao je zadatac da zabavi redarstvenog stražara koji je čuvao Puzićku, a Bronzović Ivo da joj prenese robu u bašču bolnice i da razvali vrata koja se nalaze kod mrtvačnice bolnice. Obadvojica su to u potpunosti i izvršili i Bronzović je Puzić Samiju doveo do spomenutih vrata gdje je čekao Halid Sadiković. Redarstveni stražar nakon kratkog vremena opazio je bjekstvo, ali je potraga bila uzaludna. Kako je spomenuto, zatvoreni su bolničari Bronzović Ivo i Delić Čamil, koji djelo priznaju, a do danas nisu se mogli pronaći u Mostaru Puzić Samija i Sadiković Halid. Sadiković je rodom iz Ljubuškog i ni tamo se nijesu mogli pronaći. Pretpostavlja se da su otišli među partizane koji su se u ono vrijeme nalazili u okolici Blagaja, kod Mostara.

I »Ševa odletjela«

U Mostaru je naročito odjeknuo i bijeg još jedne mlade skojevkice — Azre Kalajdžić. Prije nego što ispriča kako se to dogodilo, čujmo kazivanje skojevkice Azre o moralnom kaljenju skojevaca, jer je veoma upečatljivo:

»U organizaciji SKOJ-a mi smo se posebno psihološki, pa i fizički, vježbali i pripremali kako da u slučaju hapšenja izdržimo sve muke a da ne kažemo ni riječi neprijatelju. U Šapuhovoj kući u Cernici nekoliko nas se »čeličilo« i u »vožnji zapaljenog bicikla«, kako se u policiji zvala jedna vrsta mučenja kada bi mučitelji uhapšenima stavljali smotke papira između nožnih prstiju, pa ih zapalili.

Izvanredno smo mnogo čitali, učili. Knjige su kobile od ruke do ruke, morali smo ih pročitati za jednu noć. Skojevka Emica Hadžimerović, koja je ubijena u Jasenovcu 1943. godine, rukom je prepisivala roman »Kako se kalio čelik« od Ostrovskeg samo da bismo imali više primjeraka za čitanje. Proučavali smo držanje Georgi Dimitrova na suđenju zbog paljevine Rajhstaga, kao i držanje naših komunista u beogradskoj Glavnjači, Sremskoj Mitrovici, Lepoglavi i drugim kazamatima. Svako od nas dobio je sliku izrešetane sekretara SKOJ-a Salke Šestića, ubijenog u policiji, koju smo nosili kao amanet da ga osvetimo. Ponavljali smo riječi Alice Rizikala i Drage Palavestre, koji su u času smrti klicali Partiji.

Nije svako mogao izdržati policijsku torturu. Poslije nečuvanih mučenja malobrojni su i progovorili. Mi smo to preko naših veza odmah saznali. Oni koji bi poklekli doživjeli su bojkot. Samo na novim teškim zadacima taj se bojkot ponekad mogao skinuti. Rat je trajao, bili smo nemilosrdni...«

»Vatreno krštenje« Azre Kalajdžić — suočavanje s policijom — desilo se 1941. godine, kada je tek bila napunila četrnaest godina. To je bilo hapšenje dvadeset osam omladinki i omladinaca u Cernici. Azra je bila najmlađa među njima.

»Poslije tog hapšenja sam« — priča Azra — »i porred mog prisebnog držanja na ispitivanju u policiji,

bila riješila da u sličnim situacijama ubuduće činim sve kako ne bih više nikad pala u ruke neprijatelju. U svojoj dječijoj glavi, punoj mašte, smišljala sam svakakve kombinacije o prevari neprijatelja i o bijegu.

U martu 1944. uhapšen je jedan čovjek s kojim je Azra kao član Mjesnog komiteta SKOJ-a održavala vezu. Znao je njenu funkciju i njen pseudonim »Ševa«. To joj je javljeno uz savjet da se skloni, što se običavalo u takvim slučajevima, i da radi promjene izgleda odreže kosu.

Azra, međutim, nije poslušala savjet, i pala je u ruke policajcima. Oni su znali da je to »Ševa«, ali je »Ševa« i odletjela.

»U takvoj situaciji« — priča dalje Azra — »odlučila sam da ne pravim paniku i nisam ništa rekla porodici, ali sam zamolila maminu prijateljicu, našu dobru komšinicu Rosu Kablar, da spavam kod nje, s tim da to ona zatraži od mog oca. (Poslije 1941. kada su ustaše ubile njenog jedinog brata Savu, često je neko od nas spavao kod Rose ili ona kod nas). Njena kuća je za razliku od naše, imala dobru odstupnicu, izlaz na sokak koji vodi na Neretvu. Moja majka i Rosa su naizmjenično primale materijale i poruke za mene, krile ih u njedra, pod prag na ulazu u kuću, stavljale u mjerilo od vodovoda i na druga mjesta. Majci sam dala i pištolj koji sam dobila iako nisam znala gađati. Ona ga je nosila u njedrima dok joj je dvoje djece, moja sestra Zehra i brat Teofik, bilo u logoru.

Tako je moja draga Rosa, ne sluteći šta je čeka, zamolila mog oca da spavam kod nje. Druge noći, oko dva sata poslije ponoći, četvorica agenata su provalili ulazna vrata Rosine kuće. Prevarili su mog oca da redom provjeravaju isprave građana, pitali su uz put i za moje isprave i tako su došli kod Rose. Jedan

od agenata, vjerojatno šef grupe, odmah me je pitao da li sam ja ta ptičica 'Ševa' i je li moj brat onaj komunist Kalajdžić koga zna iz zatvora 1941. Bilo mi je jasno da znaju dosta, da je onaj koji je uhapšen provalio. Rosa je drhtala, plakala i vjerojatno preživljavala hapšenje svoga brata Save. Mom ocu su se tresle ruke. Ali ja sam bila prisebna. Pomislila sam kako treba da se držim na policiji. Začudo, svašta mi je u tom času promicalo kroz glavu, ali se nikako nisam mirila s tim da pođem s njima.

Pokušavala sam da agente što duže zadržim, izgovarala se da imam samo pidžamu kod Rose, što nije bila istina, i tražila da mi otac donese kaput i ostalu odjeću. Dvojica agenata su sjedila u predsoblju, jedan je pratio mene, a četvrti je bio na sokaku pod prozorom sobe. Moja sestra je donijela odjeću. Kad je vidjela 'crnu maricu' zagalamila je kuda to vode njenu sestru. Agent koji je stajao ispod prozora ušao je za njom u stan da se raspravlja. Uzela sam odjeću i ušla u sobu, u pratnji agenta. U jednom trenutku, bez naprijed smišljenog plana, ali ne i bez odluke, zamolila sam agenta da izađe iz sobe zbog toga što se stidim da se pred njim svlačim. Izašao je — kako da ne povjeruje žgoljavoj djevojčici! Istoga trena sam prišla prozoru i pažljivo preko Rosina cvijeća spustila se niza zid visok preko dva metra na sokak koji vodi prema Neretvi. Trčala sam bosa sa oderanim rukama i nogama, u pidžami, kroz hladnu martovsku noć preko neretvljanskih pećina, što dalje od kuće. Znala sam svaku našu kuću u Cernici, u Donjoj mahali i u Zahumu. Mogla sam mirno ući, malo je reći. U svaku drugu kuću. Odlučila sam se da ne ostanem u Cernici, zbog mogućnosti da opkole četvrt. Trčala sam brzo, radosna što sam im pobjegla, ne osjećajući kako mi oštro kamenje i pijesak deru tanku kožu na tabanima. Preko pećina, sokacima i pored željezničke pruge

otrčala sam najprije u jedan kraj na Ogradu, do Memnune Hadžiosmanović, ali kako je nisam mogla probuditi, odletjela sam u Zahum, k Nafi Koluder. Svitalo je kad su mi otvorili vrata. Pod jorganom su me grijale i pojile čajevima naše dobre i nježne majke Nafa i Meva Grebo. Meva se s porodicom bila tu sklonila od policije.

Kad su agenti ušli u sobu iz koje sam pobjegla i shvatili šta se desilo, izlili su bijes najprije na mom ocu, a potom i na sirotoj Rosi i mojoj sestri. Htjeli su njih da odvedu u zatvor. 'Šef' je ipak napravio red, ošamario je onog agenta koji je pustio samu 'ptičicu' u sobu. Zatim su me tražili po Neretvi, ali uzalud. Tješili su se i pravdali se pred šefovima i pred gradom pronoseći glasove da sam skočila u Neretvu. Ipak su sedam dana danonoćno dežurali na smjenu u stanu mojih roditelja. Za to vrijeme sam prošla kroz jednu policijsku blokadu, na željezničkoj stanici, i u zaru se našla u vozu prema Žitomisliću, sa Olgom Marasović i žandarom, našim drugom koji nas je 'sprovodio kao švercerke'. U Žitomisliću nas je Buba Jerkić skelom prevela preko Neretve i predala na dalju vezu Hasi Rahimiću iz Pijesaka.

Na putu prema Bileći predahnuli smo u jednoj kući u Dubravama. Tu su me, slabo odjevenu i promrzlu, pustili da zadrijemam. Razbudili su me da me vidi 'uživo' Salko Mrgan Stari, koji je čuo i pitao o mostarskoj skojevki, maloj Kalajdžićki 'koja je skočila u Neretvu da ne bi pala u ruke Gestapou'. Taj glas se brzo širio. Objasnila sam kratko — da je moj nagon za životom odnio pobjedu«.

* * *

Iz mostarske bolnice pobjegla je i mlada učenica i skojevka iz Vitine kod Ljubuškog Kana Bušatlija, djevojka koja je 1942. godine kao skojevka živjela i radila u Mostaru, da bi se potom preselila u Vitinu, gdje je Kana bila vrlo vješta obavještajka.

Kanina majka Hata dala je veliku sumu novca ustaškom agentu koji je Kanu u bolnici čuvao. Bila je jesen 1944. Prevarili su ga da iziđe samo na pola sata.

Agent je Kanu poslije tražio i, razumljivo, prijavio je njen nestanak, ali je i njoj javio da će doći agenti ponovo da je hapse.

Kanu su tada sklonili u kuću Memnune Hadžiosmanović. Tu je prenoćila, a ujutro je pobjegla, u feredži, u porodicu Hamzić, u selo Iliće. U toj kući je ostala dok nije ozdravila, a Nafa Hamzić joj je izliječila teške rane.

Djevojka nije imala noktiju na rukama, jer su joj ustaše u mučilištu Grabovo vrelo kod Vitine zabadale čavle pod nokte i počupale ih.

Nafa joj je sljezovim čajem ispirala i vidala preteške rane, a Kana bi se samo noću prokrala u bašču, na nekoliko minuta, da se nadiše vazduha. Ostala je u toj kući, brižljivo skrivena, gotovo dvadeset dana.

Još joj nokti nisu bili izrasli kada je iz Hamzića kuće prešla kod Memnune Hadžiosmanović, iz čijeg su doma Mostarci polazili u odrede. I Šefika Resulbegović je pomogla mladoj djevojci: navukla joj je svoj zar i ispratila je do lučkog mosta, gdje se Kana ukrkala u kabinu jednog kamiona njemačke organizacije »Todt«. Tako je Kana prešla na oslobođeno područje i obrela se u bataljonu Omera Mrgana. Poslije je određena u Divizijsku bolnicu u Crkvicama, gdje je završila i sanitetski tečaj.

Bjegovi iz neprijateljskih kandži prijali su cijelom gradu, i o njima se uvijek dugo pričalo.

MAJKE JUNAKINJE I NJIHOVA DJECA

Adila

Njena šutljivost bila je znak da sve preživljava vrlo duboko u srcu — takva je eto Adila Fejić, majka koja je izgubila četiri sina i kćer dok su bili u cvijetu mladosti.

Kad su Mostarci bježali od bombardovanja i njena porodica je bila izbjegla u Cim, obližnje selo. Tada je Adila već znala za smrt svoje djece, ali nije smjela plakati. Jer to je bilo vrijeme kad majke nisu smjele čak ni plakati za poginulim sinom — ustaše su motrile i na suzu majčinu ako je sin bio partizan.

Dvaput su Adilu hapsili, pitali je gdje su joj djeca, a ona je šutjela. A nije se znala ni potpisati na njihov zapisnik.

No, nisu samo ustaše provaljivale u njen dom, činili su to i četnici.

Kad su došli po njenog sina Šefku, studenta arhitekture, kuću su opkolili četnici i Talijani. Lukavi izrodi nisu smjeli lupnuti zvekirom na stara vrata, da ne bi uzbunili borca, pa da im ne pobjegne preko dvorišta i zidova ograda oko niskih kuća. Kalauzom su otključali vrata kuće i ušli tiho, kako to lopovi i čine. Na spavanju su uhvatili Šefku i odveli ga u zatvor, pa u Dubrovačku tvrđavu Lovrijenac, pretvorenu u zatvor, a zatim u logor u Italiju. Poslije kapitu-

lacije fašističke Italije vratio se u Mostar i kao partizan poginuo negdje kod Bileće.

A najprije je bio uhapšen sin Esad, jedan od prvih uhapšenih komunista po okupaciji zemlje. Jedan izdajnik je upro prstom u Esu, u ratu čuvenog junaka i partizanskog kurira, i on je uhapšen. To je onaj momak, đak, koji je ljeta četrdeset prve pobjegao iz ustaškog kamiona kad su ga vodili u smrt. Svima je govorio da ih to vode nad jamu da ih pobiju, da treba da svi bježe. Ali niko nije htio. Esa je skočio i pobjegao. Bježao je prema Neretvi nepoznatim putevima preko kamenjara i Mostarskog blata. Tripud je preplivao Neretvu i spasio se, jedini iz tih dana kad su ustaše svuda sijale smrt.

Sinovi Ešref i Džemal otišli su u partizanske odrede i preživjeli teške dane u petoj ofanzivi, pa se s Mostarskim bataljonom spustili u grad i našli sklonište u roditeljskoj kući. Na šiši je bilo uređeno dobro kamuflirano sklonište, a kako je stan bio u središtu grada, nije ga zakačila racija. Na krovu je bio prozor kroz koji se moglo napolje, pa preko avlija i bašta dalje. Ali to nije bilo potrebno. Policija nije dolazila da ih traži i oni su ubrzo otišli iz Mostara s prvim momcima, koji su po oporavku izlazili ponovo na slobodno područje iznad grada.

Svako Adilino dijete je majci govorilo:

»Ako zadugo ne dobiješ pismo, znaj da nisam živ, jer ću se javljati redovno...«

Adila je primala pisma, a čim od nekog od djece prestalo da stiže, poslije bi saznavala za njihovu pogibiju.

Kad je čula za smrt prvog sina, Džemala, primila je to mirno. Takva je bila. Rekla je: »Ako budem plakala ljudi će bježati od mene...«

Uhapšena joj je i kćer Samija i odvedena u Jasenovac. Tamo je i ubijena.

Po izlasku iz grada sa Mostarskim bataljonom poginuli su i Džemal i Ešref.

Posljednji je stradao Esad, koji je više puta kao kurir dolazio u Mostar. Jednom je stigao sa svojim nerazdvojnim drugom Husom Ormanom, u punoj ratnoj spremi. Došli su k majci Adili. Odlučili su da se tako, pod ratnom spremom, slikaju usred okupiranog grada, i to danju. Zamolili su Mersu, Esadovu sestru, da im mašinke prenese pod zarom do dvorišta kuće Zibe i Hadži Ibrahima Fejića, koji su također preko svoje djece bili povezani s pokretom. Mersa je dva puta išla noseći po jednu mašinku i tako ih je prenijela kroz grad, pod zarom. Esad i Huso su se slikali u partizanskoj odori. Zatim je Mersa odnijela mašinke na Mazoljice da bi Esad i Huso izišli iz Mostara.

Na rastanku Eso je rekao majci:

— Kad dođe sloboda, znaj, eto mene među prvim...

Međutim grad je oslobođen, a Esada nije bilo, iako niko nije bio čuo da je poginuo. Ubrzo je stigla tužna vijest. U posljednjim borbama u Čapljini je poginuo.

Što se može reći o majci kojoj nestane petoro djece. A Adila je izgubila i dva brata, od kojih je jedan bio ljekar, dr Asim Opijač, u selu Dubravi, pošto je Adilina porodica iz stolačkog kraja.

Jovanka

Preko Esada ta porodica je bila povezana sa srpskom komunističkom porodicom Jovanke i Dušana Balorde, željezničkog mašinovođe. Jovanka je izgubila dva sina: Mladena, istaknutog komunistu, narodnog heroja i Vasilija, skojevca koji je poginuo kao talac u Kraljevu, kao i otac im Dušan. Bilo je to kada je razbijena prva grupa Mostaraca koja je izišla iz

grada i kada je Mladen vještom varkom na ulici uspio da otme iz ustaških ruku ranjenog Esada i da ga skloni.

Ta srpska komunistička porodica bila je odmah na početku postojanja ustaške vlasti ugrožena, jer su sva djeca bila članovi Partije ili skojevci, Mladen metalski radnik, vodio je kao sekretar partijsku organizaciju u gradskom kvartu Carini. Kada je partijska organizacija organizovala spasavanje Srba, među njima i komunistu, Dušan i njegovi sinovi Mladen i Vasilije dobili su njemačke propusnice za Srbiju, a Jovanka je sa kćerkom Milojkom, učenicom gimnazije, ostala u Mostaru. Uskoro su, međutim, objavljeni proglasi da se (po abecedi) Srbi moraju seliti, a pošto je njima prezime počinjalo slovom «B», Jovanka i Milojka su prvim transportom prognane u logor Caprag kod Siska. No nekako su uspjele da se izvuku iz tog logora i prebace u Srbiju, gdje su pronašle Dušana, Mladena i Vasilija, i kćerku Veru, koja je slučajno prije okupacije otišla rodbini u Beograd.

Mladen se nije dugo zadržao u Beogradu. Dužnost ga je vukla natrag, u Mostar, i on je ubrzo krenuo. Pridružio se nekim komunistima Crnogorcima i stigao, većinom pješke, najprije u Sandžak, pa u Crnu Goru. Poslije toga dugog marša je iz Crne Gore ponovo otišao u Mostar, na svoju dužnost sekretara jedne partijske organizacije.

Zatim se dogodio onaj Mladenov »susret« na ulici sa uhvaćenim Esadom Fejićem, kada je taj hrabri borac oslobođen.

Čim su majka Adila i Mersa saznale da se Esad oporavio od rana u skloništu kod Mladena i pošto nije uspjelo prebacivanje u odred vozom prema Sarajevu, ponovo su ga prihvatile u sklonište u kuću. Ubrzo je otišao u jedan od odreda koji su već krstarili po brdima iznad Mostara.

U toku rata su se Jovanka (Joka) i Dušan Balorda preselili iz Beograda u Kraljevo. Jovanka i kćer su radile po kućama, a Dušan i Vasilije na fizičkim poslovima. Milojka se kasnije zaposlila u kraljevačkoj fabrici vagona.

Za Mladena, tog osjećajnog i nježnog sina, Jovanka je rijetko čula, pa i za njegovu pogibiju je saznala te kad se poslije oslobođenja vratila u Mostar. Samo jedno pismo, joj je stiglo od njega, preko njegovog druga u Borskom rudniku. Dugo je lutalo po Srbiji, ali joj je ipak stiglo da joj pričini radost.

Mladen je više puta u toku rata dolazio u Mostar, a u Mostarskom bataljonu, kad se spustio u grad juna četrdeset treće, bio je komandantov zamjenik.

U vrijeme izlaska bataljona iz grada javilo se više omladinaca da idu sa njim. Tako je ta jedinica pojačana. Mladen je bio određen da povede te nove borce, i oni su krenuli iz grada prema Blagaju i Nevesinju. Zanoćili su u jednoj šumi istočno od Mostara, ali su bili prokazani. Većina je pobijena i pohvatana. Mladen je tada teže ranjen i zarobljen. Prebačen je u mostarsku bolnicu. Pripremana je njegova otmica, ali je strijeljanje preduhitriilo akciju.

Kad se Jovanka sa kćerkama Milojkom i Verom vratila u Mostar našla je praznu i opljačkanu kuću. U njoj je bila njemačka menza. Poput majke Adile, izgubila je dva sina i muža, a sama je provela mučenički život za čitavo vrijeme rata.

Munira

Kad se završio aprilski rat Munira Haćam je rekla svojoj djeci Mithatu, Nedžad, Emmini-Mini i Amiri-Miri:

— Eto, djeco rat se brzo svrši, ali, bogami, nije dobro što je granica ponovo na Drini.

Mithat je bio završio geodeziju u Beogradu, i baš pred rat otišao na rad u Prištinu. Kao rezervni poručnik je pozvan u vojsku u Crikvenicu, da bi se po slomu vratio sa oružjem u Mostar. Odgovorio je majci da rat tek počinje.

— Otišao je, otišli su i Nedžad i Mina, i nikad ih više nisam vidjela — pričala je s tugom majka Munira.

Prilikom hapšenja Srba i komunista, juna 1941, uhapšeni su i Mina i Nedžad, a Mithat je bio već otišao u Sarajevo.

— Iz Sarajeva je — dodaje Munira — Mithat određen na politički rad u istočnu Bosnu, u srebrenički kraj, da diže ustanak. Tamo jedna škola sada nosi njegovo ime...

Mina je uhapšena s grupom djevojaka prilikom prvog hapšenja ženske omladine u Mostaru kad su ih ustaše zatekle na sastanku u Barama, upravo na dan napada Njemačke na SSSR. Dva mjeseca su ih držale u zatvoru, tukle, ali nijedna od djevojaka ništa nije priznala. Uspjele su da pobjegnu iz zatvora uz pomoć Marijana Pavelića komuniste koji je radio u gradskoj policiji.

Prije tog hapšenja Mina je sa Ahmedom Sefićem prenijela u staru austrijsku »forticu«, tvrđavu iznad biskupove palače i šetališta, sanduk bombi i skrila u dvorištu zgrade u kojoj su Haćamovi stanovali. Bile su to bombe »kragujevke«, izrezane površine da bolje praskaju, a bilo je i municije u sanduku. Drvarica u dvorištu bila je zgodna da se to sakrije, pa su sanduk zatrpali u ugalj.

Majka Munira je bdjela i nad tim opasnim skladištem. S vrata drvarnice potrgala je katanac, da bi se mogla, u slučaju da ustaše pronađu sanduk s bombama, ipak pravdati kako je neko obio vrata i tu stavio sanduk.

Kako je ta kuća pod drvoredom na šetalištu i sama, bila je pogodna za ilegalne poslove. Čak i Mira, koja je tada imala petnaest godina, nosila je u korpi, pod kupusom ili drugim povrćem, skriveno cružje. Nedžad je radio u trgovini, i donosio je odjevne predmete — džempere, košulje, čarape i druge, za odred, i u kući je bilo čitavo skladište.

Majka Munira je strahovala, a otac, ponosit čovjek koji je kroz život išao uzdignute glave, ili nije znao ali se pravio da ništa ne zna o tom radu.

U toku svoga učiteljovanja je više puta premještan iz političkih razloga u zabite krajeve, a posljednji premještaj je bio kada je vlast Banovine Hrvatske premjestila Hasana iz Mostara u selo Podhum, u konjičkom kraju. Uz odraslu djecu koja su učila školu nemoguće je bilo seliti se iz Mostara, i djeca su ostala u gradu, a Hasan je morao u to selo na posao. Porodica je bila razdvojena, Munira i Hasan u Podhumu, a djeca u Mostaru.

Kad su Mina i Nedžad otišli u partizanski odred majka Munira je mnogo trpjela. Ustaška policija je znala da su joj djeca komunisti, pa su agenti ponekad i po tri puta na dan dolazili i odvodili Muniru u policiju i ispitivali je gdje su joj djeca.

Munira, smjela žena, nije šutjela. Odgovorila bi:

— U šumi, kamo ste ih vi otjerali. Baš kad je trebalo da sretno žive — sve troje su zauvijek otišli, poginuli su kao partizani.

Pošto je Munira čula za Nedžadovu pogibiju kod sela Ribara, u konjičkom kraju, 1942. godine, u vrijeme četničkih pučeva u Hercegovini, zaplakala je, nije više izdržala. Neki iz njenog kraja, oni što su bili ustaški raspoloženi, rekoše da »za razbojnikom plače«.

— Neke moje poznanice su ponovo bježale od mene — priča s tugom Munira.

Mina je bila borac i bolničarka u Mostarskom bataljonu u borbama na Sutjesci. U jednom trenu je preskočila da previje ranu Šerifu Obadu. Drugovi su joj doviknuli: »Mina poginućeš!« Tu je pala. Pored heroja Obada.

Bila je hrabra djevojka, izvanredno požrtvovana ilegalna radnica i odvažan borac Mostarskog bataljona.

— Jednom prilikom su iznad Glavatičeva nadletjeli avioni i bombardovali nas. Jednog druga je pogodio geler. Mina je kao tigrica skočila do njega i, uprkos najvećoj opasnosti za svoj život, pod bombama ga previla... — priča Bera Arpadžić.

Mithat je bio organizator ustanka u istočnoj Bosni. Poginuo je septembra 1942. u blizini Kladnja.

Ustaše su i dalje Muniru odvodile, premetačine su vršili i danju i noću, a kćerka Mira je od početka rata bila skojevka.

— Jednom su tako noću provalili u kuću — priča Munira, — i pošto su sve preturili jedan od njih mi reče: »Nikad djecu nećeš vidjeti. Pobićemo ih...«

Najcrnji joj je bio neki ustaša Musliman Resulbegović. Recimo, kada je nosila hranu djeci u zatvor uvijek ju je maltretirao, a poslije pretresa u kući, pri odlasku, zaprijetio joj je:

— Kad drugi put dođem kroza te će bajoneta... .

— A tebi Švabe glavu odsjekle! — proklela ga je Munira.

— I zaista — kazuje ona — toga ustašu je pregažio njemački kamion.

Munira i njen suprug Hasan su preživljavali teške trenutke. Zadesile su ih smrti troje djece, koju su odgojili tako da su služila i njima i domovini na ponos.

Hatidža

U četvrti Brankovcu živjela je porodica Hafiza Muhameda Brkića, vjeroučitelja. Supruga mu se zvala Hatidža.

Hafiz je umro 1937. godine. Imao je petoro djece iz prvog braka, a sa Hatidžom osmoro. Sva su bila napredna, većinom komunisti i skojevci.

Smajo je bio član Partije od prije rata, Ibro napredan ljekar u Jajcu, gdje je bio povezan sa organizacijama i pomagao partizane, kćerka Đulsa domaćica, Osman službenik željezničke radionice u Mostaru, Hivzija student agronomije, Fatima student medicine, te Hamdija, Ahmed i kćerka Munevera-Nela daci viših razreda gimnazije 1941. godine.

Hatidža je i djecu iz prvog Muhamedovog braka pazila kao da su njena. Tako je i rat dočekala sa punom kućom djece. Neka su već bila odrasla i nisu bila u kući, no svejedno.

U tom domu su bili blagajna narodne pomoći i malo skladište hrane i robe.

Hatidža je čuvala novac, a robu je spremala u pakete namijenjene boračkim porodicama koje nisu imale od čega da žive. Dočekala je i ispraćala ilegalce Miru Poparu, Lepu Perović, kad je kao Muslimanka u zoru stigla iz Sarajeva, Adema Buća, Hamu Grebo i druge koji su jedno vrijeme stanovali kod nje. Ona bi Ademu rekla:

— Moj Ademe, kako nađoste našu kuću, kad znate da je sumnjiva.

U ratu je ta majka izgubila sve petoro djece: Četiri sina — Osmana, Hivziju, Hamdiju i Ahmeda i kćer Fatimu. Kako je to počelo?

Najprije je dopao zatvora predratni član KPJ Smajo, kad su ustaše razbile prvu grupu Mostara ko-

ja je bila krenula iz grada na teren da osnuje prve jedinice. Smaju su nekako izvukli iz zatvora i on je ponovo otišao u odred.

U septembru 1941. bio je krenuo Hivzija. Nosio je stvari i hranu za put. Pratio ga je policijski agent Šimun Benić. Bio je možda sumnjiv zato što je stvari nosio u kutiji od pisaće mašine. Agent ga je uhvatio. U kutiji je pronađena hrana. Hivzija se dobro branio, pa je Slobodan Tambić, čovjek koji je tada radio u sudu kao sudski pripravnik, preko veza uspio da ga izvuče iz zatvora. U novembru 1941. otišao je u odred, na Boračko jezero.

I Hamdija je uhapšen u septembru 1941. godine, u Bijelom Polju, kuda je bio otišao da održi jedan sastanak. Neki susjed je prijavio žandarima da se tu okupljaju komunisti, i žandari su pohapsili učesnike sastanka. Tako su se u isto vrijeme i Hivzija i Hamdija našli u zatvoru.

Hivzija se izvukao, ali Hamdija nije uspio uprkos intervencijama. No, dok je odvođen u bolnicu (natrljao je oko i ono je postalo krvavo) pobjegao je žandaru što ga je sprovodio u bolnicu, i to pod vrlo dramatičnim okolnostima.

Skojevci, njegovi drugovi, bili su pripremili bijeg na vrlo osoben način. Dogovorili su se i javili Hamdiji da ga čekaju na niskom zidu jednog vrta u Ulici Alekse Šantića. Na tom mjestu oni su skinuli žičanu ogradu sa zida i bjegunac je kad je stigao do njih, morao da uskoči u vrt i potom pobjegne. Tako je i bilo. Međutim, žandar koji je sprovodio Hamdiju uskočio je za njim u vrt. Hamdija je bježao po vrtu od žandara. Kad je u bjehu opet stigao do ograde iskočio je na ulicu. Njegovi drugovi su namah podigli žičanu ogradu, i žandar je ostao zatvoren u vrtu.

Tu je bio spreman bicikl za bjegunca. Hamdija je pokušao da uzjaše ali je policajac uhvatio kroz žičanu ogradu za kotač. Hamdija je odbacio bicikl i pobjegao, a s njim i svi njegovi drugovi.

Žandar je odmah došao u Hatidžinu kuću i pitao je gdje joj je sin.

— Kod vas je, šta mene pitate — odgovorila je.

Sedam-osam dana čekali su policajci da se Hamdija vrati kući, ali se on nije vraćao.

Od tada se Hamdija i skrivao i izvršavao zadatke u gradu. Kad je u februaru 1942. godine zbog njegovog bjega zaprijetila opasnost i mlađem bratu Ahmedu, njih dvojica su zajedno otišli s jednom grupom u odred prema Boračkom jezeru.

Osman je uhapšen 1942. godine i odveden u logor na otok Mamulu u Bokokotorskom zaljevu. Kad je Italija poražena logor je raspušten i Osman je otišao u jednu od hercegovačkih brigada.

Fatima, koja je bila pri kraju studije medicine, uhapšena je u Zagrebu i odvedena u logor Staru Gradišku.

S Hatidžom je ostala jedino Munevera-Nela, član SKOJ-a, kojoj je početkom narodnooslobodilačke borbe bilo petnaest godina. Godine 1942. isključena je iz svih škola u Pavelićevoj državi, a uhapšena je 1944. prilikom masovnog hapšenja pošto je ubijen ustaški general Šimić. Tada je zatvoreno 187 Mostaraca i Mostarki, ali su drugog dana neki pušteni, a u zatvoru je ostalo šezdeset sedmoro, među njima i Nela.

Ustaše su u tri kamiona potjerale uhapšeničke prema Širokom brijegu da ih pobiju, ali su neki građani intervenisali kod njemačke komande i na izlazu iz grada kamioni su zaustavljeni. Ustaše su pokušale da obmanu Nijemce izjavom da u kamionima voze hranu u Široki Brijeg, ali je neko od uhapšenih jauknuo.

Nijemci su otvorili ceradu na kamionu i otkrili prevaru. Od svih uhapšenih su uzeli podatke i kamione odvezli u svoj zatvor, u »Vladičinu kuću«.

Poslije saslušavanja, pošto nije bilo ničeg što bi Nelu teretilo, a kako je bila maloljetna, puštena je s nekolicinom zatvorenika. Ostali su odvedeni u logor, i za njih se nikada ništa nije saznalo niti su se javili. Negdje uz put ustaše i Nijemci su ih pobili.

Hatidža nije znala da su joj djeca izginula. Strahovala je za sve vrijeme rata za svoje šestoro djece, ali se i nadala.

Hivzija je poginuo u četničkom puču 1942. godine. Prilikom strijeljanja razdrljio je svoju košulju na grudima i povikao: »Pucajte, izdajnici, nećete dugo!«

Hamdija je poginuo u petoj ofanzivi, kod Popova Mosta. Teško je ranjen u obadvije noge. Ubio se da ne bi pao neprijatelju u ruke.

Osman je poginuo 1944. godine u borbi sa četnicima u Grušci, a Adem, iste godine, u Laktu kod Konjica. Kad je iz neke kuće iskočio kroz prozor rafal ga je presjekao.

Fatima je uhapšena u Zagrebu, pa odvedena u logor u Gradišku, gdje je od ženske ruke pala. Nadzornica, zloglasna Maja Buždon, zaklala ju je i stavila na nju natpis koji je dugo ostao:

»Ovako će se dogoditi svakome ko traži pravdu...«

Hatidža zadugo nije znala ništa o svemu tomu.

Smajo se tada dogovorio s Nelom da napiše pismo i da ga Nela pročita Hatidži.

U pismu je Smajo pisao Hatidži da su poginuli Hivzija i Osman, da su Hamdija i Ahmed u Sovjetskom Savezu na školovanju, a Fatima u partizanskim jedinicama u Hrvatskoj. Kad joj je Nela pročitala to pismo, obadvije su zaplakale, a tužna majka je rekla:

— Nemoj plakati, moj sinko, mogla si misliti da se neće vratiti iz rata...

Da bi promijenila i stan i okolinu, Hatidža se preselila u Sarajevo. Birali su je u Oblasni narodnooslobodilački odbor. Prežalila je dva sina, ako to majka može, i dugo čekala druga dva i kćer da joj se vrate. Jednom joj je došao neki novinar i dugo razgovarao s njom ne govoreći joj o pogibiji djece. Ali je u listu objavio njenu sliku i podatak da je ta majka izgubila petoro djece. Jedna žena kazala je Hatidži da joj je izašla slika u listu. Morali su joj donijeti jedan primjerak da vidi. Ali ondje gdje su bili podaci o pogibiji njene djece nekako je zvjezdicama bio pokriven prostor, tako da ona ni tada nije saznala pretešku istinu.

Konačno je k njoj došla jedna brbljiva žena i kazala joj da je svi zavaravaju i da su joj sva četiri sina i kćer Fatima poginuli. Skrhana žena kao da je u tom času prestala živjeti. Razboljela se. Život joj je bio sve donio, ali je sve i odnio. Ni tračka radosti više nije ostalo za nju. Kad se razboljela nije se htjela liječiti. Srce je presvislo.

Ilinka

Nikola Balać, nekada krčmar, a kasnije građevinski radnik, imao je sa ženom Ilinkom kćer Slavu i četiri sina: Natka, Slavka, Boru i Đorđa. On rat nije doživio.

Ilinka je poslije Nikoline smrti radila kao radnica u Duhanskoj stanici u sezoni ili kao pralja u Domu siročadi, i tako je uspjela djecu othraniti. Natko se čak školovao na fakultetu, uprkos najtežim prilikama. Ostali su svršili zanate. Natko je diplomirao pravo, a Boro je izučio krojački, Slavko obućarski i Đorđe limarski zanat. Sve petoro djece su postali skojevci i komunisti.

Nikola nije doživio ni veliku tugu koju je Ilinka osjetila — da ožali sva četiri sina poginula u revoluciji.

Natko je bio zaposlen kao pravnik u Glavnoj pošti u Beogradu. Radio je do rata ilegalno kao komunist, a poslije je otišao u partizane. Poginuo je negdje u okolini Niša 1943. godine. Slavko je odveden sa grupom Mostaraca uoči rata u Lepoglavu. Njih je Mačkova policija predala ustašama, a ovi su ih poubijali. Boro je poginuo iste godine u Zvjerini kod Bileće kao partizan. Đorđe je otišao s prvom grupom partizana iz Mostara 1941. godine, ali kad je njegov odred razbijen blizu Mostara, i on je zarobljen. Poveden je nekud u logor, ali je u Jablanici izvučen iz voza i ubijen.

Slava je radila u Duhanskoj stanici i bila vrijedna članica Partije. Jedina je ostala živa.

— Imala sam neku ludu sreću — sjeća se Slava ratnih dana. — Tako kad sam jednom morala poći u jednu kuću radi neke veze i nabasala sam na ustaše. Izvukla sam se na taj način što sam se napravila da me strašno boli zub i zamolila ih da mi, ako imaju, daju kakav lijek protiv zubobolje. . . Drugi put, poslije jedne od provala u Mostaru, bili smo svi obaviješteni da se za jedno vrijeme sklonimo, ali su ipak ustaše uspjele da uhapsu dosta drugova. Čak je uhapšena i drugarica koja je mene obavijestila da se moram skloniti, a ja sam ostala na slobodi. Zaista sam imala neku ludu sreću, iako se na našu kuću sumnjalo i prije rata.

Kad su momci polazili u rat majka je znala kuda su pošli i govorila je: »Mojoj djeci i jest tamo mjesto. . . Bolje je da tamo poginu nego da ih ova banda ubije«.

Ilinka je već u ratu saznala da su joj tri sina poginula, ali se Natku nadala kada se rat završio iako za nj nikad ništa za četiri ratne godine nije čula. A jednom se bila pronijela vijest da se Natko javio. Majka se

obradovala kad je to čula. Ali jednog dana je Slava dobila poruku od Ilinke da odmah dođe kući. Kad je stigla našla je očajnu majku raspletenih kosa kako ih čupa plačući. Pokazala je kćerki kartu u kojoj su iz Beograda javili da je Natko poginuo.

Ilinka je bila hrabra majka. Niti je zažalila niti zaplakala kad su joj sinovi polazili u rat, ali poslije prispeća vijesti o Natkovoj pogibiji Slava ju je zaticala kako bi preda se poredala slike svoja četiri sina i gledala tiho roneći suze. Ali pred drugima nikada nije odala svoju veliku tugu. . .

Katica

Katica Oneščuk je već kao mlada saznala za borbu radnika. Od godine 1920. njen muž Jakov Oneščuk počeo je da dobiva komunističke novine na rusinskom jeziku preko Beča, od svog brata.

Tada je Jakov bio finansijski stražar u selu Klobuku kod Ljubuškog. Na izborima su on i njegovi drugovi dali glasove za komunističku listu. To je bilo onda kada je lista Partije dobila na biralištu u selu Tihaljini 172 glasa, a glavni nosilac agitacije bio je Matiša Mlinarević.

Jednog dana je Jakovu došao njegov prijatelj Osman Orman, poštanski službenik, i kazao mu da odmah obustavi novine, jer su na pošti dobili nalog od vlasti da zaplijene sve što dođe.

Katica i Jakov su poslije živjeli u Ljubuškom. Katica je rodom iz ljubuškog sela Mostarska Vrata. Imali su šestoro djece. U Mostar su se preselili 1933. godine, gdje je Jakov umro, a Katica je ostala sa djetom. Sve šestoro je školovala. I doživjela da i njena djeca pođu putem na koji su ih ona i njen muž i upućivali. Sin joj Mirko, čak gimnazije, i kćerka Sofija, učenica građanske škole, postali su komunisti.

Katica je radila u Fabrici duhana kao kuharica. U toj fabrici se zaposlila i Sofija.

Mirko je uhapšen među prvim komunistima, kad je Mačekova »Građanska straža« hapsila ljude i u Mostaru i kad je uhapšen profesor Džemo Šarić, koga su i ubili. Tada su uhapsili i nekoliko đaka. Mirka su pretukli. Batinao ga je agent Jarak. Kako je Mirko još bio maloljetan, nekako je izvučen iz zatvora.

Katica sa djecom stanovala je u dobrom kraju, sa još boljim konama: tu su još bile kuće Hasibe Čemalović, Nafe Koluder, Novakovih i Mujićevih.

Kod Nafe Koluder održavan je u januaru 1942. sastanak partijske ćelije, kad iznenada upadoše u avliju policajci. Svi su poskakali i razbjegli se. Mirko i Ismet Dilberović su pregazili rijeku Radobolju u tom bijegu.

U toj potjeri je neka žena pomagala policiji. Zavikala je: »Eno Predraga!«

I Predrag Škrbić je bježao koliko su ga noge nosile, i — uspio je.

Ubrzo je Mirko otišao u odred.

Policija je često pretresala Katičinu kuću. Jednom su banuli Talijani. Pretresli su svaki budžak, ali nisu ništa pronašli.

Porodica je zapala u vrlo teške prilike kad je zapaljen magazin duhana u Duhanskoj stanici, jer su iz službe otpuštene i Katica i Sofija. Rekli su Sofiji:

— Idi tamo gdje ti je brat. . .

Sofija je bila jedna od onih djevojaka Mostarki koje su i srcem i dušom bile za pokret i koje su radile i poslove neposredno opasne po život. To je bila vrlo hrabra, otvorena i okretna djevojka, pa je vješto izbjegavala zamke i policijsko praćenje. Osobito joj je stalno bio na glavi ustaša Zvonko Mišetić, koji joj je neprekidno bio za petama.

Kako je Katica imala rodbinu u Opuzenu, Sofija je ponekad odlazila tamo da donese povrća. Povrh toga je na tom putu izvršavala određene zadatke. Tako kada je jedna grupa Mostaraca morala da krene u partizansku jedinicu trebalo je iznijeti oružje i municiju za nju. Sofija je uzela svoj sepet za povrće i u nj stavila koliko je mogla, pa na željezničku stanicu. U sepetu je bilo i letaka.

Na stanici je lijepu djevojku zapazio njemački oficir i počeo joj se udvarati. Sofija je znala ponešto i njemački i prihvatila je razgovor s njim. Nijemac je putovao istim vozom. Ponudio joj je, kao kavalir, da joj unese sepet u voz. Prihvatila je ponudu, ali samo kao pomoć, da nose udvoje. Uostalom, tako joj je bilo sigurnije da prebrodi kontrole.

U Opuzenu na stanici čekali su je kurir i još dvatri druga. Kad su vidjeli kako Nijemac sa Sofijom nosi sepet, pomislili su da je uhapšena te su umakli. Nijemac je opet bio od pomoći i to sve dokle je trebalo. Sofija mu je ljubazno zahvalila na usluzi. Kada je zatražio adresu dala mu je, naravno, lažno ime i lažnu ulicu i broj u Mostaru.

Odvažna djevojka se vratila u Mostar s povrćem, a i pod njim je bilo bombi.

Kad je porodica ostala sasvim bez sredstava dobivala je, kao i sve boračke porodice, pomoć iz fonda »Narodne pomoći«. Novac je donosio dječak Muhamed Mujić. Ako bi nekog zatekao kod Katice ne bih odmah iznosio novac već bi se igrao pred kućom sve dok ne bi ugrabio priliku da joj ga krijomice preda.

Jednog dana je u Mostar stigla tužna vijest: Mirko je poginuo, zajedno sa svojim drugom Stjepanom Šulentićem. Još jedna je vijest pogodila majku u srce: čula je da je i Sofija nastradala s ranjenicima u Grušci kad su ih četnici napali.

Tužna je i danas majka Katica, ali je i ponosna i koliko-toliko mirna jer joj je ostalo djece i ona su dobra i sretna. Diči se kad govori:

— Svi su komunisti. . .

U pouzdanu Katičinu kuću je, kao i u mnoge druge, stizalo i oružje i roba, i u njoj su se okupljale njeine komšinice Hasiba, Nafa, Devla Raljević, Derva Mujićeva, i druge i plele džempere za borce. Tu su se zbirale i namirnice za boračke porodice, a Katica ih je dijelila.

Emina

Emina Čevro je izgubila dva sina — Jusufa, koji je bio sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, narodni heroj (strijeljan 1. avgusta 1941. godine) i Muhameda koji je u borbi protiv odmetnika poginuo odmah poslije rata.

Bila je vjerni svjedok i pouzdan čuvar straže prilikom mnogih sjednica Mjesnog komiteta održavanih u njenom domu.

Emina bi bdjela dok bi vijećao Komitet i osluškivala svaki šum, jer je znala da je tu riječ o velikim zadacima i važnim razgovorima. Nije, naravno, znala da se to sastaje Mjesni komitet, ali je znala da su to komunisti i da bi bilo opasno ako bi ih policija iznenadila.

Kad je osnovana tehnika Mjesnog komiteta smještena je u Emininu kuću i tu bila cijelu godinu dana, a za vrijeme rata je bila u kući Muštovića.

Pribor je u početku bio na tavanu, a kasnije je iskopan jedan bunker ispod poda kuće, sa cementnim poklopcem i pijeskom oko njega. To, međutim, nije bilo pogodno, jer se svaki put, da bi se mogli odštampati leci, morao dizati poklopac i izvlačiti pribor sa ciklostilom.

Jusufova majka Emina i sestra joj Hatidža Oručević za sve vrijeme su pomagale u radu, kao i Jusufov brat Vahdet.

Emini je tada bilo blizu pedeset godina. Pod feredžom je odnosila štampani materijal da »veze« ne bi dolazile u kuću. Na zgodnom mjestu, na ulici, predavala je tim »vezama« zavežljaje štampe.

Eminina sestra Hatidža je pomagala u štampanju na taj način što je okretala ručicu mašine i ubacivala papir u ciklostil. Kako nije znala da čita, nije znala ni šta se odštampa, ali je prilježno radila.

Tekstove za biltene donosila je jedna žena u zoru. Možda je to muškarac bio. Niko u porodici, osim Jusufa, nije znao ko to donosi tekstove za bilten, niti ko ih piše i uređuje.

Jednom je zaprijetila opasnost da policija otkrije tehniku.

Kada je uoči rata zatvoren i zapečaćen Radnički dom, komunisti su sklonili namještaj, stolove i stolice, po kućama. Jedan dio su donijeli i u Emininu kuću. Policijski agent Šimun Benić je iznenada banuo u njen dom baš da bi vidio gdje je smješten namještaj. U tom času je, na nesreću, ciklostil bio izvan bunkera, u sobi, a sav materijal koji je bio odštampan stajao je po patosu. Kad je agent banuo Hatidža je brzo kupila listove i nešto strpala u peć, nešto u čoškove, a nešto i sebi u njedra. Vahdet, koji je bio krojač, pokrio je dio materijala priborom i štofovima koje je radio. Kako agent nije to tražio, nije ništa sumnjivo ni primjetio, sve je dobro prošlo.

Za sav taj rad papir je donosio na biciklu Ratko Bajić iz knjižare Riste Vujičića, a skladište papira bilo je u džamiji Oručluk, u kojoj je kasnije i oružje držano.

Kad je odlučeno da se štamparija premjesti kod Muštovića Jusuf je uputio Vahdeta da kofer u kome je taj opasan materijal bio složen odnese i preda Mustafi Muštoviću.

Darinka

Osamnaestog novembra 1943. godine banuli su iznenada policajci u kuću komunističke porodice Bitanga. Policijski agent Šimun Benić, s još jednim agentom, upao je u taj skromni dom. Zatekli su Darinku samu — baš je mijesila hljeb. Benić je naredio Darinki:

— Hajde, spremi se...

Tako je Darinka uhapšena.

Sutradan, 24 sata poslije hapšenja, žitelji koji su bili podranili na posao ili na pazar užasn timer je prizor u najljepšem kraju Mostara, u ulici obrasloj zelenilom i drvoredima: o jednoj gredi preko puta zgrade tadanjeg Okružnog ureda za socijalno osiguranje radnika visilo je petoro obješenih toga jutro — četiri muškarca i jedna žena.

Sredovječna žena, lijepih, pravilnih crta, u tamnom kaputu, malo pognute glave u stranu i smirena izraza lica, bila je okrenuta prema prolaznicima, nogu sastavljenih po vojnički, pravilno. Ruke se nisu vidjele kao ni ostalima — sve petoro su visili ruku vezanih na leđima.

Policijski ustaški šef Mato Roko 26. novembra je napisao svojim šefovima u ustaškom »Ravnateljstvu za javni red i sigurnost« u Zagrebu o tom događaju:

»Dana 16. novembra 1943. prije podne nepoznati počinitelj presjekao je brzoglasni kabl njemačkih oružanih snaga u Dr Starčevića ulici i to na željezničkom prelazu. Izvide po toj stvari vodile su njemačke vojne

vlasti. Pošto je ovo djelo očito akt sabotaže počinjen od strane komunističkih osoba, to je generalno zapovjedništvo Petog Gorskog korpusa u Mostaru donijelo odluku da se imaju objesiti javno pet osoba, od kojih je netko od bližih osoba u šumi među partizanima. Na temelju te odluke obješene su danas ujutro u Ustaškoj ulici, pred zgradom Okružnog ureda, slijedeće osobe iz Mostara: Skočajić Božo, vjere pravoslavne, Čurić Ekrem, vjere islamske, Babić Mujo, vjere islamske, Bitanga Darinka, vjere rimokatoličke i Kljujić Tomo, vjere pravoslavne, rodom iz Metkovića.«

Glas o strašnom prizoru u lijepoj mostarskoj ulici munjevito se pronio gradom. Ljudi su prolazili pored nesrećnih svojih sugrađana, nijemo im odajući poštu i počast. U svakome ko je to vidio moralo se javiti ogorčenje.

U Mostaru se tada govorilo da uopšte nije bila riječ o nekakvoj sabotaži presjecanjem njemačkog telefonskog kablova, i to danju, usred grada. Uostalom, bila bi to sitna, beznačajna akcija, jer šta bi značilo u tom gradu presijecanje jedne telefonske žice usred bijela dana?!

U gradu se pričalo da je na gradski prelaz preko željezničke pruge naišla njemačka vojnička kuhinja s dimnjakom, da je dimnjak zapeo za žicu i prekinuo vezu između njemačkih jedinica u gradu.

Darinka je bila neobično odlučna i hrabra žena, energična i smiona. Odavno se bila srodila s radničkim pokretom, jer ga je njen muž Rade vodio u Hercegovini poslije smrti Gojka Vukovića, koji je na Radinim rukama umro.

Rade je uoči rata uhapšen. Policija Mačekove Banovine Hrvatske odvela ga je sa više rukovodilaca mostarske partijske organizacije u kaznionicu u Le-

poglavu. Po okupaciji zemlje Maček-Šubašićeva vlast je predala mnoge uhapšene komunističke prvake ustašama, koje su ih pobile. Među njima je bio Rade.

Vrlo zanimljiva hrvatska porodica, Radina, porijeklom je bila iz planinskog sela Rakitna, u posuškom kraju, u zapadnoj Hercegovini, uz samu granicu Bosne prema Duvnu, sjeverozapadno od Posušja. Rade je ostao bez roditelja kada mu je bilo 9 godina, a od tada je kod gostioničara Kramera, koji ga je kasnije poslao i na tipografski zanat. Tako je ostao u Mostaru i tu zasnovao porodicu. Oženio se Darinkom Bojčić, ženom koja je bila veoma cijenjena i voljena gdje god bi se pojavila.

Kao vrlo mlad momak, Rade je stupio na poprište borbe radnika za bolji život. Još prije prvog svjetskog rata on je to pokazao u štrajkovima i sindikalnom pokretu koji se tek rađao, da bi od osnivanja Komunističke partije Jugoslavije, bio njen član i funkcioner. Bio je odličan prijatelj isto tako uzornom komunisti Gojku Vukoviću. S njim je, uostalom, bio i osuđen na robiju kao komunist. Odrobijao je tri godine u Sremskoj Mitrovici.

Ljudi se sjećaju kako je Rade organizovao Gojkov sprovod s vijencem s crvenom trakom umjesto krsta i kako je naredio da taj komunistički vijenac ide na čelu sprovoda, dok su popovi tražili da to bude krst. Kako Rade nije na to pristao, popovi koji su bili došli i neželjeni i nepozvani napustili su sprovod.

Na parlamentarnim izborima 1938. godine Rade je bio nosilac liste Stranke radnog naroda za cijelu Hercegovinu.

Taj politički radnik Mostarac, inače krupna ljučina, bio je sušta dobrota od čovjeka, masovik, čovjek koga su ljudi voljeli, kao i on ljude. Beskrajno je volio čovjeka.

Takva je bila i Darinka. Uz Radeta je, kao vrlo mlada, kad se udala za njega, i sama postala komunist i to ostala, ali nikada do smrti nije primljena u Partiju. Njena i Radina djeca sin Neđo i kćerka Nada pošli su očevim stopama i postali članovi SKOJ-a i Partije.

Darinka je još prije rata, iako je imala samo četiri razreda osnovne škole, govorila u Radničkom domu, u kružocima, o ženi i njenoj borbi za ravnopravnost i prava.

Šefika Resulbegović je bila Darinkina prijateljica, a našle su se i na zajedničkim poslovima u ilegalnom radu. Ona se sjeća jednog sastanka u kući Aiše Čumurija na Brankovcu. Dok su se Šefika i Darinka, Anda Knežević i Derva Ševa dogovarale o novim zadacima, u sokaku je prasnula bomba. Odmah su poslale domaćicu Aišu da izvidi šta se dogodilo. Aiša je otišla i vidjela jednog ustašu kako leži na sokaku. Neki ljudi su joj rekli da je četnik bacio bombu na ustašu, svog tadanjeg saveznika. Kako je zbog toga zaprijetila opasnost da ustaše, Talijani i četnici povedu istragu i počnu premetačinu po kućama u toj četvrti, žene su odlučile da se neopaženo razidu. Riješeno je da najprije pođe Darinka, pa zatim redom i ostale.

Dan prije nego što je uhapšena Darinka je došla kod Šefike i donijela joj materijal za proučavanje.

Od njenih susjetki Šefika je poslije tragične smrti Darinkine saznala da je Darinka bila sakrila materijal pod čilim, pa je o tomu obavijestila Nadu i ona ga je pronašla.

Darinku je iskreno ožalio cio grad.

I Milena Pavlović se dobro sjeća Darinke kao političke radnice. Mileva je kao Srpkinja bila spremila sve da se s porodicom seli u Srbiju, ali kako su se-

lidbe išle po abecedi, malo prije nego što je redosled došao na slovo »P« obustavljene su selidbe i ona je s porodicom ostala u Mostaru. Ona se dobro sjeća sastanaka koje je vodila Darinka. U grupi je bilo nekoliko žena, a među njima i Milevina kćer Radojka, a sin joj Ljubiša već je bio otišao u odred i kao njegov borac poginuo.

Darinka je redovno donosila Milevi biltene da ih dijeli i šalje dalje, a Mileva joj je davala priloge za Narodnu pomoć u novcu i hrani, jer je kao radnica u Gradskoj banji ipak imala kakve-takve prihode.

U Darinkinu susjedstvu je stanovala i Gospava Trbulin. I ona se sjeća kako joj je Darinka donosila biltene da ih dijeli dalje i kako je i njoj prvi put pristupila tumačeći joj političku situaciju. A onda je dala biltene i Gospavi, da i ona pomogne i da privlači što više žena za taj rad. I kod Gospave se skrivao Darinkin sin Neđo kad bi se spuštao u grad iz odreda.

I Danica Dragišić se sjeća Darinke kad je rukovodila jednim aktivom žena. I kod nje se Neđo krio kad je boravio u Mostaru.

Neđo, auto-mehaničarski radnik, bio je uoči rata sekretar jedne partijske ćelije u Mostaru, a u odred je otišao u jednoj od prvih grupa između 15. i 20. avgusta 1941. godine, među dvadeset i osam komunista koje je vodio španski borac Savo Medan.

Koncem 1942. godine Neđo je bio upućen u Mostar. Sem ostalog, pripremao je oružani napad na ustaškog stožernika Barbarića.

Jedne noći, dok mu je njegova sestra Nada čuvala bicikl, sam je čekao Barbarića s pištoljem i prstom na obaraču, ali zločinac nije naišao. (Inače, i taj pištolj je donijela Darinka, jer je imala veze i sa nekim od oficira domobranstva iz jednog logora u Mostaru. Preko njega je pribavila nekoliko pištolja).

Nedo je s jednom grupom novih boraca u februaru 1943. godine ponovo krenuo iz grada. Sretno su izišli »kanalom« iz Donje mahale južno od grada prema Bačevićima i tu su prešli Neretvu, ali nisu stigli ni do Hodbine a grupu je neprijatelj iznenadio na mjestu Petku blizu sela Bune. Nedo je ranjen. Da ne bi pao neprijatelju u ruke bacio je bombu poda se i tako poginuo.

Nekoliko mjeseci prije Darinkine pogibije njena kćer Nada je uhapšena, i sve do Nedine smrti ostala je u policijskom zatvoru. Zatvorena je kao Nedina sestra, drugih dokaza protiv nje nije bilo. Neprijatelji su je ispitivali o Nedi.

Kad je taj odred razbijen ustaški policajci su joj rekli:

— Uhvaćen ti je brat i u zatvoru je, tu u policiji...

Međutim, kad joj je Darinka donijela nešto hrane, lonče mlijeka i komad hljeba, šapnula joj je:

— Nado, naš Nedo nije uhapšen, bacio je bombu poda se. Bolje je i to nego da im je pao živ u ruke...

Nada je nakon toga, sa šesnaest drugova, među kojima je bio i predsjednik ilegalnog Gradskog narodnooslobodilačkog odbora za Mostar profesor Husnija Kurt, otjerana u Dubrovnik, u tvrđavu Lovrijenac, a zatim u logor na Mamuli. Međutim, u vrijeme svađa između četnika i ustaša uspjela je da se izvuče iz logora i vrati u Mostar.

Kad joj je ponovo zaprijetila opasnost zaposlila se kao učiteljica u selu Ljutom Docu. Pažljivo je postupała s djecom. Uhvatila je vezu s protivnicima ustaša, u stvari s Radićevcima, s kojima je mogla malo otvorenije da razgovara.

Ustaše su, međutim, Nadu ponovo uhapsile kad je u vrijeme školskog praznika boravila u Mostaru, gdje je podijelila »narodnu pomoć« boračkim porodicama.

Uzalud je dolazila delegacija Hrvata iz Ljutog Doca i tražila da se njihova učiteljica pusti iz zatvora. Nije uspjela. U Mostaru su tada bili na vlasti Nijemci sa ustašama i četnicima.

Spijuni su zapazili Nadu u Mostaru — bilo je to u avgustu 1943. godine, — pa i kada je došla k Šukriji Vraniću u krojačku radnju da primi 100.000 kuna da bi podijelila partizanskim porodicama. Nisu je odmah uhapsili, valjda su je pratili još neko vrijeme. Zgrabice je uskoro, iako je Šukrija nije odao. Policajci ni tada nisu imali nikakvih dokaza protiv nje. Jedino je neka uhapšena djevojka na saslušanju spomenula i njeno ime.

Pošto je Nada i prije rata vodila skojevske grupe, dosta djevojaka je nju znalo kao političku radnicu, a osim toga ona je kao mlada studentkinja iz komunističke porodice svakako bila sumnjiva. Tako je i osumnjičena. Gestapovci su je odveli u zatvor u »Vlađčinu kuću«.

U zatvoru su počela ispitivanja posredstvom tumača. Tada je bilo uhapšeno još nekoliko mladih Mostarki.

Preko tumača gestapovac je Nadu pitao da li je rukvodila sanitetskim kursom.

Nada je posumljala da Švabo nešto zna, pa mu je brzo odgovorila:

— Ja sam student agronomije, a ne medicine...

— Otac i brat su komunisti. A vi? — nastavio je Nijemac.

— Moj otac — rekla je — govorio nam je da se kad odrastemo sami opredijelimo. Da sam muškarac ja bih se opredijelila, ali, znate, žensko sam, želim samo da se lijepo obučem, da živim, da se provedem... Nisam ja muško...

Tako je Nada uzvraćala Nijemcu, tako da ga odgovori nisu zadovoljili jer su za njega bili prazni.

— Volite li skijati? — još se interesovao istražitelj pošto je pitao da li plete vunene džempere i čarape.

— Vama je zacijelo poznato — odgovorila je Nada, — da kod nas u Hercegovini rijetko kada ima snijega, pa nema ni skijanja.

Gestapovac ju je pustio naredivši joj da se ponovo javi u komandu sutradan u pet sati poslije podne.

Sutradan je Nada s majkom došla u komandu Gestapoa i javila se Nijemcu. Darinka je pošla s njom da bi vidjela šta će dalje biti, naročito ako bi je uhapsili.

Gestapovac je iznenadio Nadu jednom otvorenim ponudom.

Ustaše su se, naime, i prije interesovale od čega ta porodica živi, pa kad su to saznale, drugovi su Nadu i savjetovali da se zaposli kao učiteljica u Ljutom Docu, da bi se tako znao bar neki izvor prihoda porodice Bitanga.

Imajući na umu, valjda, njeno vrlo inteligentne odgovore dan ranije, gestapovac je Nadu iznenada upitao:

— Da li biste htjeli da nas za nagradu od osam hiljada kuna mjesečno o ponečem izvještavate?

Iako se iznenadila, vrlo brzo je odgovorila:

— Znae, neću da budem ničiji špijun, ali ako bih doznala nešto veliko, nešto od čega zavisi njemački Rajh — to je druga stvar, javila bih...

Nijemac se, izgleda, ipak za početak zadovoljio odgovorom. Računao je, vjerovatno, da će uspjeti da je dalje obrađuje pa joj je rekao da je slobodna.

Nada je odmah, kako se to kaže, »sišla u ilegalnost«, tim prije jer se mreža njemačke istrage širila, pa su bile uhapšene i saslušavane sve Mostarke koje su s Nadom bile u vezi: Nuna Dizdarević, Tidža Udo-
vičić, Zlata Salahović i Dragica Raše, kćerka komu-

niste Jakova Raše, osuđenog na robiju. Gestapovci su nakon pet-šest dana opet potražili Nadu, ali je nisu više mogli nigdje pronaći.

Nada je ostala živa uprkos mnoštvu opasnosti. Od cijele porodice ostala je jedino ona, svi njeni najbliži i najdraži su izginuli.

Meva

Jedna od mnogih majki koje su uza svoju djecu komuniste svesrdno pomagale borbu bila je Mevlida Meva Grebo. Dva njena sina, Muhamed-Hama, (sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu 1942. godine) i Esad, i kćeri Tidža i Ziba, kao i muž Memišaga (ustaše ga ubile krajem rata), zajedno su s njom u toku cijelog rata bili na isturenim partizanskim ilegalnim položajima, u matici borbe za slobodu.

Meva, partizanska i kurirska majka, osobena starija žena, imala je prilike kao i mnoge druge majke da dočeka u svom domu partizane stigle iz odreda ili ilegalne radnike koji su boravili u Mostaru. Među njima su bili Svetozar Vukmanović Tempo, Lepa Petrović, Olga Marasović, Rato Dugonjić, Mile Perković, Džemal Bijedić i drugi. Naročito je voljela da dočekuje hrabre kurire: Šerifa Burića, Aliju Kresu, Vasu Maslu i ko zna koliko još drugih. Najdraže joj je bilo o njima se starati.

Kad je Tempo boravio u Mostaru, pa i kod Grebinih, Meva je bila i stražar i čuvar svoga gosta. Tempo se poduze zadržavao u toj kući, i dolazili su illegalci da s njim svrše kakav posao. Dugo bi sjedio i pisao, ozbiljan, čak namrgođen, a bio je i mršav i tanak u to vrijeme. Meva bi ušla u sobu, pa kad bi ga vidjela onako zabrinutog i smrknutog rekla bi mu:

— Daj, molim te, razvedri tu čehru, od toga ti se, moj sinko, ništa ne zameće...

Meva je bila duhovita i vesela žena, a i mudra. Vrlo dobro je znala šta iskazuje smrknuto lice, te je htjela da svom gostu reče da se uz pomoć vedrine možda čak i bolje mogu obavljati opasni poslovi.

Vedrina je, uostalom, uvijek bila značajka Mostaraca, pa i u najtežim časovima.

Jednom je Tempo zapazio da je Meva u dvorištu postavila uza sva tri zida po jedne merdevine.

— Ama reci mi, molim te — obratio joj se — za šta će ti tolike ljestve, uza svaki zid?

— Ono ti je, sinko, — odgovorila mu je — za putove kojima ćeš bježati ako, ne daj bože, agenti zalupaju na vrata... Ti ćeš prvi na merdevine, one tamo, a meni šta bog dade...

Pošto je tada mnogo ljudi prolazilo kroz Mevinu kuću, baš za Tempova boravka kod nje, njen muž Memišaga joj reče:

— Meva, e vala će nam ovaj kuću zapaliti...

— De, bogati, gledaj svoga posla, hajde na Tepu, kupi šta treba, bolje će ti biti...

U Memišaginoj kući stanovao je Braco Kosovac. Jednog dana joj reče:

— Majko, danas će doći jedan važan drug, pa te molim ako možeš napraviti što bolji ručak...

Kad se Braco, koji je mnogo hodao po gradu, obilazeći skojevce vratio na ručak sâm, Meva će mu:

— A gdje ti je taj drug?

— Ama, znaš, majko, ja sam se zaželio one tvoje fine pite pa sam mislio da se još jednom najedem... Šalio sam se...

Kad je Braco kretao na slobodnu teritoriju i oporaštao se od Meve reče joj:

— Čim stignem na slobodnu teritoriju poslaću ti podosta kafe...

Meva će mu na to:

— Šuti, molim te, ne govori. Toliko je ilegalaca boravilo u mojoj kući, svaki obeća da će odmah poslati kafe, a čim zamakne u šumu — ni glasa ni habera...

Kod Meve je boravila i Lepa Perović. Kad bi Meva otišla na tržnicu ili po »zadatku« da odnese kakve letke ili pisma, Lepa bi razmjestila namještaj po svom ukusu, ali je, kad bi se Meva vratila, morala sve da postavi kako je i bilo. A kako je Lepa imala običaj da baki priča viceve i anegdote, jednom, dok je stara spremala ručak ona prevrši mjeru te joj Meva reče:

— Okani me se više, prihvati se i ti nekog posla, vidiš da će mi Memišaga svakog časa stići na ručak...

Ipak, Meva je najviše voljela da prima kurire, umorne, gladne i promrzle, a oni su svraćali u njenu kuću tačno kao kod svoje majke... Imali su oni s njom posebno ugovorene šifre i lozinke za otvaranje vrata, koja je Meva držala neprekidno zaključanim i niko nije smio da ih otvara do ona. Tri bačena kamenčića u prozor ili ugovoreni broj kucanja na vrata — i Meva je odmah znala koji kurir čeka da mu otvori...

— Meva se ni najmanje nije plašila, bila je vrlo hrabra žena — priča Mile Perković. — Kad smo Lepa, Perović i ja bili u njenoj kući, primala je u svoj dom ilegalce koji su bili pobjegli iz zatvora u Sarajevu, kurire iz odreda, svakog od naših ko bi naišao.

— Naša Meva je bila rijetko pronicljiva, inteligentna i prilježna žena borac — priča Olga Marasović. — Naročito je s mnogo ljubavi dočekivala mlade, razumijevala ih, štitila. Osjećali smo njenu roditeljsku toplinu prema svima nama koje je tako srdačno primala, čuvala i hranila.

Ančika

Kada je talijanska policija uhapsila profesoricu Jelku Vukajlović, predsjednica Antifašističkog fronta žena Mostara, Ančika Đurić je primila njenu dužnost. Već do tada u njenoj kući su održavani sastanci, jer stan nije bio sumnjiv, okupljale se žene, donosilo štampu, priloge u hrani i novcu, štampao se bilten Antifašističkog fronta žena.

Toga proljeća, 1942, dogodilo se da se Ančika prvi put susretne sa gestapovcima i ustaškom obavještajnom službom »UNS«. Provokatori iz Sarajeva stigli su u Mostar s pismom i ispravnom lozinkom Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Dvojica agenata Gestapoa i UNS-e predstavili su se kao »delegati« i »kuriri« Pokrajinskog komiteta.

Pošto su došli sa ispravnom lozinkom, tadašnji sekretar Partije Ljubo Brešan primio ih je s povjerenjem. Oni su tako donekle upoznali organizaciju, ponekog čovjeka i poneki stān, ali, zahvaljujući sistemu konspiracije u partijskom radu, nisu saznali sve što su htjeli znati.

Među prvima, Ančika, mudra i oštroumna žena, posumnjala je u njih, jer — stigli su i u njen stan.

Naime, jedan od tih agenata koji se predstavio imenom poznatog hrvatskog pjesnika Silvija Kranjčevića, tražio je od Ančike da mu dade jedan primjerak Istoriје SKP (b) — sovjetske partije — koja je tada bila odštampana u Mostaru. Ančika je imala primjerak u tajnom skrovištu ispod daske pred prozorom. Ostavila je agenta i pošla u drugu sobu da uzme to što je tražio. Došljak se privukao iza njenih leđa da vidi odakle će Ančika izvući knjigu. Čak je na nogama imao gumene cipele i hod se nije čuo. Ali Ančika ga je osjetila i iznenada se okrenula.

— Zašto špijuniraš! — napala ga je, a on se snašao i rekao:

— Odličan pretinac, u praksi policije nepoznat način skrivanja materijala. . .

Ančika je i dalje sumnjala, i čim je agent izašao, pozvala je povjerljivog majstora, susjeda Mirka Buhu, i on je to skrovište zazidao.

Ubrzo poslije toga stigao je sekretar Komiteta Ljubo Brešan i donio neki materijal da se sakrije.

— Nemam skloništa — rekla mu je Ančika i ispričala mu događaj sa »delegatom« Pokrajinskog komiteta iz Sarajeva.

Brešan nije prihvatio Ančikinu sumnju, iako mu je ona tada rekla da »delegati« javno stanuju u hotelu »Hercegovina« i da imaju pisaću mašinu na kojoj slobodno nešto kucaju.

— Ja ti kažem, Ljubo, to su špijuni — rekla mu je, ali je on odbio tu sumnju. Još je dodao:

— Nemoj da sumnjičiš delegate Pokrajinskog komiteta, još ćeš biti partijski kažnjena.

Ali, vrlo brzo iza toga, u vozu prema Sarajevu, negdje blizu Konjica, bio je uhapšen sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a Salem Delalić, koji je nosio važan izvještaj. Uhapsili su ga baš ta dvojica agenata koji su istim vozom krenuli za Sarajevo.

To se odmah saznalo u Mostaru. Počela su i hapšenja, a Brešan tada dotrči Ančiki:

— Sakrivajte se gdje znate, ono su zaista špijuni — rekao je.

No, provala je zaustavljena zahvaljujući herojskom držanju Salema Delalića. Gestapo, koji je stajao iza ustaške policije, ocijenio je da će Salemovim hapšenjem mnogo saznati. Bio je to mlad čovjek, čak, maturant gimnazije. Izdržao je strahovita mučenja, i na kraju je ubijen u koncentracionom logoru u Građiški ali ni jednu riječ nije kazao neprijatelju.

Pošto su Ančiku agenti znali, ona se sklonila u bolnicu zajedno sa malom kćerkom Mirjanom. Sve se, međutim, smirilo, i ona se, iako je to bilo opasno, vratila u svoj stan i na svoju, nastavničku dužnost.

Malo prije tih događaja sekretar Komiteta Džemal Bijedić stanovao je kod Ančike čitav mjesec dana, ali bio je zapažen i morao je da ide iz Mostara.

Novi Mjesni komitet opet je zasjedao u Ančikinom stanu. Prošla je tako čitava godina a da se policija prijavila i, sigurno, pratila neke komuniste, da bi poslije usljedila hapšenja, kao što se i dogodilo.

Jednog jutra u maju 1943. godine Ančika izađe iz kuće u kojoj je stanovala, u Ulici Alekse Šantića, a pred kućom — talijanski oficir s biciklom.

— Jeste li vi Ana Đurić? Trebali bi sa mnom. Ali vi idite sami u našu komandu — upućivao je Ančiku.

U komandi su je uveli kod visokog oficira, koji je govorio samo italijanski i lukavo i ugrađeno počeo razgovor. Ančika se iznenadila kad joj je tumač preveo:

— Izvolite sjesti... Da li pušite? — ponudio joj cigaretu.

Pošto je ona odbila, oficir nastavi:

— Javio se vaš suprug iz zarobljeništva i traži obavijest o tom da li ste živi vi i mala. Zato sam vas pozvali.

Ančika se začudila toj poruci (njen muž se zaista nalazio kao oficir bivše jugoslavenske vojske u talijanskom zarobljeništvu, i već gotovo dvije godine nije čula za nj. ...).

Ančika je odgovorila oficiru da su ona i kćerka dobro i zdravo, zahvali mu. Kao da je time razgovor bio svršen. Oficir se s njom oprostio, a ona krenu prema izlazu iz sobe. Ali lukavi obavještajac je htio vidjeti na njenom licu promjenu, opet je naglo pozva i ponudi da još malo sjedne.

Ančika je primijetila da se zagledao u zlatni krst na lancu o njenom vratu koji je ona namjerno bila istaknula kada je krenula u komandu. Počelo je ispitivanje. Najprije je pitao kako se ona tačno zove. Kada je ona izgovorila svoje ime Ančika, opazila je da oficir ima na papiru pred sobom ime »Ana«. Upitao ju je:

— A niste li vi Ana Đurić? Da li poznate Anu Đurić.

Ančika se uhvatila za to:

— Sigurno ste vi opazili — rekla mu je — u našoj zemlji imate bezbroj sličnih imena, čak i istih, pa i prezimena. Ja nisam Ana, ja sam Ančika.

Ali obavještajac je nastavio ispitivati. Počeo je nabrajati imena komunista, pa i imena članova Mjesnog komiteta.

— Poznate li Ljupo Prešan? Poznate Mito Sabanac?

— Da li je muškarac ili žena? — odgovorila je Ančika pitanjem, a tumač preveo oficiru. No, on je produžio da nabraja imena:

— Poznate Načitu Mačić?

Navodio je još neka imena, ali je Ančika odgovorila da je ona nastavnica, da ima svoj posao i da ne poznaje nikoga od tih ljudi. I, kako izgleda, uspjela je, bar za časak da uvjeri obavještajca da ona nije ta Ana koju traže, pa je puštena kući.

Ančika je tada »sišla« u strogu ilegalnost. Stanovala je u jednom vrtu u kolibi a po gradu se kretala u muslimanskom zaru, pokrivena lica. Za nje nu petogodišnju kćerkicu Mirjanu pobrinula se organizacija.

Tako je dijete postalo mali ilegalac kod raznih povjerljivih porodica, premještajući se iz jednog stana u drugi. Najteže je Ančiki bilo rastati se s Mirjanom.

Bilo je to milo dijete, ali je majci pomagalo u radu. Imala je malu crvenu dječiju tašnu i majka bi stavila u nju pisma, pa naredila Mirjani da ode nekoj »teti« i preda pismo. Tako je Mirjana bila najmlađa kurirka u Mostaru. U kraju u kom je Mirjana stanovala Ančika bi se često našla, ali je samo dva puta susrela kćerku, no nije joj se smjela javiti. U jednom susretu, dok se mala igrala na ulici, kao da je dijete nešto predosjećalo, priljubilo se uz Ančiku, koja je bila pokrivena lica, u zaru i samo rekla:

— Joj, što je ova teta meni lijepa. . .

Ančiki se srce cijepalo, ali je ostala nijema.

Poslije je Mirjana smještena kod svoje prave tete, u kuću Veselka Mostarčića u Ljubuškom, otkud je i Ančika bila porijeklom.

Tada, u ljeto 1943, Gestapo se, kako izgleda, počeo koristiti onim podacima koje su dva lažna »delegata« Pokrajinskog komiteta bila sakupila. Uhapšen je i ubijen sekretar Komiteta Ljubo Brešan, ostali su se morali povući iz grada.

Ančika je ostala u gradu do jeseni, u strogoj ilegalnosti, a zatim joj je naređeno da pređe u Sarajevo, također na dužnost člana Mjesnog komiteta. Zadužena je za rad sa ženama. Od ilegalke Tanje, člana Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, postala je u Sarajevu ilegalka Muslimanka Safija, koja se do kraja rata kretala pokrivena lica.

Ali Sarajevo je već posebna, druga priča o životu te hrabre žene koja je kao ilegalka ostala na partijskim funkcijama pune četiri godine, blizu 1500 dana i noći.

Poput mnogih majki i žena iz grada i Aiša Buturović je pomagala mladeži, te je na taj način i sama postala dio revolucionarne borbe. U njenoj kući su se često sastajali učenici: čitali zabranjenu literaturu, slušali radio-vijesti i dogovarali se. Ona je dozvoljavala da u njenu kuću ulaze nepoznate osobe od kojih su pojedine bili ilegalci, kao što je to bio slučaj sa Mirom Poparom, članom Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, komunistom Safetom Filipovićem, koji su na nju, majku Aišu, ostavili snažan utisak, te je i ona sa sve većim razumijevanjem i odobravanjem prihvatila »nedozvoljenu djelatnost« svoje djece i njihovih prijatelja.

Baš pred okupaciju zemlje umro je Aišin muž, starješina šerijatskog suda, kada je i njoj i djeci bio najpotrebniji. Iskušenja su bila na pomolu, jer je rat najavljivao teške dane. Aišu su stalno obavještavali iz škole da se njena djeca bave »protivdržavnom ljevičarskom aktivnosti«, ali je ona sve to primila smireno i dostojanstveno.

Upravo u to vrijeme u Mostaru je bila u procvatu revolucionarna aktivnost. Zbog nje je jednom prilikom uhapšen i jedan od Aišinih sinova. Prije nego što je policija stigla da pretrese njen stan ona je zajedno sa Muhamedom Hadžiomerovićem prebacila ilegalni materijal kod svojih susjeda. Bila je to možda prva njena samostalna akcija u toj zabranjenoj djelatnosti.

Jedne noći početkom marta 1942. godine u Aišin sokak su upali karabinjeri. Uslijedili su pozivi da se otvore ulazna vrata, uz lupanje kundacima. Prema prijavi nekih konfidenata, karabinjeri su pretresali Aišin stan, našli zabranjeni materijal i oružje i na osnovu toga uhapsili i majku Aišu. U zatvoru je, me-

đutim, ostala samo tri dana, jer je na intervenciju uglednih Mostaraca puštena. No, sedam dana kasnije ponovo je uhapšena, zajedno s najmlađim njenim sinom Ridom. Sada su sve urgencije za njihovo puštanje bile bezuspješne. Poslije petnaest dana provedenih u »Čelovini« Aiša je sprovedena u talijanski koncentracioni logor na Prevlaku. Bila je prvi zatvorenik tog zloglasnog logora koji je doveden iz Mostara i prva žena Muslimanka — zatočenik u njemu iz Hercegovine.

U logoru je ostala trinaest mjeseci. Pripadala je kolektivu mostarskih djevojaka i mladih žena koje su zbog ilegalnog rada internirane ili zarobljene kao borci u drugim krajevima zemlje. Dijelila je s njima okrutnosti logorskog života i čežnju za svojim gradom, kao i nadu i vjeru u pobjedu. Doživljavala je ponekad i radost slušajući oskudne vijesti sa ratišta. Pomagala je u granicama svojih mogućnosti slabe i nemoćne. I posljednji zalogaj je davala najslabijima. Odgojena u imućnoj porodici, Aiša je u surovim logorskim uslovima života ispoljila izuzetnu dostojanstvenost. Nosila ju je njena vjera i njen ponos. Čak i u logoru je postila svoj ramazan.

Uporne intervencije građana najzad su uspjele. Iz logora je Aiša puštena iscrpljena, izglednija i potpuno oboljela. Po povratku u Mostar bila je obavezna da se svake sedmice prijavljuje talijanskoj policiji. Stan joj je bio oduzet, a sve stvari raznesene i opljačkane. Utočište joj je pružio ugledni građanin Mostara Alaga Ševa, čovjek čije je troje djece bilo u partizanima.

Živjeći u takvim okolnostima, Aiša je, po nagovoru ilegalne organizacije, odlučila da pobjegne iz Mostara. Krajem 1943. godine je prebačena na slobodnu partizansku teritoriju iznad Ostrošca i Prozora, odnosno Gornjeg Vakufa i Bugojna. Po zabačenim planinskim

selima ona priča narodu o borbi mostarskih porodica i njihove djece, o njihovim stradanjima i patnjama i na taj način pomaže borbi.

Aiša Buturović je, poput drugih hrabrih Mostarki, bila primjer sadržajnog i dostojanstvenog življenja. Iako je bila polupismena, hrabro je ušla u život. U svom relativno dugom vijeku imala je sreće: uvijek je stizala ondje gdje su snage napretka vodile i dobijale borbu. Sve što je činila — činila je iz uvjerenja da je to u interesu društva.

Hasiba

— Dobro, — rekla je majka Hasiba — dolazite u moju kuću koliko god treba, ali da mi nijeste s biciklima dolazili. Ako ustaše dođu vi ćete pobjeći, a šta ću ja sa sedam-osam bicikla? Ako kažem da su ukradeni, odoh u zatvor... Šta mogu reći za bicikle, otkud su tu?

Tako je pazila na detalje konspiracije jedna od hiljada majki koje su za čitava rata strahovale i bile junakinje uz svoju djecu. Čuvale su straže, nosile poštu ilegalno, čuvale i nosile ne samo robu i hranu već i oružje i municiju. Uradile su sve što je trebalo — takva je, eto, bila i Hasiba, obična žena iz mahale, majka jednog od najmlađih ilegalaca Ekrema, koga su, gotovo dječaka, Nijemci objesili zajedno s velikom ženom Mostara Darinkom Bitangom. Hasiba je i majka jednog političkog komesara u ratu Envera Čemalovića.

Kad bi se sastali momci u kući Hasibinoj, ona je bila stražarka, dolje u prizemlju, a njen muž gore na spratu, na prozoru. Gledala je Hasiba kako ilegalci dolaze. Svakihi deset minuta po jedan, neopaženo, samo uskoči u ulazna vrata.

Školu konspiracije svršila je Hasiba prije rata. Enver je učio svoju majku i ona je to dobro zapamtila. Veli:

— Rekao mi je: iz ove kuće ne smije izići ono što se u njoj događa. . .

A onda momci donose oružje, bombe, pa zatim to se prenosi u Bjelušine, onaj kvart Mostara pri brdu, otkud se kretalo u odrede, u Podveležje.

— Pa sastanci — pričala je Hasiba. — Momci gore drže partijski sastanak, a dolje skojevci, ali jedni za druge ne znaju.

Pogodna je bila ta kuća u malom sokaku, a tu je i dobar vrt i voćnjak, sve je sakriveno u hladovini kajsija i murve.

A sva djeca iz mahale imaju »direktivu« da oko toga kraja u svim ulicama redovno razbijaju ulične sijalice, da noć i mrak dobro skriva dolaske i odlaske, da se ništa ne primijeti.

Hasiba je bila majka mnogim ilegalcima, dugo, dugo vremena. Ante Zelenika, prvoborac (denunciran je policiji), proveo je kod Hasibe dvadeset i dva dana kao u svom domu. Pazila ga je kao svoje dijete.

Više od dvadeset dana Hasiba je gostila i partijsku radnicu Lepu Perović. I nju je pazila kao rođeno dijete.

— A, bome, i ona mene kao majku — pričala je Hasiba. — Ali morala sam naročito paziti na nju. Ona je kod mene bila Šefika, to joj je ime dato, a kada govori Hami Grebi da joj kupi cigarete, kaže mu: »Amo, kupi cigarete. . .« A umjesto da kaže »bajrak«, ona veli »barjak«. . . Ama nemoj, Šefika, — kažem joj ja — nemoj tako, Muslimanka kaže »bajrak«. . . Jedan bojadžija, bogami, primijetio taj njen govor, kaže mi, a mene strah uhvatio. . .

Lepa je bila kao tobožnja rodica Hasibina, »od dvije sestre djeca« — a kao pobjegla je iz istočne Bosne od četnika, rodbini u Mostaru. . .

— Jednom, iznenada — nastavlja svoju priču Hasiba — u kući mi je bilo i nekih žena, kad banu Olga Humo s Ratom Dugonjićem. A, po nesreći, baš Talijani u kući vrše premetačinu! Šta ću sad? Velim ja Olgi i Rati na sav glas:

»Dobro mi došli iz Trebinja, otkad se nismo vidjeli. . .«

A Olga odmah prihvati:

— Jeste, evo baš smo sad stigli iz Trebinja, samo načas da se vidimo. . .

— Ama, nećete valjda odmah otići, ostanite bar malo — preklinje došljake Hasiba, a Olga na to, us-težući se, kao pristaje:

— Pa, dobro, hajde, valaj, možemo i prenoćiti.

Rato je tada ostao kod Hasibe dvadesetak dana. Dolaze mu Mladen Knežević Traktor, Hamo Grebo i drugi, neki na »javku«. Hasiba ih dočekuje, uvodi. . .

— Bogme — hvalila se Hasiba — Rato meni is-cijepa i drva, pa mi i mahune čisti za ručak. A često mi veli: »Majko, hajde malo po gradu, ispitaj mi šta rade Talijani, šta četnici, šta ustaše. . .« A kad se ja vratim, a on sa mnom sjedne i veli: »Deder, majko, šta si vidjela, šta si čula. . .«

Kad je Rato krenuo, nema u čemu, sav je poderan, odijelo — krpe, Hasiba mu tada dađe Enverovo odijelo. . .

— Ali — traži od njega majka Hasiba — svakako mi javi kako si prešao granicu. . .

Kad je njen sin Ekrem donio jednom nekoliko bombi i metaka, došao je Danilo Bilanović da to, i još neke stvari, kao i bakrač meda za ranjenike, odnese. Hasiba to pakuje, skriva ručne granate, one njemač-

ke »handgranate«, stavlja ih pod voće u korpu. Ali onaj drveni držak njemačke granate viri ispod voća i vidi se.

— Kud ćeš tako kroz Mostar — velim Danilu i brže-bolje sakrijemo dobro tu granatu. A kad je Danilo poslije oslobođenja došao da me posjeti, ja mu velim: »Sjećaš se one 'handgranate' što je virila iz korpe? I njen sin Enver spuštao se iz odreda, iz brda u Mostar. Imali su u bašči dobro sklonište, koje nikad nije otkriveno.

Najteži njegov dolazak bio je onaj poslije pete ofanzive. Stigli su jedne noći: on i njegov drug Mladen Balorda. Hasibi su poručili da će doći.

— Dodoše — živo priča Hasiba — s fesovima na glavama i s opancima na nogama, kao Podvelešci. Šta ćeš, morali su se prurušavati uz put kad su se provlačili...

Enver je tada najprije poručio po nekog povjerljivog bricu da ih obrije. Kad je stigao brico, Enver mu veli:

— Da znaš, ne poznaješ me...

— Kako ne poznajem, kad te znam...

— Tako ti je sada — uči ga Enver — sad me ne smiješ znati, ni ženi ne smiješ reći...

— Ne brini — slaže se brico.

— Stigli su — dodaje Hasiba — izranjavani, i pošla sam k našem apotekaru Vuki Čulajeviću po lijekove, a čaršave sam »bucala« za zavoje...

U bašči se održavaju sastanci štaba Mostarskog bataljona, čuvenog na Sutjesci, čija se glavnina, eto, spustila u sam grad, da se liječi i oporavi za dalje bitke.

Hasiba pazi Mladena i Envera, a tako i mnoge majke i sestre ostale borce, raspoređene po kućama u gradu.

— Dođe k meni — priča Hasiba, — doleti Čulajevića i kaže: »Racija, racija... Sve će biti blokirano«.

Bila je to velika blokada čitavih kvartova Mostara kada je Gestapo pokušao razbiti bataljon u gradu, za koji je saznao.

Kad je ta vijest stigla u Hasibinu kuću, Mladen se odmah prebacio na Carinu, u sasvim drugi kvart grada. Enver zna kad će, u sklonište, u bašću. Veli majci:

— Ja ću malo prileći. Kad zalupaju ne otvaraj odmah, neka lupaju, da čujem... da se sklonim...

Enver je prillegao, a Hasiba na straži. Motri na sokake, na sve prilaze kući. Oko jedan sat po ponoći začuje bat cokula ulicom. Odmah probudi Envera:

— Ustaj, blokirano...

Enver ustaje, uzima bombe i pištolj...

— Živ se ne da u njihove ruke — objašnjava Hasiba.

Kad se sklonio u bunker, eto lupe na vratima. Hasiba malo počeka, pa zatim otvori. Gestapovci provale u kuću. Viču: »Auf«!

Baš tih dana bilo je zaklano tele u Hasibinoj bašči, mesa dosta u kući, a ona je napravila gurabije od meda da se okrijepe borci koji su stigli iz pete ofanzive.

Kad su Nijemci upali, počinju odmah pretres kuće. Ali najprije naiđu na korpu punu dobrih krušaka, spremljenu za bolesne i ranjene borce.

Bili su »feldžandari«, među njima i kulturbundovci, koji dobro znaju naš jezik. Pitaju, viču:

— Za koga je ovo? Za komuniste? Gdje su?

— Kakvi komunisti — odgovara Hasiba, mi smo bogati, imamo svega...

I ponudi i njih tim dobrim kruškama.

— Sreća moja — kaže Hasiba — što to nisu bili četnici ili ustaše, jer oni bi znali da je Enver u par-

tizanima. »Feldžandari« su izdaleka, pa ništa ne znaju ko je ko u Mostaru. . .

Hasiba ih je ponudila i drugim — mesom i gura-bijama. I kako je bilo dobre hrane, počnu oni jesti. Ponudila ih je i cigaretama.

Oni vrše premetačinu, a Hasiba ih vodi svuda, nudi im da vide tavan, da vide kokošinjac i bašću. Oni odbijaju, a na kraju na vrata pribiju natpis: »Pregledano«.

Ipak, tada su joj muža uhapsili i odveli ga u zatvor u »Vladičinu kuću«. Sve su muškarce hapsili u toj raciji.

Enver je uskoro otišao s bataljonom iz grada.

U razgovoru u njenom lijepo uređenom stanu, Hasibu sam zamolio da se prisjeti nekih trenutaka koji su bili najteži.

— Mislim da mi je najteže bilo u novembru 1941. godine, kada je jedne noći iz odreda stigao Remzija Duranović, bolestan, dobio je upalu pluća. I Enver je još bio u gradu. Kako je naša kuća bila sumnjiva, jedne noći upala je policija radi premetačine i zatekla na spavanju, iznenadilo nas, i Envera i Remziju, pa ih uhapsila. Eto, tada mi je bilo vrlo teško, najteže osim onog časa kad su mi sina Ekrema, skoro dijete ubili. . .

Iz zatvora tada uskoro Hasibi stiže cedulja na kojoj je pisalo: »Ne mogu se više izdržati degeneci, ako se ikako može u bolnicu bi trebalo da se prebacimo...«

Preko doktora Komadine uspjelo je da Envera i Remziju prebace u bolnicu, gdje su ostali mjesec i po. Policija ih čuva, jedan kod kreveta a drugi u hodniku, ali oni se spremaju za bijeg. Enver je uspio javiti Hasibi: »Pošalji mi sat, bježaćemo. . .«

— Uhvatio me je tada strah — kaže Hasiba, — jer kad se bježi lako se pogine, pa kad sam došla u posjetu u bolnicu, šapćem Enveru: »Nemoj, moj Envere. . .«

A Enver Hasibi:

— Ništa ne brini, samo pripremi dobar ručak, ja ovdje slavim rođendan. Moram opiti stražare. . . Spremi ručak, . .

Hasiba je shvatila otkud rođendan. Pa dodade:

— Enver je rođen u aprilu, a to je decembar, ali ko te pita, otkud znaju baš kad se rodio i kad slavi. . .

Čitava gozba je tako pripremljena u bolnici i policajci se, malo-pomalo, opiše. Kad se to dogodilo, Enver pođe u kupatilo pa se zaključa iznutra, a Remzija isto tako uđe u odjeljenje s tuševima, pa se i on zaključa. I onda su kroz prozore obojica skočili, pa preko mrtvačnice na cestu. Bijeg je uspio. Enver se sklonio kod doktora Komadine, a Remzija u Donju mahalalu. . .

— Kažem ja mužu — veli Hasiba — kad mi je dijete pobjeglo iz njihovijeh ruku, nemoj nigdje ići, sigurno će biti blokirana kuća. . .

I zaista, evo ih, ustaše, traže Enverovu sliku, a Hasiba glumi očajnicu:

— Gdje mi je sin? Ubili ste ga. . . Ne dam slike, to mi je jedina koju imam, ubili ste ga. . .

Hasiba je produžila da glumi. Morala je i dan poslije bijega nositi ručak u bolnicu kao, tobože, ne zna za njeg. Časne sestre je uvjeravaju da joj je sin pobjegao iz bolnice. . .

— Htjela sam tada svakako zaplakati — priča Hasiba, — ali suza neće na oči, neće pa neće. Žao mi je što neće i jedva sam uspjela povikati: »Ubili ste ga, ubili ste moje dijete. . .« U srcu mi veselo, spasio se Enver, ali sam ipak nekako odglumila kao da ne znam za Enverov spas. A baš kad sam se vraćala kući iz bolnice, jedan dječak bezbrižno ide ulicom, svira na usnu harmoniku, vrlo spretno se onako uz put približi meni i samo spusti preda me na ulicu, neopaženo, cedulju. Na cedulji je Enverov rukopis: »Mama, sretno smo prošli, ne brini, pripremi ručak. . .«

Toga dana je Hasiba, osim ručka u bolnicu, poslala ručak Enveru, ali nije znala gdje je on. Došao je Mujo Bubić i odnio ručak. Uskoro joj se Enver javio iz partizanskog odreda.

Zločinom Nijemaca nad njenim Ekremom, dječakom od šesnaest godina, Hasiba je pretrpjela taj najteži uradac koji može zadesiti majku. Jedan sin se 1941. godine jedva spasio iz kandža smrti, a drugi, eto, ubijen, gotovo dijete.

— Ekrem mi je do tada šest puta bio hapšen, a sedmi put je ubijen — sa suzama u očima tuguje Hasiba.

I ona je tada bila zatvorena u istom zatvoru, »Čelovini« gdje je ostala šesnaest dana i bila neprekidno ispitivana. I čula je strašnu prozivku Ekrema kad su ga odveli da ga ubiju. To je, urezano usred majčina srca, Hasiba upamtila kao stravičan događaj u njenom životu, prepunom hrabrosti...

Fatima

Ljudske sudbine u ratu su često neočekivane i različite. Ono što rat donosi to su patnje za sve, a želja, vječna želja ljudi je — da žive u miru. Ali rat i ljudske sudbine u njemu često se svirepo odraze u smrtima mnogih mladih i najmlađih i donesu neugasivu tugu, ali i radost ako se živo ostane.

Sve patnje u ratu koje majke i očevi pretrpe mogu biti zaboravljene ako im se kćeri i sinovi vrate živi.

Samo nekoliko majki koje su imale više kćeri i sinova u našoj oslobodilačkoj borbi izišlo je iz rata srećno i puna srca. To su one kojima su djeca ostala živa.

Jedna od tih rijetkih žena je Fatima Seferović, majka petero djece. Svi su joj njeni ratnici ostali živi, i muž Alaga. Ali doživjela je mnoge gorke trenutke.

Evo šta se u njenoj kući dogodilo jedne zvijezdane noći četrdeset treće.

Vrata su bila gotovo provaljena kada je domaćin okrenuo ključ u bravi na ulaznim vratima svoga stana i u hodnik propustio mostarske agente Pancuna i Drmača.

Uperenih pištolja i čuteći, agenti su gledali u željezničkog službenika Aliju Seferovića i njegovu ženu Fatimu, roditelje petoro djece — dječaka i djevojčice koji su spavali u susjednoj sobi, omladinke Hidajete i omladinca Mensura, mostarskih skojevaca koji su tog ljeta, 1943, bili u koncentracionom logoru Visco di Udine u sjevernoj Italiji, i komuniste Nusreta, u to vrijeme sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a i člana Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, koji se upravo te julske noći krio u potkrovlju svoje kuće, neposredno iznad tog klupka od mostarskih agenata i policajaca.

Pošto su u toj ponoćnoj munjevitoj hajci uhvatili sekretara Mjesnog komiteta KPJ u Mostaru Ljubu Brešana i još nekoliko komunista, očekivali su da će i tog skojevskog rukovodioca sigurno zateći u kući.

— Nije u kući, je li, a danas je ručao ovdje? — progundao je Pancun unoseći se u lice, činilo se, smirenog domaćina.

— I večerao je, a ne samo ručao, ali se nije vratio! samouvjereno je odgovorio domaćin zbunivši za trenutak agenta, ali i strahujuć za svoga sina, koji je tek koji sat ranije više slučajno odlučio da tu noć pre-spava u potkrovlju, kuda je iznio posteljinu, lampu i šapirografisanu brošuru, koju je namjeravao da dočita. Ali, umoran, ubrzo je čvrsto zaspao.

Majka Fatima je u prostranom hodniku grozničavo očekivala rasplet događaja, uvjeren da agenti neće otkriti dobro skrivene sinovljeve rukopise koji su se i u njenoj kući često pripremali za ilegalnu partiju.

sku i skojevsku tehniku (štampariju). Kao u bunilu je slušala kako njen Alaga (koga su ustaše već hapsile u ljetu četrdeset prve sa susjedima Srbima Kuljićem, Slijepčevićem i drugima, koji su ubijeni) pribrano odgovara agentima da se u potkrovlje kuće može ući samo spolja (a otvor za potkrovlje je bio samo nekoliko koraka od njih — na tavanici u ostavi, pored kuhinje, odakle vode i stepenice u podrum), zatim da se »gore, na tavan« jedino penju dimnjačari svojim merdevinama, a on ih nema. Razrogačenih zjenica je gledala muža, jer je znala da su merdevine u bašti, prislonjene uz ljetnju kuhinju. Slušala je muža kako agentima ponavlja da njegovu porodicu napokon ostave na miru, jer on, otac, ne može odraslog sina »za uši držati u kući«.

Bio je to smion domaćinov izazov, opasna igra nerava: dalja sudbina porodice ovisila je od toga da li će agenti vidjeti otvor u ostavi i merdevine u bašti, odnosno da li će se Nusret u međuvremenu probuditi i, bježeći preko krova i bašta, otvoriti vatru iz pištolja na agente i policajce koji su u širokom luku bili opasali kuću.

Valjda žureći da već te noći, vođeni nekim pouzdanim obavještenjima, pohapse što više mostarskih rukovodilaca i ilegalaca, Pancun i njegovi saradnici su upali u domaćinove zamke. Pancun je jedino smislio da zaključa sve sobe u stanu i agenta Drmača ostavi sa ukućanima, da bi se kasnije vratili, donijeli merdevine i temeljito pretresli stan i potkrovlje.

Njih dvoje, otac i majka mostarskog skojevskog rukovodioca, odahnuli su sa odlaskom hajkačkog klupka, ali samo za trenutak. Sve njihove misli bile su zaokupljene sinom, kako ga spasiti i izbaviti od sigurne smrti.

Majka Fatima je skovala plan. Skuvala je agentu džezvu kafe i — ubrzo ga privoljela da ih pusti na

spavanje u susjednu sobu, baš u onu iz koje se može preći u komšiluk ili u baštu, do merdevina. Njen prividan mir, a i sve što se dotad dogodilo, udobrovoljilo je premorenog agenta i on je popustio. Dozvolio im je da »krenu na spavanje«.

Nedugo iza toga majka Fatima je stigla među razbuzane komšije. Kazala im je šta se sve događa u njenoj kući i zamolila ih da njihov sin, omladinac pređe preko krova i upozori Nusreta na opasnost. Ali omladinac i njegovi roditelji su se uplašili, tako da drugog izbora nije bilo nego da ona, majka, uzme na sebe taj težak zadatak. Iz dvorišta je kroz prozor osmotrila agenta u kuhinji. Izgledalo joj je da se opustio, čak da na sećiji spava. Uzela je merdevine i, mada su bile kratke, s krajnjim naporom se — koristeći se olukom — dokopala krova.

Podigla je crijep i tiho dozvala sina. Za nekoliko trenutaka su majka i sin iz potkrovlja izbacili posteljinu, rukopise i lampu i tako otklonili sve tragove, a zatim se preko krova spustili do merdevina i bašte, a Nusret i do novog, sigurnog skloništa.

Da li je agent osjetio »goste« na krovu kuće, da li je možda uviđao opasnost za vlastiti život i zato taj kritički trenutak »odspavao« u kuhinji, zašto ni u zoru nije pregledao kuću, zašto se ni Pancun nije vraćao — to majka Fatima nikad nije mogla da odgonetne, a ponajmanje te zvijezdane julske noći godine četrdeset treće, u kojoj je kucalo srce i majke i borca narodnooslobodilačkog rata i revolucije, jedne od mnogih patriotkinja partizanskog Mostara.

Ziba

Gotovo je teško povjerovati, a tako je uistinu bilo, da jedna mostarska majka može tako smireno, tako hrabro, kao što je to učinila Ziba Fejić posljednje ra-

tne godine, osmatrati avionske bombe koje zasipaju Mostar, pa i kraj u kojem je smještena njena prostrana kuća, kako prepuna sreće gleda nizove bombi iz savezničkih aviona od kojih je i ona, Ziba, mogla poginuti.

U južnom dijelu grada bila je avijatika, ustaški i njemački avioni, na sjevernoj, zapadnoj i južnoj strani Mostara vojni logori, na okolnim visovima fortice i utvrđenja, na Neretvi uzduž grada četiri mosta, i saveznički avioni i avioni NOVJ sve češće su 1944. i 1945. uznemiravali i tukli vojne, a uz njih i druge objekte u širem području grada, pa i Zibinu Carinu.

Tako, eto, majka Ziba, pošto je u kućno sklonište otjerala sve ukućane i nekoliko komšija, stoji nasred avlije okrenuta nebu i jatima aviona, čiji je svaki nalet rado dočekivala, stoji bez straha i obraća se i njima i svevišnjem:

— Alahu!... Bacajte, bacajte, ubijte, ubijte dušmane!

— Bježi, Zibo, ne gubi glavu uludo! — zvao bi je i muž Ibrahim i susjedi, ali ona, majka junakinja, ilegalka, koja je zajedno sa svoja dva sina, Salkom i Rizom, i kćerkom Fahrom, uz malu Nermu, još prije rata upoznala policijske pandure i zatvorske stražare, oglušivši se o pozive najbližih da skloni glavu od tepiha bombi, gledala je i dalje u nebo i govorila:

— Puštaj ih, puštaj sve, koliko god ih imaš!

Jedna bomba je tresnula i u blizini njene kuće, gvozdena parčad su zafijukala i iznad avlije i njene glave, kamenje je zviždalo, šibalo i tuklo na sve strane, dim se pleo, smrt je nosila mnoge u gradu, ali — Ziba je ostala stamena, otvrdila u borbi s neprijateljem, u mnogim opasnostima u kojima se, godinama, nalazila.

I odolijevala zahvaljujući svom uvjerenju da su joj djeca na dobrom putu, mada je upoznala mnoge gorčine.

Njen sin Salko, koji je 1938. godine diplomirao prava, a septembra 1940. ponovo uhapšen sa nekoliko mostarskih komunista i odveden u Lepoglavu, odakle se teškom mukom izbavio početkom 1941. prve ustaničke godine bio je jedno vrijeme politički komesar Konjičkog /Mostarskog/ partizanskog bataljona, a četvrtu i petu ofanzivu prošao je kao zamjenik političkog komesara Drugog bataljona Druge dalmatinske proleterske brigade, učestvujući kao partijski rukovodilac bataljona i u čuvenoj bici na Barama.

Za sve to vrijeme majka Ziba je vidjela sina dva puta u okupiranom Mostaru, kada je liječio rane i ponovo se u svojoj kući susreo sa više ilegalaca, koji su Zibinu kuću dobro znali. Bio je to sigurni ilegalni punkt tokom cijelog rata, pogotovo što je njen drugi sin, Riza, student elektrotehnike, kao komunista zadržan na ilegalnom radu u Mostaru, prije svega zadužen, sa nekoliko ilegalaca, za pripremu tekstova koji su se tokom rata štampali u ilegalnoj tehnici Mjesnog komiteta KPJ za Mostar u kući Mustafe Muštovića Petka.

Tako je Zibina kuća ujedno bila i svakodnevna »prolazna« ili »relejna« stanica za strogo konspirativne ilegalce i svakodnevno sastajalište majki iz susjedstva čija su djeca bila u partizanima, prije svih majke narodnih heroja Ahmeda Pintula i Adema Buća, zatim Mladen Balorda i drugih koji su se borili u istom stroju s njenim sinom Salkom i, ubrzo, kćerkom Fahrom.

Nju je, eto, čuvala kao zjenicu svoga oka, pa joj je često bilo lakše i bezbjednije da ona, a ne njena kćerka, u košari za povrće prenese gomilu letaka, piš-

tolj ili bombe, da dovede »dodjeljenog joj partizana« na čuvanje i brigu, mada su i ona i njen muž Ibrahim, trgovac bez dućana i posla tokom cijelog rata, teškom mukom sastavljali kraj s krajem.

I istrajalo se. Sve do 1963, kada je čestiti čovjek i građanin Ibrahim Fejić, jedno vrijeme u socijalističkoj Jugoslaviji i reiz ul ulema, umro u 82 godini života, i 1968. godine, kada je i majka Ziba umrla u 71 godini života. Ostala je nenapisana priča o njoj kao majci osvjedočene hrabrosti i prilježnog saradnika ilegalnog pokreta, ženi koja je decembra 1941. učestvovala u demonstracijama protiv gladi i kada je sašila, sama, crvenu zastavu i čuvala je da je razvije kad dođe sloboda i kad se vrte njeni sinovi Salko i Rizo i kćerka Fahra.

Tereza

I Terezija Novak je doživjela takvu sreću jer su joj sva djeca izišla živa iz ratnog vrtloga.

Sin Franc, predratni komunist, radnik, bio je uhapšen na ulici u Mostaru u kraju gdje ima dosta bašča, ulica se tada zvala Liska. Pokušao je da skoči preko ograde, ali je uganuo nogu i uhvaćen.

Zamijenjen je za dvojicu talijanskih inženjera na mostu nedaleko od Konjica, početkom 1942, valjda u jednoj od prvih razmjena zarobljenika u našoj zemlji.

Kćerka Terezijina Mažena, skojevka u Zahumu, ostala je na radu u Mostaru od 1941. do 1943, da bi potom otišla u Mostarski bataljon i tamo bila bolničarka. Stupila je u Mostarski bataljon sa čitavim skojevskim jezgrom«. Svi su bili prijavljeni policiji. Jedne večeri su, po dogovoru, svi došli u kuću Katice Oneščuk i napustili grad.

Mažena je slučajno izbjegla smrt kad je bataljon morao da se povlači a ranjenike ostaviti skrivene u selu Gruščama. Ona je svakako htjela da ostane s ranjenicima, ali je štab bataljona bio odredio da ostane Sofija Oneščuk i Fatima Ševa. Četnici su pobili i njih, i ranjenike, i tifusare, kao i borce koji su branili bolnicu.

Mažena je još jednom ostala usamljena u pustoši. To je bilo kada je jednog tifusara, u času povlačenja bataljona, morala da odvede u neko selo i preda ga nekom seljaku. Kad se vratila u selo gdje je bila ostavila štab, bataljon se već bio povukao. Ne znajući kuda će pošla je nasumice iz sela u selo. U Šćipama je naišla na štab Sedamneste brigade, u kojoj je bilo više Mostaraca i Mostarki. Tu je ostala.

I Terezijin sin Jaroslav bio je uhvaćen kada se bataljon poslije pete ofanzive našao u gradu. Ipak je uspio da s jednim drugom pobjegne, i nije doživio sudbinu sedam uhvaćenih boraca. Bježeći je preplivao Neretvu i sklonio se kod kuće, Agenti su ga tražili i kasnije ipak ulovili i odveli u Zagreb. Njegov brat Pepo, koji je bio (kao i otac mu Franjo) muzičar u vojnoj muzici, otišao je u Zagreb i uspio da Jaroslavu omogućiti bijeg iz jednog zatvoreničkog logora čije su zatočene žitelje ustaše htjele da otpreme u Njemačku. Jaroslav je ponovo otišao u partizanske jedinice.

Brat Veno, također skojevac, bio je mobilisan u domobranstvo. Prema dogovoru, trebalo je da jedna partizanska jedinica zaustavi voz i sve mobilisane mladiće oslobodi. Ali partizani su zakasnili i regruti su sprovedeni u Njemačku na obuku. Po povratku iz Njemačke, Veno je pobjegao u partizane.

Sve četvoro su se sretnoj majci Tereziji vratili živi.

Fatima Šarić

Mnogim građanima Mostara znana je porodica Fatime i Huseina Šarića, rudarskog radnika, kao simbol slobodarskih stremljenja.

Četiri njihova sina poginula su u Narodnooslobodilačkom ratu kao prvoborci, a njihov težak životni put proleterskih boraca počinje u predratnom vremenu. Najstariji sin, mladi metalski radnik, komunista Nijaz, čvrst u svom uvjerenju, prkosan, u velikoj grupi mostarskih komunista, od Suda za zaštitu države kraljevine Jugoslavije 1929. godine bio je osuđen na robiju. Od prvih dana Narodnooslobodilačkog rata je u borbenim redovima u Mostarskom bataljonu u kojem kao politički komesar 1943. godine gine u borbi u Miljevini kod Foče.

Sin Džemšid, profesor francuskog jezika i književnosti, bio je istaknuti predratni aktivista u krugovima napredne mostarske inteligencije, a naročito u Muslimanskoj narodnoj biblioteci koja je djelovala pod uticajem KPJ. Bježeći od ustaške hajke, kao komunista uhvaćen i zvjerski ubijen prvih dana okupacije.

Ismet — Slobodan, takođe metalski radnik u Rudniku uglja u Mostaru, prije rata je istaknuti aktivista u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu i organizator štrajkova rudara. U Brezi, gdje je kasnije bio zaposlen, kao član KPJ aktivno radi na organizovanju narodnog ustanka. Ustaše su ga 1941. godine zvjerski umorile. O njemu su i u tim krajevima ostala trajna sjećanja.

Najmlađi sin Hidajet — Hido, đak mostarske Gimnazije, kao hrabar skojevac i ratnik gine 1942. godine u jednom partizanskom jurišu kod Boračkog jezera.

Od šestoro djece Šarićevih preživjeli su samo kći Mersija, takođe aktivista NOP-a i borac-partizan sin Edin.

U dugim besanim noćima majka Fatima decenijama je brinula i strahovala, kako za svog muža hoće li se kao rudar živ vratiti sa posla, tako i za svoju djecu koji su bili borci radničkog pokreta. Progon sinova hrabro je podnosila, iako u potpunosti nije razumijevala ciljeve njihove klasne borbe. Osjećala je i podnosila težinu života jedne radničke majke i bila svjesna da takav težak život neko treba da mijenja. Rat je donio nove patnje. Uz svoju djecu ona je sve više dolazila do spoznaje da bez žrtvovanja nema slobode. U njihovoj kući okupljali su se mladi ljudi da se dogovaraju o tome kako da pomognu borbu protiv okupatora. Pomagala je i ona i savjetovala; patila je i strahovala, ali uz svoju djecu i drugove svoje djece ostala je postojana.

U godinama poslije rata u svom srcu nosila je, ali i skrivala, tešku tugu za izgubljenim sinovima i, ponesena novim što je došlo, živjela je dostojanstveno, voljena i poštovana do kraja svog života. Umrla je 1951. godine.

Još jedna hrabra žena

U kvartu Brankovac odmah niže Šarića kuće jedna ulica nosi ime braće Čišić. U toj ulici i sad se nalazi kuća već umrlih Hasibe i Saliha Čišića — Age. Nekad je tu vrio život. Kuća je bila puna mladosti, jer su tu živjele dvije rođačke porodice. I tu je mladost bila zanesena progresivnim idejama i maštanjima o novom životu što će doći. A kad je došao rat, valjalo je na sve strahote i teror okupatora odgovoriti borbom koja je već bila počela. I sva tri sina Hasibe i

Salih: Ibrahim, nekadašnji đak Šerijatske gimnazije i Trgovačke akademije u Sarajevu a kasnije namještenik Rudnika uglja u Mostaru, skojevac; mlađi Hilmiya, stolarski radnik, skojevac i 17-godišnji skojevac Remzija, đak Zanatske škole u Mostaru odlaze u partizane, kao i njihov rođak Alija. Oni su kao borci Mostarskog bataljona na teškim ratnim stazama kojima je ovaj bataljon išao, bili hrabri i revoluciji odani borci. Ibrahim je 1943. godine pao kod Travnika, najmlađeg Remziju mučki su ubili četnički izdajnici u selu Bijela kod Konjica 1942. godine, rođak im Alija gine od ustaša u blizini Mostara. Jedini preživjeli sin Hilmiya, nosilac »Partizanske spomenice 1941. godine« sad živi u staroj porodičnoj kući koja i njega i porodicu mu a i druge, podsjeća na divne likove njegovih bliskih.

Majka Hasiba, hrabra žena, ali i brižna majka u teškim ratnim prilikama podržavala je svoju djecu u njihovoj odlučnosti da oduže patriotski dug. Savjetovala je drugove svoje djece koja su se tu okupljala prije njihovog polaska u odred da budu poštene i da istraju. Ali je i sama u mnogim ilegalnim poslovima pomagala. Zato je bila voljena i poštovana.

Bez posljednje stranice

To su, svakako, nepotpuna kazivanja o majkama junakinjama i njihovoj djeci, o ženama Mostara u velikim okršajima sa neprijateljom. Nepotpuna, dajko, ne samo za ovu knjigu, za moje govorenje i videenje, očekujući da i druga pera progovore o drugim majkama, ženama i djevojkama Mostarkama, o onima za koje saznadoh, ali o kojima ništa ne rekoah i o onima za koje ću tek čuti, poput porodica Neimarević, Seva, Ilić, Bergman, Bajat, Krčmar, Borožan, Dannon...

Zna ih cio grad, njegova mladost i njegovi ratnici, Njihovo samopožrtvovanje i suze neisplakane, hrabrost i patriotizam, majčinska i boračka istrajnost, pregršt dragulja kojima su obogatile i obilježile svoj život i život svoga grada, naše zemlje, očekuju, rekoah, mnoga pera, nove poslenike da sve to opišu i opjevaju, da pričaju u romanima i pripovijetkama. I njih i mladosti djevojačke, i šezdeset i osam, ugašenih života na ratištima i u kazamatima širom zemlje.

ONE SU POBIJEDILE SMRT

Ove žene Mostarke, zbraćimljene u oružanoj revoluciji kao ilegalni radnici u gradu ili kao borci Mostarskog bataljona i drugih partizanskih odreda i brigada Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, dale su svoj život za novi zajednički život u samoupravnoj socijalističkoj zajednici, zemlji ravnopravnih i zbraćimljenih naroda i narodnosti Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

A

Munta S. ALIĆ	1922. Mostar 1945. Jasenovac
Mara R. ANDRIĆ	1924. Pijesci 1945. Konjic
Radmila U. AVDALOVIĆ	1917. Mrkonjić-Grad 1942. Rilje
Nijaza A. BAJAT	1925. Mostar 1944. Lisičići

B

Sofija S. BAKARIĆ	1924. Beograd 1944. Stara Gradiška
Fatima O. BALTA	1922. Mostar 1945. Jasenovac

Berima S. BAŠAGIĆ	1923. Nevesinje
Hajrija M. BAŠAGIĆ	1945. Jasenovac
Dr Berta J. BERGMAN	1920. Nevesinje
Ešrefa O. BILIĆ	1943. Stara Gradiška
Šamila O. BILIĆ	1894. Blažuj
Darinka F. BITANGA	1945. Jasenovac
Fatima M. BRKIĆ	1923. Mostar
Ramiza M. BRKIĆ	1943. Mišljen
Sidika H. BUČUK-HADŽIĆ	1921. Mostar
Č	1943. Mostar
Mubera M. ĆEMALLOVIĆ	1891. Mostar
D	1943. Mostar
Ikonija J. DABARČIĆ	1916. Mostar
Zemka H. DELIĆ	1943. Stara Gradiška
Munevera M. DEMIROVIĆ	1926. Mostar
DŽ	1945. Bihać
Fatima A. DŽINOVIĆ	1920. Mostar
Đ	1945. Stara Gradiška
Zehra J. ĐILITOVIĆ	1920. Mostar
Ramiza J. ĐUKIĆ	1944. Jasenovac
E	
Ramiza A. ELEZOVIĆ	1922. Nevesinje
	1944. Sarajevo
	1918. Mostar
	1945. Sarajevo
	1927. Mostar
	1943. Mostar
	1925. Mostar
	1943. Jablanica
	1919. Mostar
	1943. Sutjeska
	1926. Mostar
	1945. Bihać

F	
Hatidža A. FAZLINOVIĆ	1922. Mostar
Samija M. FEJIĆ-KRAJINA	1945. Ivan Sedlo
Ramiza R. FORIĆ	1909. Mostar
	1944. Jasenovac
	1924. Nevesinje
	1943. Mostar
G	
Radojka R. GNJATIĆ-IVANIŠEVIĆ	1918. Mostar
	1944. Ovojci
H	
Emina H. HAĆAM	1918. Bratunac
	1943. Sutjeska
I	
Milena V. IVELJA	1928. Mostar
	1945. Umljani
J	
Eneza A. JAKIROVIĆ	1929. Mostar
Mila S. JANJIĆ	1945. Sušak
Nada U. JANJIĆ	1924. Raška Gora
Ćamila A. JELIN-DELIĆ	1944. Kruševica
	1929. Mostar
	1945. Ivan Sedlo
	1907. Mostar
	1944. Jasenovac
K	
Zdenka M. KARAČIĆ	1927. Mostar
Izeta O. KARADŽA	1945. Ivan Sedlo
Hašmeta M. KARIĆ	1927. Mostar
Mileva I. KARIŠIK	1945. Bihać
Anda I. KNEŽEVIĆ	1927. Mostar
Hana S. KOLUKČIJA	1945. Otok Krk
	1926. Vareš
	1944. Mostar
	1911. Prozor
	1944. Jasenovac
	1923. Mostar
	1942. Stara Gradiška

Mira R. KOVAČEVIĆ
 Radojka S. KRČMAR
 Bosa I. KRČUM
 Hatidža M. KRESO
 Hasnija O. KRUŠKONJA

L

Suzana Š. LAKATOŠ

M

Desa R. MASTILOVIĆ
 Mira I. MEDVEŠEK
 Đulsa O. MEHMEDOVIĆ
 Staka J. MIČKOVIĆ
 Marica M. MILETIĆ
 Pava J. MILETIĆ
 Mugdeta M. MUJAN
 Vahida V. MUJAN

O

Sofija J. ONEŠČUK

R

Marta R. PAVIĆ
 Tatjana L. PEŠKO
 Vera M. POPOVIĆ

1920. Mostar
 1944. Aleksandrovac
 1925. Varaždin
 1943. Kočevje
 1907. Mostar
 1943. Svilajnac
 1924. Mostar
 1945. Bihać
 1925. Mostar
 1944. Mostar

1922. Novi Sad
 1942. Glavatičevo

1921. Mostar
 1943. Sutjeska
 1917. Mostar
 1944. Sarajevo
 1925. Mostar
 1944. Jajce
 1924. Mostar
 1943. Ljeskov Dub
 Mostar
 1922. Mostar
 1943. Sutjeska
 1927. Mostar
 1944. Grušća
 1928. Mostar
 1944. Grušća

1926. Grude
 1944. Grušća

1926.
 1943. Kamena
 1923. Mostar
 1941. Mostar
 1911. Mostar
 1941. Mostar

S

Bisera M. SALAHOVIĆ
 Ives S. SAMARDŽIĆ

S

Fatima A. ŠEVA

Neda N. ŠIMIĆ

Ružica M. ŠISIĆ

T

Zagorka M. TOHOLJ

Zejna H. TOJAGA

V

Albina VELIČANIN
 Zlatka VUKOVIĆ

Radojka G. VUKOVIĆ

Z

Rabija N. ZEKIĆ

1924. Trebinje
 1942. Zvijerina
 1925. Mostar
 1945. Sarajevo

1924. Mostar
 1944. Grušća
 1921. Mostar
 1942. Zaborani
 1924. Mostar
 1945. Istra

1924. Mostar
 1944. Konjic
 1903. Nevesinje
 1944. Buna

1893. Mostar
 1941. Ovojci
 1924. Mostar
 1943. Jasenovac

1924. Gacko
 1942. Župa

SADRŽAJ

Borac s novinarskim perom — — — — —	5
Poruke i očekivanja (umjesto predgovora) — — —	7
PRVI PUCNJI — — — — —	15
VRIJEME ZRENJA — — — — —	22
»Cigaretuše« su povele — — — — —	23
Prva crvena zastava — — — — —	26
Trideset godina docnije — — — — —	28
Gorčine i nadanja — — — — —	30
Sve više žena u borbi — — — — —	33
Politička škola za žene — — — — —	36
Prve tekstilne radnice i prvi štrajkovi — — — —	40
Djevojčina krv na mostu — — — — —	43
ORUŽJE U RUKAMA HRABRIH — — — — —	45
Žene — snaga nepoznata policiji — — — — —	45
Krici s mosta — — — — —	47
U njedrima djeteta — — — — —	48
Skrovišta oružja — — — — —	50
Majka i kćerka — — — — —	53
Sigurno kurirsko sklonište — — — — —	54
Izvanredne ratne baze — — — — —	57
Meci i puškomitraljezi — — — — —	60
Pištolj i knjižge — — — — —	62
Uzbudljive provjere i neobična vježba — — — —	64
PODVIZI U UZAVRELOM GRADU — — — — —	68
Rad — na plećima žena — — — — —	68
Utočište gonjenih — — — — —	70
»Mitrovčanka« usred grada — — — — —	72
Žene se organizuju — — — — —	75
Obavještajke — — — — —	77

Upadi ustaša — — — — —	80
Kako se radilo — — — — —	82
Briga i u času smrti — — — — —	83
Mostarski sokaci — — — — —	85
Neprekidno na udaru policije — — — — —	87
Ispraćaj u odrede — — — — —	89
Policija zaplijenila baklave — — — — —	90
Obećanje iz godine 1941. izvršeno 1945. — — — — —	92
Hrabre domaćice i njihova djeca — — — — —	93
NA DVA FRONTA — — — — —	99
»Viktorija« — — — — —	99
Tajna — zakon ilegalca — — — — —	104
Policijski raporti — — — — —	108
Skojevci prate člana Vrhovnog štaba — — — — —	112
Bilten AFŽ — — — — —	113
ŽENE DRŽE TRI ČOŠKA MOSTARA — — — — —	117
Dika — — — — —	117
Dvije feredže i pet zarova — — — — —	119
Dika je uhapšena — — — — —	120
Poštarka — — — — —	123
Domovi Mostarki — sigurne baze — — — — —	124
Priča stare radnice — — — — —	125
Lijekovi, hrana, obuća — — — — —	126
Ostala je živa — — — — —	128
Sanitetski tečajevi — — — — —	129
Parole i izvještaji — — — — —	132
Ustaše daju četnicima so za kože — — — — —	134
Još jedna oružana akcija — — — — —	135
Njemački proglas nasmijava Mostarce — — — — —	137
Opet podvig Mostarki — — — — —	138
»Tutti comunisti...« — — — — —	140
DJEVOJKE S PUŠKOM U RUCI — — — — —	142
U Mostarskom proletarskom bataljonu — — — — —	142
Mostarke u slovenačkim jedinicama — — — — —	157
Briga o bataljonu u okupiranom gradu — — — — —	160

Snabdijevanje boračkih porodica i ilegalaca — — — — —	178
Relejne stanice oko grada — — — — —	183
U FABRICI — — — — —	186
OTPOR U ŽICAMA — — — — —	195
U ustaškim logorima — — — — —	195
Mladić i njegova sestra — — — — —	204
U logorima u Italiji — — — — —	208
U mostarskim zatvorima — — — — —	214
BJEGOVI — — — — —	222
I »Ševa odletjela« — — — — —	226
MAJKE JUNAKINJE I NJIHOVA DJECA — — — — —	232
Adila — — — — —	232
Jovanka — — — — —	234
Munira — — — — —	236
Hatidža — — — — —	240
Ilinka — — — — —	244
Katica — — — — —	246
Emina — — — — —	249
Darinka — — — — —	251
Meva — — — — —	259
Ančika — — — — —	262
Aiša — — — — —	267
Hasiba — — — — —	269
Fatima — — — — —	276
Ziba — — — — —	279
Tereza — — — — —	282
Fatima Šarić — — — — —	284
Još jedna hrabra žena — — — — —	285
Bez posljednje stranice — — — — —	286
ONE SU POBIJEDILE SMRT — — — — —	289

Za izdavača
OPŠTINSKI ODBOR SUBNOR-a MOSTAR

Jezička redakcija
MILINKO LUKOVIĆ

Naslovna strana
ZLATKO MELHER
JUSUF NIKŠIĆ

Tehnički urednik
LJUBO GORDIĆ

Korektura
LJUBO GORDIĆ

Fotografije
»MUZEJ HERCEGOVINE«

Štampa
Izdavačka radna organizacija
»VESELIN MASLEŠA« Sarajevo —
OOUR Štamparija Mostar

Tiraž
4.000 primjeraka

Knjiga je štampana u saradnji sa
Republičkim odborom SUBNOR-a
Bosne i Hercegovine

Štampanje završeno januara
1981. godine

IZDAVAČKI PLAN

EDICIJE »MOSTAR U BORBI ZA SLOBODU«

za period od 1980. do 1984. godine

1. Žene Mostara u NOB-i (fragmenti)
2. Tajna partijske štamparije
3. Revolucionari između dva rata
4. Dijagonale mostarskih skojevaca
5. Narodna vlast u okupiranom Mostaru
6. Mostarski proleterski bataljon od 1941. do 1943. godine
7. Noći i jutro mostarskih kurira
8. Mostarsko proljeće 1941. godine
9. Partizanski dnevnik Franca Novaka
10. Mostarci u koncentracionim logorima i zatvorima
11. Pioniri na mostarskim raskršćima od 1941. do 1945. godine
12. U čovjeka rastem (zbirka najboljih literarnih sastava i likovnih radova đaka i omladine Mostara o NOR-u i revoluciji)
13. Grad koji volim

